ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 1

ПОЕЗІЯ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ—1976

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

Н. Л. Калениченко

Упорядкування та коментарі

М. С. Грицюти,
Н. Л. Калениченко

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70403-005}{M221(04)-76}$ 131 —76 © Видавництво «Наукова думка», 1976 р.

Іван Франко Портрет роботи І. І. Труша. 1940. Львівський державний літературно-меморіальний музей І. Я. Франка

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

У розвитку літератури і суспільної думки на Україні дожовтневого періоду Іван Франко по праву посідає одне з перших місць. Велике художнє обдарування, широкі, енциклопедичні знання, запліднені ідеями соціалізму, світлий розум поета й ученого та безмежна відданість справі трудящих зробили його натхненним співцем визвольної боротьби кінця XIX — початку XX ст., поборником дружби народів.

За життя І. Франка, з 1876 по 1916 рік, з ініціативи різних товариств, приватних осіб і самого автора здійснено понад 60 окремих видань його творів. Значну увагу популяризації художньої творчості І. Франка приділяла Українсько-руська видавнича спілка у Львові. Протягом п'ятнадцяти років (1899—1914) вона випустила 20 книжок творів І. Франка. Видавались переважно художні, рідше — історико-літературні, науково-публіцистичні праці, переклади та листи.

Що ж до капітальних праць з питань критики, історії і теорії літератури, мовознавства, фольклору та етнографії, економіки, соціології, історії, філософії та естетики, теорії і практики перекладу, друкованих у різних періодичних виданнях або ж не друкованих зовсім,— то про окреме видання їх Франко міг тільки мріяти.

Всенародний інтерес до життя й діяльності І. Франка, його літературної спадщини виник тільки внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли здобутки культури стали надбанням трудящих, коли в культурне життя країни почав активно входити масовий робітничо-селянський читач. За роки Радянської влади здійснено понад 400 видань творів І. Франка.

У зв'язку з підготовкою до відзначення десятих роковин з дня смерті І. Франка Наркомос УРСР ухвалив видати його твори у 40 томах. Належної поліграфічної бази, а також кваліфікованих спеціалістів-франкознавців, які могли б здійснити наукову підготовку видання, тоді ще не було. До того ж архів І. Франка та його бібліотека залишалися в окупованій панською Польщею Галичині. Все це ускладнювало справу з реалізацією видавничого задуму. Але труднощі були подолані. 1924 р. кооперативні видавництва України — «Рух» і «Книгоспілка» — розпочали видання. 12 травня 1926 р. опубліковано «Тези агітпропу ЦК КП(б)У» до відзначення 10 роковин смерті Каменяра. Раднарком УРСР в постанові про відзначення пам'яті письменника від 18 травня 1926 р. окремим пунктом підтвердив потребу прискорення найповнішого видання його творів.

З 1924 по 1929 рік вийшло з друку 29 томів творів І. Франка. Тридцятим і останнім томом було випущено повість «Лель і Полель». На цьому видання припинилось. Охоплювало воно головним чином художню частину спадщини письменника. З величезної маси літературно-критичних і науково-публіцистичних праць І. Франка, розкиданих у різних малодоступних українських, російських, польських, чеських і австро-німецьких виданнях, підібрати матеріал на десять, хоч і невеликих, томів, належно прокоментувати його виявилось неможливим у короткий час.

Яким би недосконалим не було це перше радянське зібрання творів І. Франка у 30-ти томах (вибір текстів у ньому значною мірою довільний, без належної науково-критичної перевірки), культурно-громадське і політичне значення його важко переоцінити. Відбулась перша справжня зустріч письменника з масовим читачем, народженим революцією. Видання швидко розійшлося. Щоб задовольнити дедалі зростаючий попит на твори І. Франка, у 1929—1931 рр. здійснено було друге видання тридцятитомника.

Інтерес до художньої, літературно-критичної та наукової спадщини письменника, до його громадсько-політичної діяльності зростав. Кожне нове видання творів І. Франка було суттєвим поштовхом для розвитку франкознавства і всієї літературознавчої науки. В свою чергу, розвиток літературознавства висував потребу значно ширшого, науково-критичного видання спадщини письменника.

1940 р. Академія наук Української РСР почала підготовку видання творів І. Франка у 25-ти томах. Складено було й проспект. За дорученням редакційної колегії академіки АН УРСР М. Возняк і А. Кримський підготували інструкцію з викладом наукових принципів видання. Наступного 1941 року томи 2 і 12 вийшли з друку. Напад фашистської Німеччини на нашу країну спинив розпочату роботу. Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни,

наприкінці 40-х років відновлено підготовку нового зібрання творів І. Франка.

Наближалося 100-ліття з дня народження великого письменника, вченого-громадянина, відзначене 1956 р. за ухвалою Всесвітньої Ради Миру трудящими всіх країн світу. Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та Державному видавництву художньої літератури було доручено здійснення ювілейного видання. Протягом 1950—1956 рр. зібрання творів Франка у 20-ти томах вийшло в світ.

Ювілейне двадцятитомне видання І. Франка, випущене тридцятитисячним тиражем, охоплювало понад 700 друкованих аркушів, тобто обсягом своїм перевищувало тридцятитомник 20-х років більше ніж удвічі. Відзначалося воно і різноманітністю матеріалу. Наприклад, останні п'ять томів, загальним обсягом 200 друкованих аркушів, містили в собі такий матеріал з Франкової спадщини, який ніколи раніше в зібрання його творів не входив і для масового читача був справжньою новиною.

Це була ще поки незначна частка літературно-критичної, наукової, публіцистичної та епістолярної спадщини І. Франка, але вона відіграла значну роль у вивченні та популяризації спадщини письменника, в активізації дослідницької думки. Над нею стали поглиблено працювати вчені різних галузей суспільних наук. Франкознавство фактично перестало бути галуззю одного літературознавства. Спадщиною письменника зацікавились мовознавці, мистецтвознавці, фольклористи, етнографи, історики, філософи, економісти, представники педагогічної думки. Вийшли з друку численні праці, в яких досліджувалися різні сторони діяльності Франка. І для кожної з цих праць 20-томне видання було основою дослідницьких пошуків. За двадцятитомником здійснювались переклади Франка мовами народів світу, зокрема — десятитомник російською мовою.

Та вже з кінця 50-х років франкознавство почало розширювати межі 20-томника. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР видав чотири томи «Літературної спадщини»; Львівський університет — 12 книжок неперіодичного видання «Іван Франко. Статті і матеріали»; з'явилося і кілька тематичних збірників праць І. Франка («Про театр і драматургію», «Вибрані статті про народну творчість», «Публіцистика» та ін.). Уперше (в 1961 р.) видано окремою книжкою відомий трактат Франка «Із секретів поетичної творчості», який у двадцятитомнику надруковано із скороченням. У 1961 р. вийшов російський його переклад. Багато нового із доробку Каменяра містили і такі цінні видання, як «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (Братіслава, 1957), та «Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine» (Берлін, 1963).

Бурхливий розвиток соціалістичної культури викликав підвищений інтерес до літературної спадщини І. Франка. Виникла потреба видати твори письменника у 50-ти томах. Підготовку цього видання було доручено Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. В упорядкуванні окремих томів взяли участь працівники інститутів економіки, історії, філософії АН УРСР, Львівського державного університету ім. І. Франка та Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.

50-томник складається з чотирьох серій: художні твори, літературно-критичні праці, наукові розвідки, епістолярна спадщина.

Перша серія подається найповніше. До неї входить: поезія оригінальна — 7, поезія перекладна — 6, проза оригінальна — 9, драматичні твори — 2 і вибрана перекладна проза — 1 том (разом 25 томів).

Попередні зібрання творів І. Франка починалися з прози. Така побудова не зовсім точно відбивала творчу еволюцію письменника. І. Франко почав і скінчив свою літературну діяльність поезією. З огляду на це 50-томник відкривається поетичними творами.

Поетична творчість І. Франка у нашому виданні подається за такими збірками: «З вершин і низин» (1893), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1898), «Із днів журби» (1900), «Semper tiro» (1906), «Давнє й нове» (1911), «Із літ моєї молодості» (1914). Всі останні поезії, за окремими винятками, подаються за часом свого написання.

Збірка «З вершин і низин» у виданні 1893 р. стала найбільшим набутком у розвитку української поезії після Шевченка і водночас — першим авторським підсумком поетичної діяльності Франка за 20 років. Вона відкриває 50-томне видання творів І. Франка. До другого тому входить поема «Панські жарти», збірки «Зів'яле листя» і «Мій Ізмарагд» та позазбіркові поезії 1875—1899 рр. Третій том складають збірки «Із днів журби» та «Semper tiro», деякі твори з книжки «Давнє й нове», виданої у 1911 р. як певний підсумок творчих шукань поета, з книжки «Із літ моєї молодості» (1914) та позазбіркові твори 1900—1916 рр. Нарешті четвертий і п'ятий томи складають поеми І. Франка, подані в хронологічному порядку, крім тих, що ввійшли до згаданих вище збірок.

З метою збереження оригінальності задуму і композиційно-мистецької цілості поетичних збірок І. Франка авторські передмови до них подаються на своїх місцях.

Перший — сьомий томи оригінальної поезії подаються під загальною назвою — «Поезія».

Порівняно з усіма попередніми виданнями у 50-томнику розширено обсяг перекладної поезії за рахунок, головним чином, пере-

кладів, опублікованих у другому, третьому і четвертому томах «Літературної спадщини». Серед цього матеріалу є твори, які важко віднести до поезії оригінальної, але їх не можна вважати й поезією перекладною в точному розумінні цього слова. Йдеться про поетичні твори на мотиви історії Київської Русі за Початковим літописом та історії Стародавнього Риму за джерелами римських істориків (збірка «Ab urbe condita»). Вони складають шостий і сьомий томи нашого видання.

Не всі поетичні переклади виконані І. Франком з однаковим наближенням до оригіналу. Здійснювались вони в різний час і з різною метою і ніколи не обмежувались рамками якоїсь однієї літератури. Тому матеріал восьмого — тринадцятого томів подається за тими національними літературами, з яких зроблено переклад, а в межах кожної з них — за окремими поетами, незалежно від того, коли і які його поезії було перекладено І. Франком. Усі томи перекладної поезії подаються під спільною назвою «Поетичні переклади та переспіви».

Спеціально скомпонованими збірками І. Франко видавав свої прозові твори порівняно рідко. З цих міркувань всі твори великої і малої прози І. Франка (томи 14—22) групуються в хронологічному порядку під загальною назвою «Повісті та оповідання». Окремими 23 і 24-м томами подаються драматичні твори письменника.

Прозові твори І. Франко писав українською, польською і німецькою мовами (так, польською мовою написані: «Маніпулянтка», «Панталаха», «Лель і Полель», «Історія кожуха» та ін.; німецькою — «Свинська конституція», «Острий-преострий староста», «Історія однієї конфіскати» та ін.). Потім письменник при нагоді перекладав їх українською мовою або й грунтовно переробляв, створюючи інші редакції. В зв'язку з цим вибір основного тексту у нашому виданні здійснювався у такий спосіб: якщо є авторська переробка твору українською мовою і вона становить відмінну редакцію — подаються обидві редакції; якщо український варіант являє собою автопереклад — в основному тексті тому твір подається українською мовою, а польський чи німецький варіант характеризується в коментарях; якщо твір написано іноземною мовою, а українською мовою був перекладений дослідниками Франка — в основному тексті тому твір подається мовою оригіналу, а в «Додатках» — у перекладі українською мовою.

Нарешті, дві свої повісті «Петрії й Довбущуки» (1875) та «Boa constrictor» (1878), а також оповідання «Ріпник» (1877) Франко пізніше переробив настільки грунтовно, що другі редакції їх являють собою зовсім нові твори. В редакції 1907 р. «Boa constrictor» з невеликої повісті 1878 р. став твором широкого звучання,

з більш поглибленою психологічною характеристикою головних персонажів. Те саме сталося і з оповіданням «Ріпник» у новій його редакції 1899 р. Повість «Петрії й Довбущуки» в редакції 1913 р., навпаки, скорочено, внесено докорінні зміни у її сюжет та композицію. У другій редакції твір складається вже не з трьох, а з двох частин, і переписано його літературною мовою. З цієї причини обидві редакції названих творів подаються в основному тексті за часом їх написання.

До окремих видань своїх прозових творів І. Франко писав передмови. Оскільки у томах, де публікується проза письменника, художній матеріал розташовується не за збірками, передмови до них подаються в томах літературно-критичних праць за часом їх першої публікації.

Серія літературно-критичних праць складає 17 томів і охоплює майже всі досі виявлені і взяті на бібліографічний облік дослідження, статті, огляди і рецензії І. Франка з питань літератури і мистецтва. Видання праць цієї серії — подія великого історико-літературного і наукового значення. Бойові традиції І. Франка — літературного критика здобули в наш час широке визнання і дальший розвиток. Отже, якнайповніше видання літературно-критичних праць І. Франка викликається життєвою необхідністю.

Принципового значення набуває характер розташування дуже різноманітного критичного матеріалу. У двадцятитомнику, наприклад, його згруповано за літературами: статті про письменників українських, російських, польських, чеських, німецьких тощо. Але такий принцип добору матеріалу може мати лише вузько прикладне, а не загальнонаукове значення. Адже серед найцікавіших літературно-критичних праць І. Франка є такі, в яких ідеться не про одного якогось визначного представника певної літератури, а про цілу течію у багатьох літературах, в яких порушуються питання загального значення, однаково важливі для будь-якої з національних літератур. Серед тих праць є огляди, які охоплюють літературне життя майже всієї Європи. Всі ці міркування й підказували думку застосувати хронологічний принцип у розташуванні матеріалу літературно-критичної серії. Тільки в двох випадках редакційна колегія порушила його.

1. Свої «Студії над українськими народними піснями» І. Франко друкував окремими статтями у «Записках Наукового товариства імені Шевченка». У 1913 р. «Студії» вийшли окремою книжкою. Але робота над ними тривала. Щоб не розривати видання 1913 р., яке ввійшло у науковий обіг, і разом з тим щоб об'єднати його з усіма наявними — опублікованими і неопублікованими — доповненнями, вирішено укласти весь матеріал «Студій над українськими народ-

ними піснями» у двох томах, порушивши тим лише хронологічний принцип його розташування.

2. Ще з 80-х років Франко почав систематично працювати над історією української літератури. До цього типу праць належали: «Руський театр у Галичині» («Зоря», 1885, № 23 і 24), «Literatura rusińska w Galicji za rok 1886» («Prawda», 1887, № 2 і 6), «Rusińska literatura albumowa» («Prawda», 1887, № 22,24 і 27); «Szkice z diiejów literatury rusińskiej w Galicji» («Głos», 1888, № 2, 4,5 і 12); «Literatura rusińska w r. 1888» (додаток до петербурзького часопису «Kraj»— «Przegląd literacki», 1889, № 11). Це тільки головніші праці з питань історії української літератури, писані у 80-ті роки. Крім того, у 1891 р. в журналі «Руська школа» (т. 1, вип. 2) опубліковано статтю І. Франка «Задачі і метод історії літератури» як частину значного теоретичного дослідження. На з'їзді польських літераторів 1894 р. він виголосив реферат «Етнологія і історія літератури», опублікований потім у першому томі збірника «Pamiętnik zjazdu literatów i dziennikarzy polskich» за редакцією Генріха Бігеляйзена. І. Франко вмістив у чеському журналі «Slovansky přehled» (1898, № 1 і 2, 1899, № 6) статтю під назвою «Literatura ukrainsko-ruska (maloruska)», передруковану у чернівецькій газеті «Буковина», 1898, № 131—134, 1899, № 41, 42, 44—56), а також (частково) в «Учителі» (1899, № 4, 5, 9 і 20). Нарешті, в енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона (т. 41, півтом 81) у 1904 р. опубліковано історико-літературний нарис І. Франка «Южнорусская литература».

1907 р. І. Франко закінчує першу частину праці, яка охоплювала історію української літератури від найдавніших часів до І. Котляревського. З неї автор зміг опублікувати на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (1909, т. LXXXIX, кн. 3) лише вступну частину — «Теорія і розвій історії літератури». Решта залишилась в архіві письменника і вперше публікується тільки в цьому виданні.

У 1907—1910 рр. письменник часто хворів і не мав змоги з такою ж докладністю написати другу частину запланованого дослідження. Він обмежився стислим «Нарисом історії українсько-руської літератури до 1890 року», що вийшов у 1910 р. Стаття «З остатніх десятиліть XIX віку», опублікована 1901 р. у «Літературно-науковому віснику» (т. XV, № 7, 8 і 9), а потім у збірці «Молода Україна» (1910, ч. 1), може бути своєрідним доповненням до «Нарису», хоч і написана раніше.

Редакційна колегія вважала за доцільне всі ці кращі праці історико-літературного характеру звести в два окремі томи історії української літератури і подати їх одразу після «Студій над українськими народними піснями», щоб зберегти цілість Франкового задуму.

Оскільки І. Франко писав не тільки про літературу, а й про народну творчість та про такі галузі мистецтва, як театр, малярство, архітектура, навіть музика, виступав з широкими синтетичними працями теоретичного, історико-літературного чи критичного характеру, відгуками та рецензіями на окремі явища літературного життя свого часу,— всі томи літературно-критичних праць його об'єднуються під такою загальною назвою: «Література і мистецтво» (дослідження, статті, огляди, рецензії).

Мало дослідженою залишається поки що науково-публіцистична спадщина І. Франка, обсяг якої — не менше 550 друкованих аркушів. У двадцятитомнику вона представлена вперше одним 19-м томом. У нашому виданні науково-публіцистична серія подається ширше — п'ятьма томами — і становить собою вибір найцінніших праць І. Франка з питань філософії, соціології, етики, економіки, історії.

Нарешті, серія епістолярна, що має назву «Листи», складається з трьох томів і містить листи Франка до різних адресатів, найцікавіші з погляду історико-літературного, культурно-громадського

Кожен з 50-ти томів складається з двох частин: тексту та історико-літературних коментарів. У деяких томах подаються незакінчені твори, інші редакції, варіанти тощо. Коментарі доповнюються поясненням незрозумілих діалектних чи іномовного походження слів та висловів, а в томах з серії літературно-критичних, науково-публіцистичних праць, а також епістолярної — ще й обов'язковими покажчиками імен та назв.

Редакційна колегія не допускає порушень аутентичності авторського тексту — поправок, контамінацій, перестановок абзаців, хоч в окремих випадках деякі твори подано з певними скороченнями. Назви, дати написання та першої публікації творів вивірені за першоджерелами та наявними бібліографічними покажчиками. При відсутності або неясності авторської дати час написання твору встановлюється шляхом перевірки об'єктивних показників рукопису: папір, почерк, характер автографа — зошит, записна книжка, записи на полях друкованих видань тощо.

Загальну характеристику змісту кожного тому і принципів його впорядкування подано у вступній частині до коментарів. Далі йде опис твору: де й коли вперше опубліковано, інші прижиттєві перевидання, мова оригіналу (якщо твір написано іншою мовою), якими мовами перекладено за життя письменника, чи є автограф, де знаходиться, номер зберігання, звідки передруковується (автограф, останнє прижиттєве видання). Щодо творів (чи збірок), поява яких мала значний громадський резонанс, у коментарях наводяться важливіші факти полеміки, заборон, конфіскацій та інших форм урядового переслідування.

Кожен твір, як правило, подається за останнім прижиттєвим авторизованим виданням після належного зіставлення тексту з автографом (якщо він є) та всіма іншими його публікаціями. У коментарях подаються важливіші варіанти і різночитання. Перевидаючи свої твори, І. Франко уважно редагував мову. Особливо це стосується художніх творів, зокрема прози. Оскільки за життя письменник так і не спромігся видати більш-менш повного зібрання своїх художніх творів, єдиної авторської мовної редакції художньої спадщини його ми не маємо. Тепер, при упорядкуванні, наприклад, прози Франка за останнім прижиттєвим виданням, стала особливо гостро відчутною відсутність єдиної авторської мовної редакції тексту. Для прикладу беремо том 15, у якому зібрано дев'ятнадцять оповідань і сатиричних нарисів І. Франка та повість «Борислав сміється», написаних у 1878—1882 рр. Оповідання «Олівець», «Добрий заробок» та «Історія моєї січкарні» перевидавалися багато разів. Ми подаємо їх за виданням 1902—1903 рр. (останнє прижиттєве видання, здійснене у 1903—1905 рр. київським видавництвом «Вік», не авторизоване). Оповідання «Моя стріча з Олексою» опубліковане лише один раз у збірнику «Дзвін» (1878), як і повість «Борислав сміється», що після публікації у «Світі» 1881—1882 рр. вдруге не перевидавалась. Отже, твори ці доводиться друкувати за першим і єдиним виданням кінця 70-х — початку 80-х років. Нарешті, оповідання «На вершку» та «Із записок недужого», написані у 1880 р., за життя І. Франка не друкувалися зовсім. Перше публікується за автографом, друге — за авторським текстом, відновленим у 1902 р. на підставі чернеток.

А тим часом відомо, що мова Франка протягом 70—900-х років зазнала глибокої еволюції в наближенні до загальнолітературної. З цієї причини в межах окремих томів поставав очевидний мовний різнобій, викликаний незалежними від волі автора, об'єктивними причинами. Щоб уникнути різнобою, редакційна колегія вирішила уніфікувати найбільш разючі розбіжності у Франкових написаннях різних періодів його життя за певною нормою, яка б, проте, не заперечувала особливостей мовної еволюції письменника, а навпаки, підтверджувалася нею, спиралася на неї.

Мова І. Франка являє собою важливу сторінку в розвитку української літературної мови. Проте не можна забувати тих обставин, у яких письменникові доводилось боротися за створення єдиної літературної мови. Джерелом для спеціального вивчення мови І. Франка можуть бути насамперед його автографи, а також періодичні видання, що були під його безпосереднім наглядом («Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», «Народ», «Хлібороб», «Житє і слово»), і, нарешті, авторизовані видання його творів. Що ж до мови

праць І. Франка, опублікованих у таких періодичних виданнях, як «Друг», «Діло», «Зоря», «Правда», «Записки Наукового товариства імені Шевченка» та ін., то аутентичність її не безсумнівна, оскільки кожне з названих видань з особливою затятістю обстоювало свої мовні принципи, нав'язувало їх авторам, отже, й Франкові,— погоджувався він з ними чи ні.

У цьому виданні мова І. Франка відтворюється за сучасним правописом із збереженням тих діалектних лексичних і фразеологічних особливостей її, які взагалі були характерні для письменника. Беручи до уваги той незаперечний факт, що мовний розвиток І. Франка йшов до зближення з загальноукраїнською літературною мовою в період її становлення, редакційна колегія вважала за доцільне дати єдину мовну редакцію творів І. Франка, замінивши сучасними літературними формами Франкові написання: іменників чоловічого роду у давальному і місцевому відмінках однини та *-ові, -еві, -євi:* не *чоловікови, коневи, краєви,* а *чоловікові, коневі, краєві;* іменників жіночого роду на *-ов* у родовому, давальному і місцевому відмінках: не *крови, любови,* а *крові, любові;* іменників жіночого роду у родовому і давальному відмінках однини, а також у називному відмінку множини: не *повісти, тіни, ночи,* а *повісті, тіні, ночі;* іменників у родовому відмінку множини: не *тіний, повістий, ночий, очий, гроший,* а *тіней, повістей, ночей, очей, грошей;* іменників другої відміни з подвоєнням приголосної між голосними та апострофом: не *житє, бутє, знанє, зілє, весілє, подвірє, пірє, узгірє, надвечірє,* а *життя, буття, чуття, знання, зілля, весілля, подвір'я, пір'я, узгір'я, надвечір'я;* іменників жіночого роду першої відміни в давальному та місцевому відмінках однини, а також іменників другої відміни в місцевому відмінку однини: не *(на) земли, (на) межи, (на) хвили, у поли, у Дрогобичи, на пальци, на рамени, у Перемишли,* а *(на) землі, (на) межі, (на) хвилі, у полі, у Дрогобичі, на пальці, на рамені, у Перемишлі;* іменників з різного типу пом'якшенням приголосної: не *сьвіт, пісьня, металь, сальон, капраль, фільозофія, лямпа, прольог, лявина, легенда,* а *світ, пісня, метал, салон, капрал, філософія, лампа, пролог, лавина, легенда;* займенників у повній і стягненій формах: не *го, єго (єму, му, єї), него, всего, сего, всеї (всьої), мя, міні (мині, мні), вна,* а *його, (йому, їй), нього, всього, сього (цього), всієї, мене, мені, вони, вона;* прикметників м'якої групи: не *літний, осінний, давний,* а *літній, осінній, давній;* прикметників вищого (і найвищого) ступенів: не *висший, красший, гострійший, веселійший, добрійший,* а *вищий, кращий, гостріший, веселіший, добріший;* прикметників з суфіксами *-ський, -цький:* не *руский, німецкий,* а *руський, німецький;* дієслів у зворотній формі (повній і короткій): не *простуєся, тягнеся, береся, несеся, дієся, сміється* (те ж: *простуєсь,*

тягнесь, бересь), а *простується, тягнеться, береться, несеться, діється, сміється:* прислівників: не *ту, троха, ледво (ледви),* а також не *стілько, тілько, скілько, кілько, декілько,* а *тут, трохи, ледве, стільки, тільки, скільки, кілька, декілька;* числівників — не *одинайцять, дванайцять, двайцчть,* а *одинадцять, дванадцять, двадцять;* кореневих звукосполучень: не *мущина, мущинський, дождж, проїзжали, кіхті, ніхті, кіпить, кішеня, піднимали,* а *мужчина, мужчинський, дощ, проїжджали, кігті, нігті, кипить, кишеня, піднімали;* префіксів і суфіксів: не *зписати, зтиха, пімстився, висший, низший, а списати, стиха, помстився, вищий, нижчий.* Зворотна частка *-ся,* а також форми *-му, -меш, -ме* пишуться з дієсловом разом, якщо вони стоять після дієслова, і окремо, якщо вони стоять перед дієсловом. Іменники називного відмінка однини типу *на сіньох, очех, плечох* подаються в сучасному написанні: *на сінях, очах, плечах.* Початкове *и* виправлено на *і* в словах *инший, иноді* тощо.

Крім того, сучасною графікою транскрибується текст, поданий етимологічним правописом: *ъ* в кінці слів не вживається; *ы, э, е* (після голосних), *о, е, ѣ* та *ї* (після м'яких приголосних) передаються відповідно літерами *и, е, є, і.* За сучасним правописом подаються частки, складні слова та пунктуація. Що ж стосується іноземних власних імен, то вони залишаються у тексті в написанні І. Франка, тобто без зміни. Сучасне написання їх подається у примітках до тому.

Послідовна заміна названих вище діалектних, іншомовних форм не поширюється на поетичні твори, коли така заміна порушує римування, метричну чи ритміко-евфонічну структуру вірша. Діалектні особливості у прямій мові персонажів залишаються без зміни.

Літературно-критичні, науково-публіцистичні праці, писані іншими мовами (крім російської), подаються в перекладі сучасною українською мовою.

Нове Зібрання творів Франка у 50-ти томах стане важливою подією у розвитку української соціалістичної культури, в культурно-громадському житті всього багатонаціонального радянського народу.

ІЗ ЗБІРКИ „З ВЕРШИН І НИЗИН“

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Весною 1887 року вийшла невеличка збірка моїх віршів п[ід] з[аголовком] «З вершин і низин», в котрій, крім кількох десятків дрібних п'єс, ліричних і епічних, містилася також поема «Панські жарти». Книжечка ся, ласкаво принята читаючою громадою Галичини і України, розійшлася досить швидко і вже від двох років вичерпана в книгарському торзі. Довго я носився з думкою видати наново або сю збірку, або бодай «Панські жарти», коли отсе явилася можність видати в світ обширнішу збірку моїх віршів, в котру ввійшло би також усе те, що було в книжечці 1887 року. Книжці тій я лишаю старий заголовок «З вершин і низин», хоч об'єм її, як усякий бачить, трохи не вчетверо більший від першого видання. Може, під старим стягом не покине її й старе щастя.

Громадити в сій книжці все написане мною в віршованій формі за 20 літ моєї писательської праці не було в мене ні думки, ні охоти. Багато з того, що за той час було мною надруковане, не варто тепер навіть читання, не то передруку. Кождому, хто слідив за розвоєм галицько-руського письменства в тих 20 роках, ясно буде й без довгого викладу, що інакше й не могло бути з писаннями чоловіка, що увійшов на літературне поле молодим і невиробленим, а й опісля замість щирої поради і науки аж надто часто стрічав болючі удари, цинічні насміхи, а найчастіше тупий індиферентизм і грубе незнання. Хіба трьох-чотирьох людей міг би я назвати, котрих приязнь і щире співділання помагали мені виробльовати мову і форму моїх поетичних складань, їх композицію і основні думки. Думаю, що, наводячи тут імена В. Коцовського і Ів. Белея, хоч вчасті віддячусь їм за те, що вони зробили для мойого розвитку.

З моїх найдавніших віршів, друкованих в «Друзі», подаю тут тільки дві-три п'єски, більше як документи моїх тодішніх поглядів, ніж для їх літературної стійності. Пропускаю зовсім збірочку «Балади і розкази», видану в р. 1876. Пропускаю також два політичні памфлетики: «Дума про Маледикта Плосколоба» і «Дума про Наума Безумовича» — сей другий задля того, що по видрукуванні в «Молоті» був сконфіскований. Натомість друкую тут уперве сатиричну поемку «Ботокуди», написану в коломийській тюрмі зимою 1880 р., та й з неї даю тільки виривки, переплітані прозовим рефератом з того, що, по-моєму, не стоїть тепер друкувати так, як тоді було написане.

І в інших частинах сеї збірки найдуть читачі чимало «фрагментів» та вривків. Не хотілось мені зовсім викидати за пліт деяких розпочатих мною і недокінчених праць поетичних. Мов бервена старої, розваленої хати, в котрій не одно пережилося і перетерпілося, ті врывки нагадують мені не одно таке, без чого й життя, може б, не життя було. Звісно, з тих неподокінчуваних або набік відсунених поем, що лежать між моїми паперами, я подаю тут тільки те, за що хоч сяк-так можу взяти на себе одвіт перед своїм художницьким сумлінням,— решта нехай іде мишам на снідання.

Укладаючи матеріал для сеї книжки, я покинув думку про хронологічний порядок, зовсім непригожий в книжці так різномастного змісту, котрій, проте, хотілось мені придати яку-таку артистичну суцільність. Та де тільки можна було, я під поодинокими віршами поклав дати, коли вони заховалися чи то в рукописі, чи в друку.

Не потребую й додавати, що, вибираючи свої давні вірші до отсеї збірки, я не вважав їх історично-літературними документами, котрі повинні друкуватися, не зміняючи «ніже титли, ніже тії коми». Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, котрої вироблення до ступня мови літературної за остатніх 20 літ все ж таки значно посунулось наперед, може, й не без моєї скромної підмоги. Що в моїх давніших віршах мова не все чиста, се ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі такі ступні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх в тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої, чистої народної мови, котре змалку ще було у мене сильно розвите. На мені

в міньятюрі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори язикові прибили і закаламутили чистоту народної мови.

Переглядаючи тепер ті віршовані листочки, між котрими так багато перед часом зів'ялого листя, почуваю разом і сум і радість. Двадцять літ життя і праці — може, не так пильної, не так свідомої і суцільної, як би треба було, та все-таки, смію сказати, подиктованої щирим бажанням загального добра і поступу, щирою любвою до рідного народу і рідного краю... Не один широкий розмах наївної думки, не одна блискуча надія — а які скромні здобутки! Та, з другого боку, потішає мене певність, що лід проламаний, що рух наш общенародний, так слабий, несмілий і несвідомий ще перед 20 літами, сьогодні став уже куди-куди не той. Помиляємось не в одному і тут і там, шкутильгаємо і падемо́ інколи — ще й як погано падемо! — та все-таки сума наших сил більшіє, сума здобутого нами здорового і чистого зерна більшіє, сума доброго, братерського, теплого почуття по сей і по той бік більшіє. І в тому радісному почутті я сміло говорю сам собі, що тих 20 літ, що пройшли між написанням сонета о Котляревськім а вірші про вандрівку Біди по Галицькій Русі, хоч і не дали мені того, про що я колись зеленим хлопцем марив, то все-таки ані для мене, ані для мойого рідного краю не пройшли марне.

Львів, д[ня] 27 марта 1893

DE PROFUNDIS[1]

ГІМН

ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,—
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівської тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпіонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє;
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою,—
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,

[1] De profundis — з глибин *(лат.)*. — *Ред.*

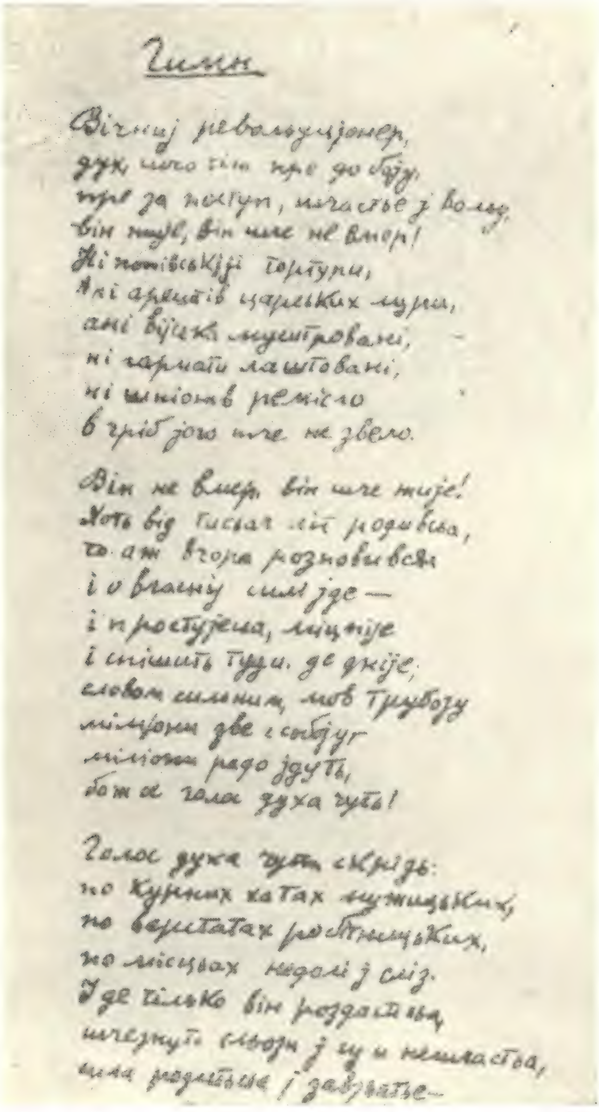
Гимн

Вічниj революцjонер,
дух, що тіло рве до бою,
рве за поступ, щастьє j волю,
він живе, він ще не вмер!
Ні попівськії тортури,
Ані арештів царських мури,
ані війська муштровані,
ні гармати лаштовані,
ні шпіонів ремесло
в гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоть від тисяч літ родився,
то аж вчора розповився
і о власній силі jде —
і простується, міцніє
і спішить туди, де дніє,
словом сильним, мов трубою,
міліони зве с собою,
міліони радо jдуть,
бо се голос духа чуть!

Голос духа чуть скрізь:
по курних хатах мужицьких,
по верстатах робітницьких,
по місцях недолі j сліз.
І де тілько він роздасться,
щезнуть сльози j злу нещастя,
сила родиться і завзяттє—

Фрагмент автографа вірша І. Франка «Гімн»

Сила родиться й завзяття
Не ридать, а добувати,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революцйонер —
Дух, наука, думка, воля —
Не уступить пітьмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огень,
Розвидняющийся день?

[1880]

ВЕСНЯНКИ

І

Дивувалась зима:
Чом се тають сніги,
Чом леди присли всі
На широкій ріці?

Дивувалась зима:
Чом так слабне вона,
Де той легіт береcь,
Що теплом пронима?

Дивувалась зима:
Як се скріпла земля
Наливаєсь теплом,
Оживає щодня?

Дивувалась зима:
Як посміли над сніг
Проклюнутись квітки
Запахущі, дрібні?

І дунула на них
Вітром з уст ледяних,
І пластом почала
Сніг метати на них.

Похилились квітки,
Посумніли, замклись;
Шура-буря пройшла —
Вони знов піднялись.

І найдужче над тим
Дивувалась зима,
Що на цвіт той дрібний
В неї сили нема.

27 марта 1880

II

Гримить! Благодатна пора наступає,
Природу розкішная дрож пронимає,
Жде спрагла земля плодотворної зливи,
І вітер над нею гуляє бурхливий,
І з заходу темная хмара летить —
Гримить!

Гримить! Тайна дрож пронимає народи,—
Мабуть, благодатная хвиля надходить...
Мільйони чекають щасливої зміни,
Ті хмари — плідної будущини тіни,
Що людськість, мов красна весна, обновить...
Гримить!

1880

III

Гріє сонечко!
Усміхається небо яснеє,
Дзвонить пісеньку жайвороночок,
Затонувши десь в бездні-глу́біні
Кришталевого океану...

Встань,
Встань, орачу! Вже прогули́ вітри,
Проскрипів мороз, вже пройшла зима!
Любо дихає воздух леготом;
Мов у дівчини, що з сну будиться,
В груді радісно б'єсь здоровая
Молодая кров,
Так і грудь землі диха-двигаєсь
Силов дивною, оживущою.

Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час золоте зерно́!
З трепетом любві мати щирая
Обійме його,
Кров'ю теплою накормить його,
Обережливо виростить його.

Гей, брати! В кого серце чистеє,
Руки сильнії, думка чесная,—
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте всемогущого
Поклику весни!
Сійте в головах думи вольнії,
В серцях жадобу братолюбія,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку, на живу ріллю
Впадуть сімена думки вашої!

28 марта 1880

IV

Вже сонечко знов по лугах
Почало́ весняную роботу;
І знов по широких полях
Полили́сь ріки людського поту.

По тихій, по чистій ріці
Знов сріблястая риба гуляє;
По голій, тісній толоці
Знов худоба худа шкандибає.

Дзвенить птахів співами ліс,
І зозуля кує коло кладки;
Дорогою тягнеться віз —
Секвестратор в село за податки.

28 марта 1880

V

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничную будить
Чисту любов!

Дай і огню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!

1880

VI

Розвивайся, лозо, борзо,
Зелена діброво!
Оживає помертвіла
Природа наново.
Оживає, розриває
Пута зимовії,
Обновляєсь в свіжі сили
Й свіжії надії.

Зеленійся, рідне поле,
Українська ниво!
Підоймися, колосися,
Достигай щасливо!
І щоб всяке добре сім'я
Ти повік плекала,
І щоб світу добра служба
З твого плоду стала!

1880

VII

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни,—
Путь життя, темну путь
Проясняють вони.

Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любви,
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи!

Бо минуть — далі труд
В самоті і глуші,
Мозолі наростуть
На руках і душі.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить,—
Той цілий чоловік.

Тож сли всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдесь тобі буть —
Будь хоч хвилечку ним.

А в поганії дні,
Болотянії дні,
Як надія пройде
І погасне чуттє,
Як з великих доріг
Любві, бою за всіх
На вузькі та круті
Ти зійдеш манівці,

Зсушить серце жура,
Сколять ноги терни,—
О, тоді май життя
Вдячно ти спом'яни!

О, тоді ясні сни
Оживлять твою путь...
Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь!

10 іюня 1882

VIII

Лице небесне прояснилось
І блиском розкоші займилось,
Надії рум'янцем паліє —
Мені в тюрмі аж серце мліє.

Нараз в безмірному просторі,
Мов парус на далекім морі,
Маленька хмарка виринає
І звільна, стиха надпливає.

Щось в ній мутиться і трепече,
Немов у серце молодече
Ввірветься думка сумовита,
Тривоги хмаркою вповита.

Та промінь сонця гнеть зцілує
З лиця небес хмаринку тую,
Лиш на рісницях золотистих
Дві-три краплиночки зависли.

О небо, кришталеве море,
Що защеміло в серці твоїм
В тій хвилі? Чи землі дрібної
Велике, непроглядне горе?..

29 марта 1880

IX

Ще щебече у садочку соловій
Пісню любую весноньці молодій,
Ще щебече, як віддавна щебетав,
Своїм співом весну красную вітав,

Та не так тепер в садочку, як було:
Вечір в маю, співом все село гуло́,
По вулиці дівчатонька, наче рій,
На вишеньці висвистує соловій.

Не так нині, як бувало! Півсмерком
Не йдуть селом дівчатонька ходірком,
Не виводять співаночок на весь двір
Соловієві на вишеньці всупір.

Ось з роботи перемучені спішать,
Руки й ноги, мов відрубані, болять,
Не до жартів їм, сердешним, та пісень,
Лиш спочити б, наробившися весь день!

Важко якось соловію щебетать,
Важко весну, хоч як красну, зустрічать,
Голосить природи радість на весь мір,
Наче людському нещастю на докір.

А ще жаль йому й супірниць, що їх спів
По селу враз з його свистом гомонів.
Що то жде їх?.. Шлюб з нелюбом, рій дітий,
Та в'їдливая свекруха й муж лихий.

1881

X

Весно, ох, довго ж на тебе чекати!
Весно, голубко, чому ж ти не йдеш?
Чом замість себе до вбогої хати
Голод і холод, руїну і страти
В гості ти шлеш?

Бач, уже май зачинаєсь! О маю,
Чом же мерцем ти приходиш на світ?
Пусто і мертво по полю, по гаю,
Лиш олов'яної хмари вкривають
Весь небозвід.

Стогін іде по селищах убогих,
Діти гуртами на задавку мруть,

Сіна нема й стебельця в оборогах,
Гине худібка, по долах розлогих
Води ревуть.

«Згинем,— люд шепче.— Таж горе не са́ме
Звикло ходить. Або пошесть прийде,
Або — не дай боже — Польща настане».
От як сей рік зустрічають селяни,
Весно, тебе.

1881

XI

Рад би я, весно, в весельшії нути
Радісним співом вітати тебе,
В твоїй красі ненаглядній втонути,
Злятись з тобою, забути себе.

Рад би я яструбом плавать в блакиті,
Травкою ніжною п'ятись з землі,
Хвилею бурхать о скали розбиті,
Мушкою гратись в вечірнім теплі,

Вмерти, з життя розплистися на волю,
В рідній землиці спочити від сліз,
Щоб не чуть в серці пекучого болю,
Людської муки не бачити скрізь!

1881

XII

Ой, що в полі за димове?
Чи то вірли крильми б'ються?
Ні, то Доля грядки копле,
Красу садить, розум сіє,
Примовляє, приспівує:
«Сходи, красо, до схід сонця,
Ти, розуме,— спозаранку!
Рости, красо, до пояса,
Ти, розуме, вище мене!
Іди, красо, поміж люди,
Ти, розуме, громадами!

Не дайсь, красо, тому взяти,
Хто ти хоче світ зв'язати;
Не дайсь, красо, тому в руки,
Хто тя хоче в пута вкути!
А як впадеш у неволю,
То розплинься слізоньками,
То засохни без розплоду!

Ти, розуме-бистроуме,
Порви пута вікові,
Що скували думку людську!
Двигни з пітьми люд робучий,
Двигни з пітьми — та до мене!
Розхитай в нім ясні думи,
Розрости бажання волі,
Виплекай братерську згоду,
Поєднай велику силу,
Щоби разом, дружно стала,
Щастя, волі добувала!»

23 іюня 1880

XIII

Веснянії пісні,
Веснянії сни,
Чом так безутішні,
Безвідрадні ви?

Чи для вас немає
Зелені в лісах,
Чи для вас не сяє
Сонце в небесах?

Чи для вас весела
Квітка не цвіте,
Що лиш вбогі села,
Людський біль здрите?

Ох, живі діброви,
Ясний сонця світ,
Лиш життя, любови
В людських душах ніт!

Втішно птиця лине,
Гамір, співи, крик...
Тільки бідний гине
З голоду мужик.

Цвіти серед поля
Долом і горов —
Тільки тьма й неволя
П'є народну кров.

Краще б то для моди
Заспівати, бач,
Про красу природи,
Ніж про людський плач.

Але не для моди
Се співаю я,
То й сумна виходить
Пісенька моя.

1882

XIV

Думи, діти мої,
Думи, любі мої!
З усміхнутим лицем
В тій понурій тюрмі!

Наче запах весни,
Налітаєте ви,
Скорбне серце моє
Потішаєте ви!

Де жура душу тлить,
Живе серце болить,
Де в важкій боротьбі
Духа втома в'ялить,

Де хитається ще,
Сумнівається ще
Ум, де думка нова
Загорається ще,—

Там ви, думи, летіть,
Слабосилих кріпіть,
В горя й сумніву змрік
Лийте радісний світ!

6 апр[еля] 1880

XV. VIVERE MEMENTO![1]

Весно, що за чудо ти
Твориш в моїй груди?
Чи твій поклик з мертвоти
Й серце к жизні будить?
Вчора тлів, мов Лазар, я
В горя домовині —
Що ж се за нова зоря
Мені блисла нині?
Дивний голос мя кудись
Кличе — тут-то, ген-то:
«Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!»

Вітре теплий, брате мій,
Чи твоя се мова?
Чи на гірці світляній
Так шумить діброва?
Травко, чи се, може, ти
Втішно так шептала,
Що з-під криги мертвоти
Знов на світло встала?
Чи се, може, шемріт твій,
Річко, срібна ленто,
Змив мій смуток і застій?
Vivere memento!

Всюди чую любий глас,
Клик життя могучий...
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі!

---

[1] Пам'ятай, що живеш! *(лат.).— Ред.*

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

14 окт[ября] 1883

ОСІННІ ДУМИ

І

Осінній вітре, що могучим стоном
Над лісом стогнеш, мов над сином мати,
Що хмари люто гониш небосклоном,
Мов хочеш зиму, сон і смерть прогнати;

Що у щілинах диким виєш тоном
І рвеш солому із сільської хати,
Зів'яле листя гоном-перегоном
По полю котиш,— вітре мій крилатий!

Я довго пильно слухав стону твого
І знаю, чом так стогнеш ти і плачеш:
Тобі жаль сонця, цвіту, дня літнього!

О вітре-брате! Як мене побачиш
Старим, зів'ялим, чи й по мні заплачеш,
Чи гнівно слід буття завієш мого?..

9 окт[ября] 1882

ІІ. ЖУРАВЛІ

Понад степи і поле, гори й доли,
Понад діброви, зжовклим листом вкриті,
Понад стернища, зимним вихром биті,
З плачем сумним, мов плач по кращій долі,

Понад селища бідні, непошиті
Хатки, обдерті і пусті стодоли,
Понад люд темний, сумовитий, голий,
Ви пливете по млистому блакиті.

Куди? Куди? Чи в кращий край зелений,
Залитий світлом, зіллям умаєний,
На нитку мов нанизані, мчите ви?

О, ждіть! Ось в млистій і вогкій ярузі
З крилом підтятим брат ваш сохне в тузі!
Візьміть мене в путь, браття! Де ви? Де ви?..

*

Післанці півночі, в далекім юзі,
В прекраснім краю барв, багатства, пісні,
Перекажіть про сірі, безутішні
Мли, що стоять на нашім видокрузі!

Перекажіть про бідність, сльози вічні,
Про труд безсонний в болі і натузі,
Про чорний хліб твердий, печéний в спузі,
Про спів жалібний, мов вітри долішні!

Перекажіть про те, що вас прогнало
З нещасного, хоч рідного вам, краю,
Щоб всяке щире серце й там ридало!

Та сли й там бідні схнуть, терплять, ридають,
Сли й там земля ссе кров їх, сльози й піт,
А хліб дає не їм — мовчіть! мовчіть!

20—21 окт[ября] 1883

III

Тихенько річка котить хвилі чисті,
Так тихо, що в ній чуєш, як тріпочесь
Свердюк, що впутавсь у зів'ялім листі,
Що і самому розплистúсь в ній хочесь.

Тихенько зорі моргають іскристі...
Зірниці промінь, мов дитя, хлюпочесь
В хрустальних водах; голії, безлисті
Нависли лози, їм заснути хочесь.

На дні перловім щука спить спокійно,
Ліниво зіви шевелить криваві,
І рак з нори виповзує повільно.

І в серці людськім зорі золотаві
Мигтять, та щука лютая дрімає,
І заздрість острі щипці виставляє.

1881

IV

Паде додолу листя з деревини,
Паде невпинно, чутно, сумовито,
Мов сльози мами, що на гріб дитини
Прийшла і плаче, шепчучи молитов.

Осики лист кровавий із гіллини
Паде, немов ножем його пробито;
Жалібно жовте листя березини,
Здається, шепче: «Літо, де ти, літо?»

Лиш дуб могучий, жолудьми багатий,
Спокійно в темну, зимну даль глядить —
Таж він недарма тепле літо втратив!

Най в'яне листя, най метіль гудить,
Се сил його не зможе підірвати,
І плід його приймесь і буде жить!

1881

СКОРБНІ ПІСНІ

I

Не винен я тóму, що сумно співаю,
Брати мої!
Що слово до слова нескладно складаю —
Простіть мені!

Не радість їх родить, не втіха їх плодить,
Не гра пуста,
А в хвилях недолі, задуми тяжкої
Самі уста

Їх шепчуть, безсонний робітник заклятий
Склада їх — сум;
Моя-бо й народна неволя — то мати
Тих скорбних дум.

9 мая 1880

II

Бувають хвилі — серце мліє
І скорбних мислей рій летить,
Мов чорна хмара небо криє
І грім у хмарі гуркотить.

І поглядом німої злоби
Гляджу на небо й світ живий
І жду, що з земної утроби
Ось-ось прорвесь огонь страшний

І вмить спалить всю землю тую
З всіма́ неправдами її,
Перелама хао́с твердую
Шкарлущу скріплої землі...

І, наче золото в горнилі,
Сей світ очиститься зовсім,
І чиста, в невечерній силі,
Засяє правда й воля в нім.

2 апр[еля] 1880

III

До моря сліз, під тиском пересудів
Пролитих, і моя вплила краплина;
До храму людських змагань, праць і трудів,
Чень, і моя доложиться цеглина.

А як мільйонів куплений сльозами
День світла, щастя й волі засвітає,
То, чень, в новім, великім людськім храмі
Хтось добрим словом і мене згадає.

2 апр[еля] 1880

IV

Нехай і так, що згину я,
Забутий десь під тином,
Що всі мої думки, діла
Сліду не лишать, мов та мла
На небі синім!

Нехай і так! Я радо йду
На чесне, праве діло!
За нього радо в горі вмру
І аж до гробу додержу
Свій прапор ціло.

31 мая 1880

V

Тяжко-важко вік свій коротати
У незна́ння сумерці німім,
І хилитись, і в ярмі стогнати,
До могили простогнати в нім.

Тяжко-важко вік цілий боліти,
А не знати навіть, де болить;
Мучитись у горі, а не вміти
Того горя й крихточку вменшить.

А ще тяжче бачити всю муку,
Знати добре джерело її,
Але не могти подати руку
Тому брату, що так стогне в тьмі.

А ще тяжче гаряче бажати
Волі, правди, братньої любви,
Шарпатись у путах, гризти крати,
А на волю встати не могти.

1878

VI

Вій, вітре, горою
Над сею тюрмою,
Заплач надо мною,
Як рідний, як брат!

Розвій ті надії
Злудні, хоч яркії,
Що серце, мов змії,
Ґризуть і палять!

Зморозь кров кипучу!
Невсипну, пекучу
Втиши думок бучу,
Що в мізку бурлить,

Щоб дні нам за днями
Безслідно минали,
Мов шум понад скали
Безслідно шумить.

13 марта 1880

VII. ДУМКА В ТЮРМІ

Ой рано я, рано устану,
На яснеє небо погляну,
А небо, як синій кришталь,
А в серці важкий сум і жаль.

Всміхається небо без зміни,
Глядить на тюремнії стіни,
А стіни пожовкли від сліз,
Що ними просякли наскрізь.

Гей, яснеє небо, чому ти
Глядиш, так весело всміхнуте,
Пощо в ту проклятую кліть
Ти шлеш такий любий привіт?

Тут сльози, ти радість голосиш!
Ти вільності запах приносиш,
А тут ось понура тюрма,
Могила тісна та німа.

Живий у могилу заритий,
Гляджу я на світлом облитий,
На вільний, веселий той світ —
Кров жаром у жилах кипить.

За що мене в пута скували?
За що мені воленьку взяли?
Кому я і чим завинив?
Чи тим, що народ свій любив?

Бажав я для скованих волі,
Для скривджених кращої долі
І рівного права для всіх —
Се весь і єдиний мій гріх.

[1877]

VIII

Відцуралися люди мене!
Сей та той надійде і мине!
Тільки боязно скоса зирне...
Чи бояться ті люди мене?

Я блукаю, мов звір серед гір,
Серед шуму вулиць містових,
В серці чую слова, мов докір:
«Ти проклятий один серед них!»

Самотою ходжу́ я, мов блуд,
З го́рем в серці нестерпно важким...
Всі знайомі минають, ідуть —
Поділитися горем ні з ким.

Якби в сльози кривавії знов
Міг я все своє горе розлить,
Я би виплакав всю свою кров,
Щоб нічого з людьми не ділить.

18 нояб[ря] 1880

IX

Мій раю зелений,
Мир-зіллям маєний,
Стелися круг мене
В далекую даль!

Пречудний спокою,
Витай надо мною.
Святою рукою
Прогонюй мій жаль!

Як сонечко сяє!
Як вільно гуляє
По вільному краї
Мій погляд кругом!

Луги за ланами,
Село між садами
І мир між хатками,
Спокій над селом.

А люди щасливі,
Брати мов зичливі,
На прадідній ниві
Працюють поспів..,

І пісня лунає
Від краю до краю:
Тут пана немає,
Немає й рабів!

О краю мій, світе!
Щоб раз тебе вздріти,
Я рад був терпіти
Весь вік у ярмі.

А днесь тя щоднини
З утіхов дитини
Видаю, єдиний,
У снах, у тюрмі.

14 марта 1880

НІЧНІ ДУМИ

I

Ночі безмірнії, ночі безсоннії,
Горе моє!
Мозок наляжуть думки невгомоннії,
В серці грижа, мов павук той, полоннії
Сіті снує.

Виром невпинним бажання сердечнії
Рвуться, летять —
Вічно невтишені і безконечнії...
Мов на свої мене крила безпечнії
Схопить хотять.

Де ви так рветесь, куди ви літаєте,
Думи-орли?
В гості до зірки ви, чень, не бажаєте?
К земним зіркам же ви й стежки не знаєте
Тут по земли.

О моя ясна, блискуча зірничко,
Де ти живеш?
Чи за життя ще я вздрю твоє личко?
Чи аж по смерті на гріб мій, горличко,
Плакать прийдеш?

12 дек[абря] 1882

II

Непереглядною юрбою
Ідуть за днями дні мої,
Так страшно одностайні всі,
Як олов'яні хмари ті,
Що звільна линуть надо мною.

Без діл, з закутими руками,
Без мислей деревію я,
Минає молодість моя,
Мов чиста річка степова
Безслідно гине між пісками.

Гинь, гинь, хоч жити ще не вспів,
І слід загине за тобою,
Розслизнеться, мов сніг весною,—
Лиш в серці тиск важкого болю —
Єдиний слід минувших днів.

14 марта 1880

III

Світ дрімає. Блідолиций
Місяць задрімав над ним,—
Знать, замкнули в небі двері
І поснулося святим.

Тож все горе світовеє,
Що від сонних утекло,
На мою безсонну душу
Мов горою налягло.

23 сент[ября] 1880

IV

Чи олово важке пливе у моїх жилах
Так сонно, звільна, зимно замість крови?
Чи мізку рух чия рука спинила
І бистрий пóтік мислей загатила,
Вгасила іскру догепу й розмови?

Так важко, звільна хвиль, годин і днів
Повзуть безбарвні, непроглядні стада!
І дух у тілі, бачиться, зомлів,
Мов в купелі пливак відважний ослабів
І тисне к дну його лінивих хвиль громада.

14 марта 1880

V

Безкраї, чорні і сумні
За ночами минають ночі,
І безутішному мені
Схід сонця сниться. Бачать очі
Крізь мур тюремний, як лютує
Завзята боротьба в природі.
Ще темний Агріман панує,
Розпершись гордо там, на сході.
Та в царстві своїм чує він
Таємну дрож. Ось легкокрилі,
Мов стріли, до понурих стін
Летять від сходу світла хвилі.
Лютує Агріман, гасить
Ненависне проміння враже,
Та хвиля світла все біжить,
Хоч що́ він робить, що́ він каже.
Хитаєсь трон його твердий,
І чуєсь Чорному цареві,
Як Ормузд ясний, молодий
Вже виринає з хвиль рожевих.

16 апр[еля] 1880

VI

Догоряють поліна в печі,
Попеліє червоная грань...
У задумі сиджу я вночі
І думок сную чорную ткань.

І коли ж то той жар догорить,
Що ятриться у серці мені?
І чи скоро-то горе згасить
В моїм мізку думки огняні?

Ох, печуть і бушують вони!
Гризе душу й морозить нуда!
Кров кипить, і нутро все в огні —
Вколо ж мур і неволя бліда.

Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені.

18 нояб[ря] 1881

VII

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!

Рви серце в мні, бліда журо-марюко,
Не дай заснуть в посте́лі безучастя —
Не покидай мене, гриже-гадюко!

Не дай живому в домовину класться,
Не дай подумать ані на хвилину
Про власну радість і про власне щастя,

Докіль круг мене міліони гинуть,
Мов та трава схне літом під косою,
І від колиски аж по домовину

Живуть з бідою, наче брат з сестрою,—
Докіль життя тяжким нас да́вить валом,
На пні ламає силою страшною,

Докіль ще недосяглим ідеалом
Для міліонів ситість, тепла хата,—
Докіль на лицях сльози, ніби ралом,

Борозди риють, доки зимна крата
Тюремна руки путає робучі,
Мруть з голоду бездомні сиротята,

Пишаються під небом ті блискучі
Гнізда розпусти, зопсуття й обмани
І світ заражують, докіль могучі

«Стовпи» отруту ллють в народні рани,
Думки кують, для прихоті своєї
Люд трупом стелють люті тамерлани!

Ох, загніздись на дні душі моєї,
Важкая думо! Сильними кліщами
Стискай те серце, скоро б від твоєї

Схибнув я стежки! Ночами і днями
Шепчи над вухом: «Ти слуга нещасних!
Працюй для них словами і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!»

28 нояб[ря] 1883

VIII

Місяцю-князю!
Нічкою темною
Тихо пливеш ти
Стежков таємною...
Ніжно хлюпочеться
Во́здушне море,
Так в нім і хочеться
Змить з серця горе.

Місяцю-князю,
Ти, чарівниченьку!
Смуток на тво́йому
Ясному личеньку.
Із небозвідної
Стежки погідної
Важко глядіть тобі
В море бездонне,
В людськості бідної
Горе безсонне.

Місяцю-князю!
В пітьмі будущого,
Знать, ти шука́єш
Зілля цілющого,
Зілля, що лиш цвіте
З-за райських меж...
Ох, і коли ж ти те
Зілля найдеш?..

16 іюля 1883

IX. ПІСНЯ ГЕНІЇВ НОЧІ

По боях земного життя
Чи в повні свіжих сил;
В утомі з довгого пуття
Чи в першім маху крил;
Чи вниз літа склонили скрань,
Чи в серці рай весни,—
Сюди, вандрівче, ти пристань!
Засни! Засни! Засни!

Щó земний шлях, щó земний бій,
Ненависть і любов?
Тут ніч, тиша і супокій
Без снів і без оков.
Тут болю, ані втіх нема,
Морозу, ні весни,
Тут забуття, спокій і тьма —
Засни! Засни! Засни!

Припадь істотою цілов
Природі до грудий,
Туди верни, відкіль прийшов,
Напій безсмертя пий!
Почате в бою тіло те
Знов в вир бездонний пхни,
Що вічно смерть з життям плете,—
Засни! Засни! Засни!

А дух? Се ж іскорка лишень,
Се огник, нервів рух!
Розпадесь мозок, то й огень
Погасне, згине дух.
Воскресних не лякайсь казок,
Хай для дітей вони!
Остатній біль — побідний крок!
Засни! Засни! Засни!

10 дек[абря] 1882

ДУМИ ПРОЛЕТАРІЯ

І. НА СУДІ

Судіть мене, судді мої,
Без милості фальшивої!
Не надійтесь, що верну я
З дороги «нечестивої»,
Не надійтесь, що голову
Пред вами смирно схилю я,
Що в добрість вашу вірити
Буду́ одну хоч хвилю я.

Судіть мене без боязні —
Таж сильні ви, то знаєте!
Судіть без встиду, таж ви встид
На прив'язі тримаєте;
Судіть, як каже право вам,
Судіть остріше, тяжче ще —
Таж ви і право — то одно
В одній машині колісце.

Одно лишень, прошу я вас,
Скажіть виразно й сміло ви:
Яка вина моя і тих,
Що враз зо мною йдуть і йшли?
Скажіть виразно: «Л:оди ті —
Се зрадники! Вони хотять
Перетворить, перевернуть,
Звалити наш суспільний лад!»

Та й ще скажіть, за що хотять
Перетворити лад цілий?
За те, що паном в нім багач,
А гнесь слугою люд німий,

За те, що чесна праця в нім
Придавлена, понижена,
Хоч весь той ваш суспільний лад
Піддержує й живить вона.

За те, що дармоїдство тут
З робучих рук ссе кров і піт;
За те, що тут з катедр, амвон
Ллєсь темнота, не ясний світ;
За те, що ллєсь мільйонів кров
По прихоті панів, царів;
За те, що люди людям тут
Кати, боги, раби гірш псів.

А ще скажіте, як сей лад
Перевернути хочем ми.
Не зброєю, не силою
Огню, заліза і війни,
А правдою, і працею,
Й наукою. А як війна
Кривава понадобиться —
Не наша буде в тім вина.

Та ще скажіть, що ви й самі
Не відмовляєте нам то,
Що правду ми говоримо,
Що прямо, чесно ми йдемо
За правдою. Все те скажіть,
Судді мої, по щирості,
Тоді в ім'я с ь о г о ладу
Судіть мене без милості!

30 апр[еля] 1880

II. МИЛОСЕРДНИМ

Нехай і так, що, мов черв'як,
Затоптаний в багно життя,
Оскорблений, унижений,
З гнівом в душі вмираю я;
Нехай і так, що, в старця мов,
Похилий мій, нужденний вид,—
Та все ж ваш дар непрошений
Глибоко грудь мені ранить.

Нехай і так, що добрі ви,
І чесні ви, і щирі ви,
Що з милосердя даєте
Старцеві милостині ви;
Та милостині вашої
Я не благав, я не просив —
За що ж ви дар той тичете,
Щоб руку мні наскрізь палив?

І хто ж вам право дав таке,
Щоб милувались ви сей час
Над кождим, у кого лице
Не так щасливе, як у вас,
В кого уста безкровнії,
Погас в очах веселий жар
І одіж драна голосно
Говорить: бач, се пролетар?

Хто знає, може, драний той,
Блідий, нужденний пролетар
Не хоче милості, вважа
Пощочиною всякий дар?
Хто знає, може, слова лиш
Прихильного від вас він жде,
А може, найвдячніший вам
За ваше мóвчання будé?

А може, дар той, за котрий
Вас ваша совість похвалить,
Його важким униженням,
Мов п'ясть, додолу повалить?
А може, за той дар, що в вас
Із милостивих рук плине,
Він милість вашу дешеву
І руки ваші проклене?..

12 іюня 1880

III. SEMPER IDEM![1]

Против рóжна перти,
Против хвиль плисти́,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести!

[1] Завжди те саме *(лат.).— Ред.*

Правда против сили!
Боєм против зла!
Між народ похилий
Вольності слова!

З світочем науки
Против бре́хні й тьми —
Гей, робучі руки,
Світлії уми́!

Ще те не вродилось
Остреє залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарізав!

Ще той не вродився
Жар, щоб в нім згоріло
Вічне діло духа,
Не лиш утле тіло!

3 апр[еля] 1880

IV. ІДЕАЛІСТИ

Під пнем перегнилим в болоті гнилому
Вертяться, клубляться дрібні черв'яки:
І вродились, виросли й гинуть у ньому,
А другі їх тілом живуть залюбки.

І сниться їм, бідним, у пітьмі кромішній:
Десь сонце горить у всім чарі весни,
А в сонця промінні, у радості вічній
Гуляють і золотом сяють вони.

Ті сни свої черви складали в системи
З заключенням: так є найліпше, як є;
Читали промови, співали поеми
Про гарне, щасливе в болоті життє.

Втім люди той пень відвалили й поперли,
І дійснеє сонце вказалось з-за мли;
На сонце те глипнули черви й померли
І, мручи, убійчеє світло кляли.

1882

V

Всюди нівéчиться правда,
Всюди панує брехня,
В ваших лиш серцях, о браття,
Най не постане вона!

Там ви для правди святої
Сильний збудуйте опліт,
Там ви огонь невгасимий
Чесної думки паліть!

Твердша від сталі твердої,
Сто раз тривкіша, ніж мур,—
Щирих, м'яких серць твердиня
Супроти громів і бур.

Там з поколінь в покоління
Правда простоїть ціла,
Поки не зломиться лютий
Вал лицемірства і зла.

І, мов те древо зимою,
Зверху безлисте, мертве,
В бурі, морози пускає
Вічно коріння нове,—

І, мов нора та підземна
Триска ключем з-під скали,—
Трисне з-під зла й пересудів
Правда жива на земля!

6 апр[еля] 1880

VI. СУПОКІЙ

Супокій — святеє діло
В супокійнії часи,
Та сли в час війни та бою
Ти зовеш до супокою —
Зрадник або трус єси.

Бо коли народи в згоді
Враз працюють, щоб природі
Вирвать тайну не одну,
В тьму життя влить світла досить,—
Горе тому, хто підносить
Самовільную війну.

Та коли в робучу пору
В нашу хату і комору
Закрадаєсь лиходій,
Щоб здобуток наш розкрасти,
Ще й на нас кайдани вкласти,—
Чи й тоді святий спокій?..

15 іюля 1883

VII. ТОВАРИШАМ

І вас зі своїх зборів проженуть
Старих порядків лицарі гордії,
Ім'я і діла ваші прокленуть
І крикнуть: «Зрада! Пагубнії мрії!»
І вашу добру славу оплюють
Брехнею, й вас полічать між злодії,
Отрутою, замучених, напоять,
Надії ясні жовчею затроять.

На суд потягнуть вас, начинять вами
Всі тюрми, все покличуть проти вас —
Людей і бога. Ділом і словами
Не проминуть ранити раз у раз
М'якеє серце ваше, мов тернами.
Подумаєш: «Отак жить!» — і не раз,
Самому страшно, защемить у груди...
Чи ж так живуть з людьми-братами люди?

Не так повинні! Щоб не так жили,
Щоб брата і в найменшому пізнали,
За те якраз до бою ви пішли,
На поклик правди проти брéхні стали...
Борітеся! Терпіть! По всій земли
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложжя, терня, там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай!

19 апр[еля] 1880

VIII

Не люди наші вороги,
Хоч люди гонять нас, і судять,
І запирають до тюрми,
І висміваютъ нас, і гудять.

Бо люди що? Каміння те,
Котре, розбурхана весною,
Валами котить і несе
Ріка розлитая з собою.

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами.

Мов Лаокоон серед змій,
Так люд увесь в тих путах в'ється...
Ох, і коли ж той скрут страшний
На тілі велетня порветься?

9 апр[еля] 1880

IX

Не довго жив я в світі ще,
Та встиг чимало вже зазнати.
Не що й дало мені життє,
Та все ж дало досить багато.

Дало мені пізнать добро,
Дало побачить світ науки,
Бажання правди у душі
І дві тверді, робучі руки,

Дало і приязнь, і любов
Взаїмну, хоч і не щасливу.
Сказало: «Сій, хоч не твойóв
Руков пожате буде жниво!»

І ворогів дало, котрі
Кленуть і тиснуть мя, бо сильні;
Дало й прихильників, котрі
Найбільш самі собі прихильні.

Та над усе ціню я ту
Малую мірку мук і болю,
Котрі приняв я в сім життю
За правду, за добро, за волю.

1 апр[еля] 1880

X

Ви плакали фальшивими сльозами
Над моєю недолею, жаліли
Мене, махали жалісно руками,
Та помогти мені не вміли й не хотіли.

«Жаль бідного! З дороги марно збився
І згиб! Ми се згори вже добре знали!
Дурний був, за пусту роботу, бач, вчепився,
І ось куди його фантазії загнали!»

А другі, ще милосердніші, бистро
Здвигаючи плечима, промовляли:
«Ось до чого веде погане товариство,
Сліпая віра в мрії-ідеали!»

Пожалували всі мене, а далі
Пішли — хто на обід, хто в карти грати,
А хто судить запертих в криміналі,
А я лишивсь під тином умирати.

31 мая 1880

EXCELSIOR![1]

І. НАЙМИТ

В устах тужливий спів, в руках чепіги плуга —
Так бачу я його;
Нестаток, і тяжка робота, і натуга
Зорали зморшками чоло.
Душею він дитя, хоч голову схилив,
Немов дідусь слабий,
Бо від колиски він в недолі пережив
І в труді вік цілий.
Де плуг його пройде, залізо де розриє
Землі плідної пласт,
Там незабаром лан хвилясте жито вкриє,
Свій плід землиця дасть.
Чому ж він зрібною сорочкою окритий,
Чому сіряк, чугá
На нім, мов на старці, з пошарпаної свити?
Бо наймит він, слуга.
Слугою родиться, хоч вольним окричали
Багатирі його;
В нужді безвихідній, погорді і печалі
Сам хилиться в ярмо.
Щоб жити, він життя, і волю власну, й силу
За хліба кусник продає,
Хоч не кормить той хліб, і стать його похилу
Не випрямить, і сил не додає.
Сумує німо він, з тужливим співом оре
Те поле, оре не собі,
А спів той — наче брат, що гонить з серця горе,
Змагатись не дає журбі.

---

[1] З вершин; дослівно: вище! *(лат.)*.— *Ред.*

А спів той — то роса, що в спеці підкріпляє
Напівзів'ялий цвіт;
А спів той — грім страшний, що ще лиш глухо грає,
Ще здалека гримить.
Та поки буря ще нагряне громовая,
Він хилиться, проводить в тузі дни,
І земельку святу, як матінку, кохає,
Як матінку сини.
Байдуже те йому, що для добра чужого
Він піт кровавий ллє,
Байдуже те йому, що потом труду свого
Панам панування дає.
Коб лиш земля, котру його рука справляла,
Зародила оп'ять,
Коби з трудів його на других хоч спливала
Небесна благодать.

Той наймит — наш народ, що поту ллє потоки
Над нивою чужою.
Все серцем молодий, думками все високий,
Хоч топтаний судьбою.
Своєї доленьки він довгі жде століття
Та ще надармо жде;
Руїни перебув, татарські лихоліття
І панщини ярмо тверде.
Та в серці, хоч і як недолею прибитім,
Надія кращая жиє —
Так часто під скали тяжезної гранітом
Нора холодна б'є.
Лиш в казці золотій, мов привид сну чудовий,
Він бачить доленьку свою
І тягне свій тягар, понурий і суровий,
Волочить день по дню.
В століттях нагніту його лиш рятувала
Любов до рідних нив;
Не раз дітей його тьма-тьменна погибала,
Та все він пережив.
З любвою тою він — мов велетень той давній,
Непоборимий син землі,
Що, хоч повалений, оп'ять міцний і славний
Вставав у боротьбі.

Байдуже, для кого,— с п і в а ю ч и, він оре
Плідний, широкий лан;
Байдуже, що він сам терпить нуждý і горе,
А веселиться пан.

Ори, ори й співай, ти, велетню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пітьма й гніт, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо!
Недаром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духу все співав,
Недаром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлущі пересуду —
І вольний, власний лан
Ти знов оратимеш — властивець свого труду,
І в власнім краї сам свій пан!

10 октяб[ря] 1876

II. БЕРКУТ

З укритого гнізда в скалистій десь щілині
З тяжким він розмахом рвонувсь під хмари сині —
З таємних мов джерел гнівлива думка рветься,
Облетить світ, і аж о неба звід опреться,
І б'є важким крилом, де лиш сягнути зможе,
І зве: «Де правда та? Де ти, великий боже?
Всі зорі збігла я, атоми всі в природі
Перешукала скрізь, тебе ж спіткати годі».

В блакиті він завис недвижний, розпростертий,
Мов над життям грізний, невпинний образ смерти.
Здаєсь, що до небес він гвоздями прибитий,
Та чуєш, що він гнеть вниз вержесь — кров пролити.
Ти чуєш се, і жах тебе проходить зимний:
Таж над тобою тож завис беркут нестримний!
Він не хибне тебе, хоч як високо висить!
Чи много то ще хвиль тобі гуляти лишить?..

Ось рушив він. Пливе без маху крил в блакиті,
Мов човник Долі тче днів наших пасма скриті.
Спокійно колесить, знижаєсь, знов зриваєсь,
За хмару криється, в лазурі розпливаєсь.
Лиш острий крик його вістить, що він голодний!
Так в час тиші не раз прорветься плач народний.
І защемить в душах вельможних біль таємний,
Мов землетрясіння віщун, той грім підземний.

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!
За те, що в груді ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;
За те, що так тебе боїться слабша твар;
Ненавиджу тебе за теє, що ти цар!
І ось блищить мій кріс — ціль добра, вистріл певен,
І вбійчеє ядро під хмари понесе він.
І замість нести смерть згори на земне ложе
Ти сам спіткаєш смерть під хмарами, небоже.
І не як божий суд, але як труп бездушний
Ти впадеш, судові тих моїх куль послушний.
І не остатній ти! Нас є стрільців стосот:
І все, що звесь беркут, полоще кров'ю рот,
Вивищуєсь над мир, тривогу й пострах сіє,—
Те кулі не уйде, як слушний час наспіє.
А труп бездушний ми без жалю, без промови
Ногою копнемо й підемо дальш на лови.

22—24 мая 1883

III. ХРИСТОС І ХРЕСТ

Серед поля край дороги
Стародавній хрест стоїть,
А на нім Христос розп'ятий
Висів тож від давніх літ.

Та з часом прогнили гвозді,
Вітер хрест розхолітáв,
І Христос, вгорі розп'ятий,
Із хреста на землю впав.

Тут сейчас трава висока,
Що росла вокруг хреста,
Радісно в свої обійми,
М'яко приняла Христа.

Подорожники й фіалки,
Що там пахли з-між трави,
Звились, мов вінець любові,
У Христа край голови.

На живім природи лоні,
Змитий з крові, ран і сльоз,
Серед запаху і цвітів
Сумирно спочив Христос.

Та якісь побожні руки
Спать йому там не дали
І, хрестячись, з-поміж цвітів
Знов угору підняли.

Та, нових не мавши гвоздів,
Щоб прибити знов Христа,
Хоч з соломи перевеслом
Прив'язали до хреста.

Так побожні пересуди,
Бачачи за наших днів,
Як з старого древа смерті,
Із почитання богів,

З диму жертв, з тьми церемоній,
Із обмани, крові й сльоз —
Словом, як з хреста старого
Сходить між людей Христос,

І як, ставши чоловіком,
Ближчий, вищий нам стає,
І святим приміром своїм
Нас до вольності веде,—

Силуються понад людськість
Будь-що-будь піднять Христа
І хоч бре́хні перевеслом
Прив'язати до хреста.

1880

IV. ЧОВЕН

Хвиля радісно плюскоче та леститься до човна́,
Мов дитя, цікава, шепче і розпитує вона:
«Хто ти, човне? Що ти, човне? Відки і куди пливеш?
І за чим туди шукаєш? Що пробув? Чого ще ждеш?»

І повзе ліниво чо́вен, і воркоче, і бурчить:
«Відки взявся я — не знаю; чим прийдеться закінчить
Біг мій вічний — тож не знаю. Хвиля носить, буря рве,
Скали грозять, надять-просять к собі береги мене.

Хвилі — то життя, то гріб мій, пестощі і смерть моя;
Понад власним гробом вічно ховзаюсь тривожно я.
Поти лиш живу правдиво, поки гріб той підо мнов:
Вітер гонить, хвиля ломить — і я вже на дно пішов.

Що ж тут думать, що тужити, що питатися про ціль?
Нині жити, завтра гнити, нині страх, а завтра біль
Кажуть, що природа-мати нас держить, як їй там тре,
А в кінці мене цілóго знов для себе відбере.

Що ж тут думати? Тримає, то тримає, а візьме,
То візьме — ні в сім, ні в тому не питатиме мене.
Непогідний, несвобідний день мій, вік мій: жий чи гинь —
Все одно! Шукати цілі? Вік борись, плисти не кинь!»

Хвиля весело плюскоче та леститься до човна́,
Ніжна, мов дитина, шепче і пришіптує вона:.
«Човне-брате, втіх шукати серед смерті, верх могил —
Се ж не горе! Глянь на море, кілько тут несесь вітрил!

Не один втонув тут човен, та не кождий же втонув;
Хоч би й дев'ять не вернуло, то десятий повернув
І дійшов же до пристані. Та ніде той не дійде,
Хто не має цілі. Човне, як пливеш, то знай же, де!

Таж не все бурхає море, тихеє бува частіш.
Таж і в бурю не всі човни гинуть — тим ся ти потіш!
А хто знає, може, в бурю іменно спасешся ти?
Може, іменно тобі ся вдасть до цілі доплисти!»

Стрий, 13 іюня 1880

V. КАМЕНЯРІ

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, та пуста, і дика площина
І я, прикований ланцем залізним, стóю
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

У кождого чоло життя і жаль порили,
І в оці кождого горить любові жар,
І руки в кождого ланці, мов гадь, обвили,
І плечі кождого додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кождого в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згори, як грім, гримить:
«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносіть і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбить».

І всі ми, як один, підняли вгóру руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кождий з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

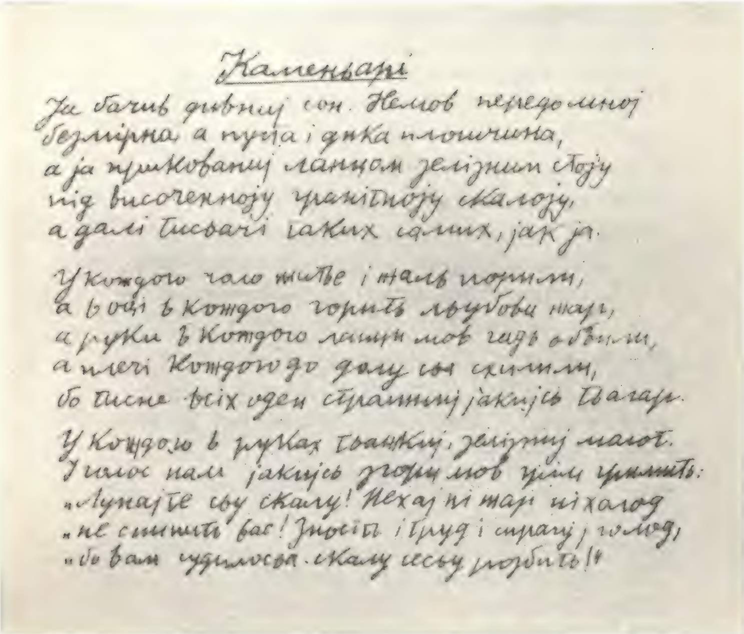

Каменярі

Ја бачив дивниј сон. Немов передо мноју
безмірна, а пуста і дика площина,
а ја прикованиј ланцом желізним стоју
під височенноју гранітноју скалоју,
а далі тисячі таких самих, јак ја.

У кождого чоло житє і жаль поорали,
а в очі в кождого горить любови жар,
а руки в кождого ланци мов гадь обвили,
а плечі кождого до долу ся схилили,
бо тисне всіх один страшниј јакијсь тягар.

У кождого в руках тяжкиј, желізниј молот.
І голос нам јакијсь згори мов грім гримить:
„Лупајте сю скалу! Нехај ні жар ні холод
„не спинить вас! Зносіть і труд і спрагу, і голод,
„бо вам судилося скалу сесу розбить!“

Фрагмент автографа вірша І. Франка «Каменярі»

Та слави лю́дської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали:
На шляху поступу ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мамй, жінки і діти,
Що други й недруги, гнівнії та сердиті,
І нас, і намір наш, і діло те кленуть.

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль стискав;
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не випускав.

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

[1878]

VI. ІДИЛІЯ

Давно було. Дітей маленьких двоє,
Побравшися за руки, по квітчастих
Лугах підгірських, стежкою вузькою
Поперек нив, в жарку літнюю днину
Ішли з села.

Старшенький хлопчик був —
Біловолосий, з синіми очима,
З конем вербовим у руці. У нього
За пазухою добрий кусень хліба
І квітка на кайстровім капелюсі.
А дівчинка вела його за руку,
Хоч менша. Наче терен, оченята,
Мов вуглики, жарілися і живо
Все бігали кругом. Мов миший хвіст,
Косичка ззаду висіла, а в ній
Червона стрічка вплетена була.
В маленькій запасчині підіп'ятій
Знать кілька бульб печених, а стручки
Зеленого гороху визирали
З-за пазухи.

Нерадо якось хлопчик
Ішов і боязливо озирався,
А дівчинка невпинно щебетала,
Додаючи товаришу відваги.

— Встидайся, фе! Такий великий виріс,
А плакать хоче! Хлопець, а боїться!
Чого боятись тут? Сли я ти кажу,
То мусить бути правда. Вже мої
Бабуня не такі, щоби брехали!
А ти диви, хіба то так далеко?
На сей горбок, а відтам Діл близенько,
А там Ділом угóру та все вгóру,
Аж нá сам верх! Та й годі! Там спочинем —
А може, ні, чого ще спочивати,
Коли вже відтам близько!.. Крикнем: У! —
Та й просто враз побіжимо до тих
Стовпів залізних, що підперли небо.
А там сховаємось за стовп і тихо-
Тихенько аж до вечора пробудем.
А ти щоби не смів мені і писнуть,
Не то що плакать! Чуєш? А то я
Тобі задам! А як настане вечір
І сонечко прийде додому на ніч,
Застукає до брами — то ми тихо-
Тихесенько прокрадемось за ним.
А знаєш, що бабуся говорили?

У нього є донька така хороша,
Що просто страх. Вона-то відчиняє
Щовечір браму батькові й щорана.
А вже дітей вона так дуже любить,
Що просто страх. А сонце не пускає
Дітей до неї, щоб із ними разом
У світ не втікла. Але ми тихенько
Прокрадемось, та й шусть! і вхопимось
Її за руки, то вже сонце нам
Ніщо не зробить. Тільки ти не бійсь
І плакати не смій! Таж то так близько,
І на дорогу маємо досить,
А та нам панна надає багато
Всього́, о що лиш будемо просити.
Ану, о що би ти просив?
Поглянув
На неї хлопець, палець впхав до уст
Та й каже: — Мозе б, ліпсого коня?
— Ха-ха-ха-ха! — дівча зареготалось.
— Ну, сцо з, то, мозе, капелюх новий?
— Проси, що хочеш, а я знаю, знаю,
Що я просити буду!
— Сцо таке?
— Ага, не скажу!
— Ну, скажи, а то
Заплачу!
— Овва, плач, то я сама
Піду і не візьму тебе з собою.
— Ну, а цому з не сказес?
— Знаєш, ти
Дурний! Мені бабуся говорили,
Що в неї яблучка є золоті.
Кому вона те яблучко дарує,
То той весь вік щасливий, і здоров,
І гарний-гарний буде всім на диво.
Але ті яблучка лиш для дівчат.
— Я хочу яблуцка! — заплакав хлопець.
— Не плач, дурний, лиш не забудь просити,—
Я вставлюсь вже, щоб і тобі дала.
А як по яблучку такім дістанем,
То вернемо додому і нікому
Не скажемо. Не скажеш?
— Ні, не сказу.

— Ну, пам'ятай! А скажеш — відберуть.
Чи так?
— А так,— рік хлопець. І пішли.

Пройшло чимало літ від того дня.
Далеко над сподівання дітей
Тяжкою вийшла й довгою дорога
До сонячних палат. І тра́ви, й ниви,
І небо, й сонце — все, усе змінилось
У хлопчика в очах. Лиш не змінилась
Подруга та, провідниця його.
Щебетання її, веселе, любе,
І усміх, і надія невгасима —
Се та жива струя, що в'яже в серці
День нинішній з вчорашнім і грядущим.
І ціль їх не змінилась за той час,
Лиш виросла, розвилась, роз'яснилась.

І ось великим шляхом многолюдним
Посеред тиску, свару й товкітні
Ідуть вони, ховаючи у грудях
Дитячі серця, як найкращий скарб.
Минає їх гордий, надутий дурень —
І розсмієсь; мина пишни́й вельможа —
То і не гляне; зустріне мужик —
То в спрагу дасть погожої води
Напитися, і стежечку покаже,
І підночує, в сльоту захистить.
Вони ж, побравшися за руки, тихо
І радісно, без огляду й тривоги,
Ідуть навстрічу сонцю золотому.

1886

ПОЕЗІЯ

В житті, мов на шляху, лиць сотні стрічаєш,
Та в поспіху їх безучасно лишаєш.

Часом лиш попадесь лице характерне,
Що взір поневолі до себе приверне.

Зирнеш, заговориш і стиснеш за руку —
Найближча хвилина приносить розлуку.

Та довго ще в тямці відтіль і відсіль
Не раз визирає приязний профіль.

Та де з ким тісніше злучив тя шлях долі
Чи в бою, чи в праці на рідному полі.

Живеш поруч нього, смієшся і плачеш,
Здається, всі думи в душі його бачиш.

Здається, все ясне, і гнів його й ласка,—
Аж глянеш пильніше: все маска і маска.

Лиш маску ти знаєш, її ти любив,
Що криєсь за нею — і хто ж се зглубив?

Часом лиш припадок ту маску відхилить —
Зирнеш і жахнешся: «Чи взір мене милить?

Чи знав я сю постать, чи бачив уже?
Лице мов знайоме, та зовсім чуже!»

Профілі і маски — ось поле розлоге!
Ось все, що дає нам життя наше вбоге.

І вбогі жили б ми, понурі, як мари,
Якби не поезії дивнії чари.

Вона ті профілі хапа на льоту,
Дає їм безсмертне життя, теплоту;

Всі маски свобідно вона відхиляє
І в душах, мов в книзі, вигідно читає.

Укритеє щастя, мов мати дитину,
Вона обгортає у теплу ряднину.

Незримії сльози, що плаче душа,
Вона поцілуєм своїм осуша.

30 марта — 1 апр[еля] 1893

ПОЕТ

І. ПІСНЯ І ПРАЦЯ

Пісне, моя ти сердечна дружино,
Серця відрадо в дні горя і сліз,
З хати вітця, як єдинеє віно,
К то́бі любов у життя я приніс.

Тямлю як нині: малим ще хлопчиною
В мамині пісні заслухувавсь я;
Пісні ті стали красою єдиною
Бідного мого, тяжкого життя.

«Мамо, голубко! — було налягаю.—
Ще про Ганнусю, шумильця, вінки!»
«Ні синку, годі! Покіль я співаю,
Праця чекає моєї руки».

Мамо, голубко! Зарана в могилі
Праця й недуга зложили тебе,
Пісня ж твоя в невмираючій силі
В мойому серці ясніє, живе.

Ох, і не раз тая пісня сумненька
В хвилях великих невго́дин життя
Тихий привіт мені слала, мов ненька,
Сил додала до важкого пуття.

«Синку, кріпися! — мені ти твердила.—
Адже ж не паном родився ти, чей!
Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
Та лиш тебе доведе до людей».

Правда, матусю! Спасибі за раду!
Я її правди не раз досвідив.
Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив.

Праця ввела мене в тайники темні,
Відки пісень б'є чарівна нора,
Нею дива́ прояснилися земні,
Загадка нужди людськói стара.

Пісня і праця — великі дві силі!
Їм я до скону бажаю служить;
Череп розбитнй — як ляжу в могилі,
Ними лиш зможу й для правнуків жить.

14 іюля 1883

II. ЧИМ ПІСНЯ ЖИВА?

Кожда пісня моя —
Віку мого день,
Протерпів її я,
Не зложив лишень.

Кожда стрічка її —
Мізку мого часть,
Думи — нерви мої,
Звуки — серця страсть.

Що вам душу стрясе —
То мій власний жаль,
Що горить в ній — то се
Моїх сліз хрусталь.

Бо нап'ятий мій дух,
Наче струна-прім:
Кожний вдар, кожний рух
Будить тони в нім.

І дарма, що пливе
В них добро і зло,—
В пісні те лиш живе,
Що життя дало.

7 марта 1884

III. СПІВАКОВІ

Будь ти, співаче, як божа пшениця,
Пісня твоя — золотеє зерно!
Скоро в лушпині доспіє воно,
Колос униз починає хилиться.

Знає той колос, стебло і лушпина,
Що для зерна вони тільки й росли,
Що лиш тоді воно повне, коли
Весь живий сок свій в нім зложить ростина.

Знає той колос, стебло і лушпина,
Що, як доспіє зерно золоте,
Серп їх нещадний зітне і змете
І що зерно те їх смерті причина.

Але ж, леліючи в темній обслоні
Сочні зерня́точка, знає стебло,
Що на будуще воно принесло
Но́ве, багатше життя в своїм лоні.

Так весь свій мозок, і нерви, і серце
Й ти в свою пісню, співаче, вкладай,
Біль свій, і щастя, й життя їй віддай,
Будь її колос, лушпина й стебельце!

4 іюня 1888

IV. РІДНЕ СЕЛО

І знов я бачу тя, село моє родинне,
Як бачив тя тоді, коли життя дитинне
Плило, немов малий потічок серед трав,
Що в'єсь несміло між дрібними камінцями.
Дрібних утіх і я тут зазнавав,
Задля дрібних гризот лице росив сльозами.
Тоді цікаво ще на світ я поглядав,
Не знав, що́ далі там, за тво́їми хатками,
За лісом, що шумить довкола. І не раз
Питав я річки, де́ пливе вона від нас,
І думкою гонив її тихенькі хвилі
Поза закрутину далеку і стрімку.

І дуба-велетня в сусідському садку
Не раз розпитував, на чиїй він могилі
Щасливій виріс, так високий і розлогий?
І люди всі були мені так близькі, милі,
І знав я всі стежки довкола, всі дороги,
І зрідка лиш моя душа за обруб твій
Летіла в ширший світ.

Та чи дитям у тобі
Я був щасливий? Дух дитячий мій
Чи ж перших вдарів зла тут не зазнав на собі?
Чи ж перші золоті надії
Не розвивались тут, мов квіти веснянії,
Морозом збитії? Чи пориви гарячі
М'якої ще душі сміхом тут не топтались,
Докором не душились? Чи ж не ллялись
Найперші сльози тут, найщиршії, дитячі,
Під тиском вчасних ще і недитячих мук?
Хіба ж душа моя, ще чиста, ніжна, біла,
Тут, в рідному селі, уперве не щеміла
Під дотиком твердих, брудних і грубих рук?
Хіба ж не почала ще тут всисатись в груди
Та трута лютая, що й досі духа тлить?
Хіба ж не в тобі я пізнав сирітство, труди
І боротьбу з життям?

Чого ж тепер болить
Душа моя, коли по довгому часі
Я в тобі опинивсь, на сугорби отсі
Злим вихром загнаний? Стоїш ти, як стояло,
Самотнє і дрібне, дитя мов, що сховало
В зелені бур'яни головку кучеряву.
Довкола ліс гуде тужний, таємний спів,
Що ще круг мóєї колиски гомонів,
Тебе мов обтулив в полу свою темнаву.
І річка та сама хлюпочеться, тривожно
Повзе поміж високих берегів,
І верби ті самі, і дуб той, що шумів
Понад дитиною...
Чого ж так судорожно
Щось тисне грудь мою у тобі, ріднеє
Село? Чи жаль мені за тим тісним спокоєм,
За тим життям, що, хоч так біднеє

І сіреє, пливе коритом тихим своїм?
За щастям слимака того, що в шкаралущі
Ховається? За незнання смерком?
Чи жаль мені, що я у світ пішов пішком
На бурі, громи й град, шукати, де зцілющий
Потік знання пливе?

О ні, о ні!
Не того так сьогодні жаль мені,
Не тим душа моя так важко заболіла,
А тим, що тяжча ще пригноба тут засіла
На лицях, голови недоля вниз хиляє,
Під віддихом її вся радість завмирає
І приязнь гасне враз з любвою,
Котрої сім'я тут мені у серце впало.
Отим-то тяжко так мені у тобі стало.
Прощай, село моє! Що тут мене держало,
Те щезло; що тепер держить —
Таке важке, що, мов гора, тяжить
На серці. Геть іду — і плачу над тобою.

14 іюня 1880

V. ПОЄДИНОК

Клубами вився дим. Ревли гармати,
Свистіли кулі, мов незримі змії,
Сичали, вились, лускали гранати.

Красили землю струги кров'янії,
І рвались серця, повні сил, відваги,
В крові тонули тисячні надії.

Униз валились найпишніші стяги,
Валились трони, що ще вчора, певно,
Й не думали дожити до зневаги.

В ряді борців, заляканий смертельно,
Блідий, в знесиллі, пилом весь укритий,
Ішов і я, щоби боротись ревно.

Я на лиці чув жар несамовитий
І в серці чув докору крик зловіщий —
Я йшов в огонь, мов зрадник, встидом битий.

А пречінь я, підданий найвірніший,
Ішов під стягом за́конної власті,
Сповняв свій обов'язок найсвятіший:

Йшов против тих, що розірвать на части
Хотіли всі порфіри і корони,
З престолів у печі огонь накласти!

Через буйні пшеничнії загони
Йшли ми, мов повінь. Доки око сягне,
Все наших купи. Ген десь плачуть дзвони —

Село палає... Вітер димом тягне...
Реве музика, гонить геть всі мисли...
Кров міцно б'єсь, душа ніщо не прагне.

І вже ось-ось ми ворога натисли!
Ряди їх бовваніють перед нами,
Пошарпані над ними стяги звисли.

Вони там перед нашими рядами
Бліді, втомлені, поганенько вбрані,
Та к зброї кождий мов приріс руками.

Як гонять пітьму блиски сонця ранні,
Як птахи з гнізд сполохані фуркочуть,
Так з стрільб їх кулі грають олов'яні.

Та ба! Мов зерна градові толочуть
Буйний загін, мов буря снігом віє,
Так наші кулі стелють їх, друхочуть.

«Гей, хлопці, далі! Поки ворог вспіє
Отямитись, на нього! Най ні о́ден
Нам не втече, хто бунтувати сміє!

Валіть! Коліть! Пардону він не годен!» —
Так генерал нас загрівав до бою,
І вверглись ми, мов в стадо вовк голо́ден.

Не тямив я, що діялось зо мною,
Лиш весь тремтів, палав, немов у грани,
Не бачачи, куди біжу, де стою.

Лиш тямлю, що в крові бродив ногами,
Що по мерцях топтав, ще незастилих,
Топтав нескріплі ще, глибокі рани,

Що дикі крики в слух мені ломились,
Що дим гриз очі, що свистали кулі
І купи йшли, ревли, кляли, молились.

Та очі, вуха, ноги, мов нечулі
На весь той безмір людської розпуки,
Летіли, мов бджола в кишачий вулій.

К стрільбі мої немов прилипли руки,
І блискало раз в раз криваво з неї,
І вилітали огняні гадюки.

«Смерть бунтарям!» — із груді враз моєї
Крик вирвавсь і, залізо мов острене,
Прошиб мене безмірною брехнею.

А втім, з пожару вийшов против мене
Бунтар з такою ж, як і я, стрільбою,
Одягнений у шмаття все черлене.

Та що се? В кождій черточці зо мною
Однакий вид, і ніс, і очі, й губи,
Немов я сам перед собою стою!

Я остовпів. Хоч гучно грають труби,
Я з нього вже звести не можу ока,
Від нього мов жду ласки або згуби.

Якась безмірна, темна і глибока
Тривога ледом обдала все тіло,
Мов пташці, що загляне в очі смока.

А він глядів на мене ясно, сміло,
Глядів з докором на ту кров гарячу,
Що тут лилась, мов се — моє все діло.

І чув я, що під поглядом тим трачу
Остатню решту сили, віри в себе,
І закричав я: «Ти, котрого бачу

В рядах врагів,— хто ти? Чом так до тебе
І дух, і око безупинно рветься,
Бо в тобі бачить форму, зняту з себе?»

Він мовив твердо, що він Мирон зветься,
Вказав і місце те, де я родився,
Де вчився, що діяв, як мені ведеться —

Все те о собі кажучи, хвалився.
«Брехня! — я крикнув.— Вороже безщасний,
Се я той Мирон! Зрадно ти підшився

Під назву, рід, ба й під мій вигляд власний!»
Та він всміхнувсь і каже: «Звільна, звільна,
Мій друже! Лиш не будь такий напáсний!

І назва й доля вся обом нам спільна,
Лишень що я живий, правдивий, дійсний,
А ти мій привид, ти мара свавільна,

Нервової гарячки твір безвісний!»
Слова ті він сказав так прямодушно,
Мов доктор, діагнозою утішний.

Мені ж зробилось страшно, тісно, душно...
Адже ж життя, буття, ім'я і тіло
Сей привид в мене відбирав бундючно!

«Ні, сам ти привид!» — відповів я сміло.
«А чим же дійсність ти свою докажеш? —
Сказав тамтой.— Лиш за високе діло,

За волю люду, на котру ти важиш,
За хліб для бідних, за добро обдертих
Правдивий Мирон б'єсь,— а ти що скажеш?

Лиш на тирана в обороні жертви,
На кривду в обороні правди стане
Правдивий Мирон, не злякаєсь смерті.

А ти, що йдеш під стягами тирана,
Облитий кров'ю праведних героїв,
Ти смієш Мирона ім'я поганить?

Геть, привиде! В небутність, із котрої
Повстав, ось тут тобі назад розлиться,
Щоб не спиняв мя від борби святої!»

Та хоч той голос, наче остра криця,
Рвав серце в мні, я з місця не вступався,
Лиш враз до ока піднялась рушниця.

«Ха-ха! — двійник мій з мене реготався.—
Стріляти хочеш? Що ж, стріляй, прояво!
Я тіні куль ніколи не лякався!

Ось грудь моя! Намір і вистріль жваво!
А як живий від твоїх куль просто́ю,
На тебе стрілить буду мати право.

І кулею прошиблена святою,
Отою кулею, що освячена
До найсвятішого за людськість бою,

Щезати мусить всяка твар мерзенна,
Усякий привид злудної уяви,
І передсуд, і вся мара злиденна!»

Я мовчки ду́ло в грудь його направив
І стрілив — та не чути й грюку того,
А ворог мій ані змигнув з постави.

«Сам бачиш марність порива́ння свого,—
Сказав.— Під вид мій дурно ти підшився,
Ніщо єси, щезай же до нічого!»

Він стрілив. Я між трупи повалився.

6—9 янв[аря] 1883

[ІЗ ЦИКЛУ] «УКРАЇНА»

МОЯ ЛЮБОВ

Вона так гарна, сяє так
Святою, чистою красою,
І на лиці яріє знак
Любові, щирості, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха
Знесла, що квилить лихо те
В її кождіській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректися власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
Я божую її подобу
Згубити з серця, мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов
Тій другій а святій любові
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, коханая Вкраїно!

27 іюня 1880

КАРТКА ЛЮБОВІ

І

Зближаєсь час, і з серцем, б'ючим в груди,
Я вирвуся, щоб бачити тебе,
Порвати пута фальші і облуди,
Що тисне нас і по душі скребе,
Пробить стіну, котрою людська злість
Нас, друже мій сердечний, розділила,
Не знаючи, що в наших серцях сила,
Котрої ржа упідлення не з'їсть.

Зближаєсь час, і, радісно тремтячи,
В твої обійми щирі кинусь я,
І скаже поцілуй мені гарячий,
Що будь-що-будь, а ти повік моя!
Моя і невідлучна! Бо сльозами
І горем ти знітована зо мнов!
Нема стіни, перегород між нами!
Не знає стін, перегород любов!

Всі пута, що засліплення й зла воля
На нас вложили, нам на біль,— порвем!
Отруту, що нас нею щедро доля
Поїла, виллєм з серця і затрем
Усякий слід тих споминок важких,
Котрі, мов черви, серце підгризали,
Щоб навіть тіні темнії від них
На наше вольне щастя не лягали.

Зближаєсь час, коли, подібно нам,
По довговічних боях, муках люди
Прокинуться, гнилий розмечуть трам,
Що їх давив, і щиро грудь до груди,

Уста до уст притиснуть, мов брати,
Приязним, щирим словом заговорять,
Позбувшись пут недумства, темноти,
І зависті, і людовладства, й горя.

1 мая 1878

II

Плив гордо яструб в лазуровім морі,
Широко круг за кругом колесив,
А на горі в ожиданні і горі
Лежав я й лету яструба слідив.

Я ждав на ню, свою єдину зорю...
Мов яструб, бистро я сюди спішив,
Від рана жду, думками поле орю —
Нема голубки! Серце біль здушив.

Нема голубки! Тільки яструб в'ється!
Нема голубки! Дарма серце б'ється!
Вже ніч. В розпуці знов я геть пішов.

А за ліском на тій ж горі чекала
Вона весь день на мене, виглядала,
Тужила важко й плакала за мнов.

10 мая 1878

III

Від того дня вже другий рік пройшов.
У чистім полі знов лежу я в горі,
Гляджу на небо ясне... Надо мнов
Знов плавле яструб в лазуровім морі.

Обколесив, тепер шибнув стрілов...
Отак і я простір думками порю,
Та темно в нім, навіки мглов густов
Закрила доля мою ясну зорю.

Так темно, зимно! Наче серце стине,
І думка в мізку, мов пилина, гине,
І ворухнуть не можу я рукою,

Коли спімну, що ні одно гаряче
Дівоче серце не зітхне, не сплаче
І не затужить нищечком за мною.

10 мая 1880

IV. ТРІОЛЕТ

І ти лукавила зо мною!
Ах, ангельські слова твої
Були лиш о́блиском брехні!
І ти лукавила зо мною!
І нетямущому мені
Затрули серце гризото́ю
Ті ангельські слова твої...
І ти лукавила зо мною!

Неначе правдою самою,
Неначе золотом, в огні
Без скази чищеним,— ох, ні,
Неначе правдою самою,
Так в добрі і нещасні дні
Я величався все тобою!
Мов злотом, чищеним в огні,
Неначе правдою самою.

Та під пліно́ю золотою
Ховались скази мідяні,
І цвіт, розцвілий навесні,
Під пишното́ю золотою
Крив черв'яка! Ох, чи не в сні
Любились щиро ми з тобою?
І серце бідне рвесь у мні,
Що ти злукавила зо мною!..

1880

V

Я не лукавила з тобою,
Клянуся правдою святою!
Я чесно думала й робила,
Та доля нас лиха слідила.

Що щирая любов ділала,
Вона на лихо повертала;
Що чиста щирість говорила,
Вона в брехню перетворила,
Аж поки нас не розлучила.

Ти ж думаєш, я не терпіла,
В новії зв'язки радо бігла?
Ти ж думаєш, я сліз не лила,
По ночах темних не тужила?
Не я лукавила з тобою,
А все лукавство в нашім строю —
Дороги наші віддалило
І серця наші розлучило,
Та нашої любві не вбило.

1880

VI

І ти підеш убитою дорогов,
Котрою день в день тисячі ідуть!
І ти пониження й неволі путь
Пройдеш, як другі, до кінця самого.

Тепер ти ще боронишся, небого,
Ще молодою кров'ю жили б'ють
І свіжі думи сили додають,
Та швидко о́пору не стане тво́го.

В глиб звільна втягне тя багно гниле
І в кров усіми по́рами віссеться,
Повітря вколо тебе затрує,

І сили волі в тебе не найдеться,
Щоб опиратись довше! Затоне́ш ти —
І, труп живий, безвладно поплинеш ти!

VII

Я буду жити, бо я хочу жити!
Не щадячи ні трудів, ані поту,
При ділі, що наш вік бересь вершити,
Найду й свою я тихую роботу.

З орлами я не думаю дружити,
Та я опрусь гниючому болоту;
Щоб через нього й другим шлях мостити —
На те віддам свій труд, свою охоту.

А як часом моя послабне сила,
І серце в груді біль зціпить пекучий,
І людська злість зморозить кров у жилах,

То човник мя перенесе летючий —
Твоя любов підніме мя на крилах,
Аж поки вал не зломиться ревучий.

1880

ЗНАЙОМИМ І НЕЗНАЙОМИМ

І. КОРЖЕНКОВІ

Душно і хмарно,
Важко бурливий час!
Чи гинуть марно,
Щоб світ не знав о нас?
Йти в небезпечний бій
Чи гнутись плазом?
Друже сердечний мій,
Ходімо разом!

Щастя не ждімо,
Щастя не де, а в нас!
К сонцю спішімо,
Хоч його промінь згас,—
Вдень буде знов ясніть
Чистим алмазом.
В правди і волі світ
Ходімо разом!

З гнітом і тьмою,
З розбратанням братів
Сміло до бою
До кінця наших днів,
За серця й совісті
Ясним показом
В збройній готовості
Ходімо разом!

22 окт[ября] 1882

II. ДАНИЛОВІ МЛАЦІ

Прочитавши його віршик *«Не можна всім догодити»*
(Календар «Просвіти», 1883)

Отче Даниле, ще не все той вільний,
Хто з своїх пут сміється і кепкує;
Не все ще той поет великий, чільний,
Хто вірші пише і слова римує;

Не все ще той святий, хто богомільний,
Ні той високий, хто ся вго́ру дує;
Не все нас сміх розвеселить весільний,
Ні розсльозить нас той, що все сумує.

Не втім, співаче, сила слова твого,
Щоб ти раз в раз мок в сльозах, кис у горі,
Ні що́б сміявсь, чи є чи не є з чого.

Ти будь керманич наш в бурливім морі,
Щоб в тобі бачив люд привідця свого
І все чув добре слово в добру по́ру.

17 дек[абря] 1882

III. МОЛОДОМУ ДРУГОВІ

Чом головку ти схилив додолу,
Спер на ручку скрань ту мармурову,
А очима в далі десь блукаєш,
Наче в далі доленьки шукаєш?
Що́ завис на тобі сутінь суму?
Що задумавсь, молоденький друже?
Ой, не думай, голубе, ту думу,
Бо та дума зрадливая дуже!

Зразу сяє, мов сонце весною,
Наливає світ увесь красою
І чарує твоє серце й очі,
Наче любка у весільнім строю,
Наче зірка моргає з дна ночі,
Наче пчілка мід з квіток громадить;
Та як того меду покуштуєш,
Жар незнаний в серденьку почуєш,
І тоді вона тебе ізрадить!

Сонця блиски на дрібки розщипле,
Зорі в бездну темную розсипле,
В цвітів барві вкаже страсть кипучу,
В птахів піснях вкаже зойк розпуки,
У погоді вкаже скриту тучу,
У розкоші вкаже скриті муки,
В кождій перлі на красавиць шиї
Вкаже зсілі нещасливих сльози,—
І твої всі втіхи молодії
Мов мороз нещадний поморозить.

Ох, і зблідне щічка та рум'яна,
А чоло, що добра доля зрана
Цілувала, стратить блиск слоновий
І пооресь зморщинами живо,
А твій взір свобідний, лазуровий
Потемніє — самому на диво.
Бо важкий, колючий шлях розуму,
Кождий крок щемить у серці, друже!
Ей, не думай, голубе, ту думу,
Бо та дума зрадливая дуже!

1883

IV. N.N.

Виступаєш ти чемно, порядно
І говориш розумно і складно,
І лице твоє гарне та ясне —
Заглядиться дівча не одно,—
Та мене щось відтручує власне,
І смутить, і тривожить воно.

Все здається мені, що налитий
Ти сльозами і кров'ю селян,
Що людськóю ти кривдою ситий,
Що твій батько́ — дерун і тиран,
За життя носить пекло у груді,
Заливає вином черв'яка,
Та як з світом прощатися буде,
То пекельная кара тяжка
За всі зла, за грабованія враже,

За обдерте, збідніле село
Як клеймо братобійчее ляже
На твоє мармурове чоло.

І почуєш ти жар невгашений,
Що палитиме серце твоє,
І тривога, мов меч наострений,
Твої думи зсіче і поб'є.
В твоїй груді, мов вихор в погоду,
Дикі страсті зірвуться грізні,
І, як вихор збентежує воду,
Так тебе вони внурять в багні.
І рука твоя кривдов сплюгавиться,
Переміниться в злобу любов —
Ось чого моє серце кривавиться,
Як подумать, що буде з тобов.

І дарма, що такий ти приємний,
Що друзяка ти з діла і з мови,
Що ти людяний, тихий і чемний,
Що бажаеш і стоїш любови!
Людська кривда, котров ти годований,
На добро не виходить нікому!
Так огонь, у соломі захований,
Спалить двір весь, не лиш ту солому.

15 марта 1883

V. МИХАЛИНІ Р.

Ні, не однако для всіх сонце сяє,
Хоч безучасно над всіми блищить.
Бідний слізьми його блиск заливає,
Щасним воно і терни золотить.

Серце дівоче, красніше сіяє
Щирість твоя, аніж сонячний світ:
Радісний усміх для щасного має,
Сльози для горя, пораду й привіт.

7 апр[еля] 1882

VI. АННІ П.

Дівчина встала рано-рано:
«Піду я в поле, мамо, мамо!
Піду я в поле до роботи,
Злоту пшениченьку полоти.
Годі сидіти дома тута:
Глушить пшеницю хопта люта;
Бур'ян буяє рісно-рісно,
За ним пшениці тісно-тісно;
Повій плететься геть на диво,
Хилить пшеницю криво-криво»,

«Рано ще в поле, доню, доню,
Зимнії роси в полю, в полю!
Зимнії роси, зціпнуть ноги,
Будяччям вкриті перелоги!»

«Та доки ж, мамо, ждати, ждати?
Не сходить сонце, не видати!
Зимнії роси що ж удіють?
Та вони хопту гріють, гріють.
А пок зійти ще сонце мусить,
Хопта пшеницю здусить, здусить».

«Ей, доню, доню, бач, з півночі
Чорная хмара валом точить,
Чорная хмара, буйна злива —
Що ж зробиш в полі, нещаслива?»

«Я не боюся хмари-зливи!
Що мені вітер той бурхливий?
Я про ті тучі сміло-сміло
Буду робити чесне діло.
Нехай і повінь валом бухне,
Моя відвага не потухне,
Знесу я всяку злую долю,
Та не покину праці в полю.
Робити буду без упину
І перестану, як загину».

1880

VII. N.N.

Будь здорова, моя мила,
Я не твій!
Розлучила
Нас могуча сила.

Де поставить кого доля,
Там і стій!
Моя ж доля —
Вітер серед поля.

Стогне, віє, рве і свище
В грі страшній...
Ближче, ближче
Наше боєвище...

Важко, душно, пітьма груба,
Лютий бій...
Ось-ось, люба,
Жде мя, може, згуба.

А як гинуть, то самому!
Голос твій
З бою-грому
Звав би мя додому.

Тож не плач! Очиць, мов зорі,
Пожалій!
Згасне вскорі
Блиск їх у сліз морі.

Розійшлись, мабуть, по волі
Судьбиній
Наші долі,
Мов дороги в полі.

14—18 дек[абря] 1883

VIII. К.П.

Гарна дівчино, пахучая квітко!
Оком і словом стріляєш ти мітко!
В серця чутливий потайник укритий —
Хто тебе бачить, той мусить любити.

Тільки ж не гнівайсь за щирее слово:
Світ і життя ти береш поверхово,
Мислиш, хто спів твій полюбить і очі,
Той вже нічого на світі не схоче.

Сли для очей і для пісні твоеї
Кине він все — боротьбу за ідеї,
Працю для тих, що їх тиснуть окови,—
Вір мені, серце, не варт він любови.

Сли ж, крім очей і крім слова дзвінкого,
Ти не даси йому в жизні нічого,
В бій не загрієш і ран не загоїш,
Вір — і сама ти любові не сто́їш.

Блиск чарівничий очей потускліє,
Зміниться голос, і спів занімієе,—
Сли ж в твоїм серці і думці пустинно,
Чим ти тоді причаруєш, дівчино?

1883

IX. ОЛІ

Коли часо́м на вулиці побачу
Вдову убогу, сиротя мізерне,
Що к мені руку простяга жебрачу,
В німім благанні очі к мені зверне,

Тремтить в лахмітті, босе, на морозі,
Сльотою бите й гордуванням ситих,—
Огнем на серце капають ті сльози,
Той жаль голодних, нищих і невкритих.

І думаєсь мені: «Недовго, може,
Коли мене важка прийме могила,
І ти отак підеш на роздорожжє
О хліб просить, моя дружино мила!

І зжовкне, зв'яне те лице, що нині
Так любим сяйвом, щирістю ясніе,
Погаснуть очі, що сміялись к мині,
Жура зв'ялить тебе, моя надіе!

І діти наші — ох, аж серце в'яне! —
Сльотою биті, босі, у лахміттю,
На сльози й горе непросвітно-тьмяне,
Як сиротята, геть підуть по світу».

І тайком я тремтячою рукою
Останній гріш їм ткну й гадаю: «Може,
Хтось змилуєсь колись і над тобою
І сиротятам нашим допоможе».

1886

Х. О. О.

«Сумоглядні ваші співи,
Все лиш горе та неволя,
Мов нема ніяких цвітів
Крім будяччя серед поля.

Чорним вкривалом жалоби
Ясне небо ви закрили,
В людських серцях горе, злобу
Й зопсуття лиш ви відкрили.

Зависті пожар зловіщий
Серед люду ятрите ви,
Замість радощів, любові —
Всіх до бою зовете ви.

Брудом буденним сплямили
Чисту красоти святиню,
Ви в шинок з висот небесних
Затягли пісень богиню!»

Так гнівним говорять словом
Ситі судді естетичні
І ридають, що засохли
Давні хвилі поетичні.

«Висхли хвилі, заніміло
Чистеє вітхне́ння слово;
Як не ми його відно́вим,
То не віджиє нановс».

Хухають вони і шепчуть
Естетичнії формýли,
Крають, латають і ліплять
Світ будущий із бібули.

А життя йде своїм ходом.
Хвиля мислі, хвиля духу
Розливаєсь, їх ридання,
Ані формул їх не слуха.

1881

XI. ТЕТЯНА РЕБЕНЩУКОВА[1]

Стáрці і книжники грізно накинулись
Каменувати тебе:
Всіх їх некритая, непідсолоджена
Правда по серці скребе.

Горе сердечнеє, людське, великеє
Серць їх не ткнуло брудних;
Те лиш їх гніває, чом так без стрáху ти,
Прямо стаєш перед них?

Чом так покірно, так тихо, так прямо ти
Йдеш, куди серце веде,
Йдеш не на розкоші, йдеш, хоч виразно ти
Бачиш там горе бліде?

Чом не навчилась ти ніжностей, хитростей,
Підлостей світських жінок,
Чом ти закинула мову їх, клятви їх,
Пута звичаїв, думок?

Чом ти їм совість і серце поставила
Перед фальшивим лицем:
Хочеш одверто, свобідно те діяти,
Що вони діють тихцем.

5 апр[еля] 1880

[1] Героїня звісного оповідання М. Павлика.

XII. ГРИЦЬ ТУРЧИН[1]

Муштруйся, рéкруте-небоже,
Слізьми оружжя обливай!
Хились, корись, а тільки, брате,
Оружжя з рук не випускай!

Учись владати ним, учися
Стріляти цільно і в лице
Безстрашно смерті заглядати:
Важкого бою час іде.

Прийдесь за правду твердо стати
Хлоп в хлопа і плече в плечé,
Прийдесь на ворога стріляти,
І кров рікою потече.

На віковічную неволю,
Пониження і гнет твердий,
На зло, що, наче гадь несита,
Ссе кров із людськості грудий,

Прийдесь стріляти й не одному
Життя покласти в боротьбі.
Учися ж, рéкруте, хоч прикро
Не раз приходиться тобі!

Учись, щоб був ти сильним мужем,
Як засвітає день новий!
Учись, щоб в ряд ти став готовим,
Як крик роздасться бойовий!

7 апр[еля] 1880

---

[1] Герой вірші про рекрутське життя («Молот», стор. 1—8), написаної селянином Романом Гудзманом.

ОСИ

I

Ми оси, ми оси!
Хто любить приноси,
Хто любить чуже
До себе горнути,
Хто голих стриже,
Хто вміє тягнути
З робучих людей
Остатнюю свитку,
Сирітських дітей
Здирає, як липку,
Хто надто турбуєсь
Сусідським добром,
Нехай нас пильнуєсь,
Бо тнемо жалом!

Ми оси, ми оси!
Хто кльоцом і досі
Чапить у багні,
Освіти лякаєсь,
Сучасні огні
Клене-проклинає,
Хто рідний наш край
Твердою стіною,
Неначе Китай,
Бажає обдати,
Ужвою міцною
Наш поступ скувати,
Плащем єзуїтським
Нам сонце затьмить,

Туманом несвітським
Нам баки забить,
Най стихне й не рухаєсь,
Най геть біжить ціло,
Бо швидко почухаєсь
Там, де й не свербіло!

20 марта 1893

II

Був у нас мужик колись,
Що їв хліб і сало,—
Днесь такі перевелись,
Хліба всім не стало.

Був і піп у нас колись,
Працював, як люди,—
Днесь такі перевелись,
І вже їх не буде.

Був співак у нас колись,
Що співав «Буй-Тура»,—
Нині в нього, подивись,
Банкоагентура.

Твердоруський був колись
З чорним піднебінням —
Нині смирним став, дивись,
Лядським сотворінням.

Народовець, прогресист,
З кутасом мав шапку —
Нині, смирний канцеліст,
Лиже старшим лапку.

Вільнодумець, що робив
Богу все об'єкції,
Нині смирно йде, ади,
В Юр на реколекції.

Боже, що за дивний світ,
Що за переверти!
Чи сміятись, чи жаліть,
Чи просити смерти?..

1881—1893

III. ЯКОСЬ-ТО БУДЕ!

З голоду й нужди вмирає мужик,
Крадіж, рабунки, весь край — один крик.
Мати вбиває голодну дитину,
Батько кидає кохану родину,
В Росію, Молдавію тягнуть плачучії
На заробітки отарами люде...
Радьте, розумні! Рятуйте, маючії!
— Якось-то буде! Якось-то буде!

Поле мужицьке в жидівські йде руки,
Школи мужицькі не сіють науки,
Але незгоду й ненависть народну;
Слово правдиве і думку природну
Травлять газети, хорти мов летючії,
Право, сумління потоптані всюди...
Радьте, розумні! Рятуйте, могучії!
— Якось-то буде! Якось-то буде!

1880

IV

Послухай, сину, що премудрість каже:
Коли два стільці маєш до вибору —
Тут ко́ристь власну, тут святу лояльність,—
То на обох старайся разом сісти.
І будь неначе те теля покірне,
Що ссе дві мамі за свою покору.
Та ще мудрішим можеш показатись,
Коли стілець лояльності поставиш
На ко́ристі стілець і аж наверха
Сам сядеш, вищий понад тих нездарів,

Що на самих худих лояльних стільцях
Сидять, худі, мов сім корів з Єгипту.
Амінь, амінь, кажу́ тобі, мій сину,
Що не худі товстих з'їдять корови,
Але товсті худих з'їдять з кістками
І не подохнуть, тільки потовстіють.

1881

V. «ХЛІБОРОБ»

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що плугом святу землю оре?
Святую землю в банку заставляє,
В довги впадає, як в бездонне море,
І поти б'ється, аж остатня рація
На нього спаде — грунту ліцитація —
І поки в найми не пошкандибає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що вірно цісареві служить,
В касарні нишком рід свій споминає,
Зітхає нишком, і клене, і тужить,
Махає «гвером», в «гліді» машерує,
На варті мерзне, в «шпангах» креперує,
В «ібунках» пріє, «комісняк» снідає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, хто щирим патріотом зветься,
Податки точно рік за рік складає,
Шанує власть, перед жандармом гнеться,
Цілуєсь з возним і, хоч дуже бідний,
Як треба дати, дасть і гріш послідній,
А нащо, за що дав — і не питає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що все лиш ту науку чує,
Що тільки бідних господь бог карає,
Що ласка божа тільки багачу є,

Що чорт усюди чоловіка кусить,
А бідний все в покусі впасти мусить,
Що хлоп лінюх, п'яниця і св[иня] є,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

1880

VI. «УЖАС НА РУСІ»

Лихо, сусідо! Ой горе нам, свату!
Світ вже кінчиться! Вже буря гуде!
Чув ти? На нашу нещасную хату,
Кажуть, страшенная змора іде.

Десь проявились якісь нігілісти —
Кажуть, що се людоїди, хотять
Русь нашу, матінку, з кашею з'їсти,
Перевернути теперішній лад.

Все перевéрнуть униз головами:
Учні професора стануть навчать,
А як азбуки не вміє — різками,
Як він їх нині, будуть його прать.

Вірні тоді парастас будуть править,
Але поклони піп битиме сам;
Купчик над склепом сей напис поставить:
«Хто дасть найменше, товар йому дам».

Суд буде також для них відповідний:
Неук судитиме вчених панів.
Хто вкрав, а хитро — той вийде свобідний,
В цюпу — хто вкрасти хотів, а не вмів.

Красти, ошукувать всім буде вільно,
Чесний заробок — отсе буде встид,
Злодія зловиш в коморі — постій-но!
Злодій тебе до уряду тащить.

Не хлоп державі з кровавого поту
Буде, як досі, податки зносить,
Але держава за хлопську роботу
Премії буде рік-річно платить.

Волі назадники стеклі запрагнуть,
А ліберали її прокленуть,
Взад поступовці, мов раки, потягнуть.
Прямо вперед невидющі підуть.

Вівці муть, кумочку, пастиря пасти,
Яйця муть, кумочку, курку учить;
Люди легальні муть грабити й красти,
Чесних почнуть злодіяки тіснить.

Горе, сусідо! Ой лихо нам, свату!
Світ вже валиться! Тріщать вже стовпи!
Треба покинуть і жінку і хату
Та вандрувать на кубанські степи.

14 дек[абря] 1880

VII. З ЕКЗАМЕНУ

З іспитової кімнати
Вибіг лютий кандидат;
Збіглось в сінях товари́ство
І давай його питать:

«Ну, а що, ти здав екзамен?
Маєш вчительський диплом?»
Він мовчить, лиш чорна хмара
Висить над його чолом.

Далі каже: «Ні, камраття,
Правди нині не зійськать!
Той професор зоології —
То тиран і лютий кат!

Три завдав мені питання,
Як закон йому велить,
Два я знав, не знав одного,
І він смів мене спалить!

— Був ти у саду? — питає.
— Був,— говорю сміло я.
— Бачив ти пчолу? — питає.
— Бачив,— кажу сміло я.

— Кілько ж ніг пчола та має?
— Ніг я їй не рахував.—
І за се одно питання
Спік мене, бодай пропав!»

13 сент[ября] 1888

VIII. БОТОКУДИ

В февралі і марті 1880 року під сим заголовком написав я був невеличку сатиричну поемку, в котрій під назвою ботокудів осміяв звісну часть нашої галицько-руської інтелігенції і деякі моменти з її історії від 1848 року. За радою М. Драгоманова, я не друкував її досі. Прочитавши тепер рукопись, я побачив, що друкувати сю поемку в цілості не стоїть, хоч деякі її уступи і досі не стратили інтересу. Не хотячи перероблювати цілості в дусі теперішніх моїх поглядів політичних і артистичних, я зважився подати тут тільки деякі шматочки моєї поеми, зліплюючи їх уодно коротенькими прозовими переповідками того, що пропущено. Поема починаєсь апострофою до музи:

Музо, мученице бідна,
Не від вчора, не віднині
В повитуху зелепугів
Здеградована з богині!

Кождий зве тя з того ча́су,
Як Гомер ще довгобразий
Запросив тя скандувати
Гекзаметри для гімназій.

Гей, се давня-давня штука,
Ще тоді дівчам була ти,—
Та як з рук до рук пішла,
Стало чорт зна що з дівчати.

І багато ти, небого,
Ой, багато нагрішила
І недородків ти много
На сей світ понаводила.

Днесь в кого лиш є пустая
Голова, а повне пузо,
І ліниві руки, зараз
Кличе к тобі: «Музо! Музо!»

І через таких-то ти
Віру стратила, небого,—
Дехто нині вже за тебе
І гроша не дасть дурного.

Жаль мені тебе, та що ж —
Старість, бач, не радість! Лихо
Молодитися старому,
Ліпше вже сидіти тихо.

А як ні, то не до співу,
Не до любощів, причудів,
Не до вигадок би братись,
А до серіозних трудів.

Далі йде коротка характеристика краю ботокудів; з погляду сих остатніх:

В краї тім жиють прикупі
Всумішку троякі люди:
Неприязні елементи,
Бидло й праві ботокуди.

Під «неприязними елементами» розуміються поляки, котрих характеристика кінчиться словами:

Діл їх якось не видати,
Лиш страшнії чути вісти,
Що всіх правих ботокудів
Вони раді б в каші з'їсти.

Бидло — що сказать про нього?
З масті сіре, їсть невпинно
(Як є що), спить, робить, родить,
Ну, і богу душу винно.

Але третій люд — герої,
Просвічені, грубо вчені;
Не живляться лободою,
А щодень їдять печені.

Ботокуди — то підпори,
То стовпи порядку й віри:
Ла́тають усім сумління,
А в сорочці роблять діри.

Ботокуди — то борці:
Б'ються сміло, мов Горації,
О посади, ад'юнктури,
О стипендії та дотації.

Ботокуди — ціцерони,
Ботокуди — то артисти;
Як говорять — то з амвони,
Як співають — акафисти.

Ботокуди — лікарі!
На нервовую дразливість
Бидла мають ліки: піст
І святую стремезливість.

Ботокуди — педагоги:
Щоб у бидла відібрати
Всю охоту до науки —
Требника дають читати.

Ботокуди — мудрі люди!
Що там ваші європейські
Ліберали, націонали —
Кращі в нас свої, рутенські!

Не хвалися ж ти, Європо!
Шкода твоїх праць і трудів!
Що там маєш, те і маєш,
Та не маєш ботокудів.

Другий розділ оповідає про початок ботокудів. Стан краю перед 1848 роком характеризується оцими словами:

Кажуть люди: «Спочатку
Світ тонув у тьмі кромішній;
Зве́рху уносивсь канчук,
Внизу гнулись душі грішні.

Грішні душі, просте бидло
Гнуло в праці карк свавільний,
А канчук гуляв свобідно,
Лад піддержував суспільний.

І тиша була. Міг кождий
Препріємно проживати,
Хто при свисті канчука
Мав охоту танцювати».

Надійшов 1848 рік, «дивний гедзень на народи», бидло розгулялося, канчук пропав, а в Галичині урядник Встидіон, по словам неприязних елементів, натворив ботокудів.

«Ну, та, звісно, Встидіон
Не був бог, то й ті особи,
Що він натворив, не мали
Й крихти людської подоби.

Руки в них лиш к собі горнуть,
Рот кричить лишень, чоло
З міді й юхту, ані мізку,
Ані серця не було».

Против такої клевети протестують праві ботокуди гаряче.

«Брешете, щоб Встидіон
Не на людськую подобу
Сотворив нас і за те
Гріх тяжкий поніс до гробу.

Не якийсь там Встидіон
Сотворив нас, мов нелюдство,
А сам пан біг сотворив
Нас і наше ботокудство.

І з-поміж усіх народів
На землі лиш ми єдині
Так, як вийшли з рук господніх,
Так лишилися й донині.

Так, донині ми лишились
З серцем, з розумом дитини,
Наче вчора духом своїм
Оживив нас бог із глини.

І та глина — ми то чуєм —
В нашій ще лежить істоті,
Вічно нас манить і тягне
В рідним бабратись болоті».

Коротко розказано далі важніші факти від р. 1848: зав'язання «Ботокудської ради» і заснування «Голодного дому». Докладніше описано малозвісний епізод з гербом сеї інституції.

Славна «Ботокудська рада»
Аж спотіла вся в утомі,
Три дні радивши, який би
Герб дать на «Голоднім домі».

Три дні радять — годі врадить!
Вже четверта днина чеше,
І урадили такий герб:
Злотий пес на сонце бреше.

Рік робили того пса,
Рік несли, а рік ставляли.
«Стій же тут на нашу славу
І бреши!» — вони сказали.

І стоїть той лютий пес
На «Голоднім домі» й досі,
Став на ковбицю ногами
І до сонця морду зносить.

І сидить в «Голоднім домі»
Ботокудська рада й досі,
Против мрій, думок, теорій
Сміло голос свій підносить.

Але тихо ясним небом
Сонце радісно пливе —
В ботокудськім тихім краї
Плем'я родиться нове,

Плем'я люте і безбожне,
Що смієсь з отих героїв,
Із стовпів тих ботокудських
І з покори їх старої.

Але біс їм, тим новим!
Не вони нас тут обходять,
А ті древні ботокуди,
Що діла́ великі плодять.

Бо, чень, кождий догадаєсь,
Що на псі вони не стали,
Але далі в світ широко
Ботокудство прославляли.

Правда, пес той золочений,
Що на дах аж виліз сміло,
Безперечно й неохибно,
Був найвищее їх діло.

Вище вже не йшли вони,
Та зате в недовгій хвили
Вшир і вдовж усю країну,
Наче морські хвилі, вкрили.

Про широку ту діяльність,
Що лилась, мов ріки з моря,
Ось яке в той час писала
Славна «Ботокудська зоря»:

«Слава богу, час минає!
Не то диво, що минає,
А то, що, збудившись раз,
Наш народ вже не дрімає.

Не дрімає і не спить,
А кріпиться і ликує,
Славить бога і монарха,
З ворохобників кепкує.

Бог нам дав життя й здоров'я,
Цар — руїни з академії,
Ще якби нам хто дав грошей,
То були би ми в Едемі.

Ми лояльні! Ми за волю
Шабельками не махали —
Що дали, ми брали смирно,
Ще й у ручку цілували.

Ми тверді, бо, мов скала,
Стоїмо на віри грунті.
В вірі вся будучність наша,
А не в вільнодумнім бунті.

Ми й учені! Ще дяки
Нас псалтир читати вчили;
З книг святих вся мудрість наша,
А плювать нам на машини.

Ми великі! Сян, і Буг,
І Дністер наш безконечний —
Се границі наші! Тут
Ботокудський край сердечний.

Для своєї вітчини
Ми дамо без тіла душу,
Ми в огонь підем за неї,
В воду, найрадше — на сушу.

Таж вона багата й щедра,
Не залишить нас ніколи,
Ми не лишимо її,
Аж доробимось поволи.

Доки молоком і медом
Ти пливеш, наш рідний краю,
Доки весело, в достатку
Череди твої гуляють —

Доти й ми усе при тобі,
Невідступні патріоти,
Аж дійдемо — ми до панства,
Ти — до голої голоти».

Обкладинка збірки поезій І. Франка «З вершин і низин»

Слідуючий розділ поеми описує найважніше діло ботокудів — славну битву за азбуку.

О преславні ботокуди,
Де ж я гідних слів найду,
Щоб як слід ізвеличати
Вашу першу боротьбу!

Ні давніше, ні пізніш ви
Не робили тілько гуку,
Як тоді, коли велася
Славна битва за азбуку.

Неприязні елементи,
Люд підступний і завзятий,
Ваші найлюбіші букви
Ъ[Йор], ы[йори] вам хтіли взяти.

Ба, не лиш ъ[йор], ы[йори], ѣ[ять] —
Всю кирилицю забрати
Хтіли, а зате накинуть
Альфабет латинський клятий.

Ще вдодатку величались:
«Ми не вороги вам, де там!
Ми лиш просвітити раді
Вас латинським альфабетом.

Таж слова всі ботокудські
Альфабетом мож писати,
А тоді писання ваші
Буде світ увесь читати».

Але ви, герої добрі,
Не дали сим піддуритись,
Бо вам преці йшло о те,
Щоб від всього світу скритись.

«В йорах, ятях,— ви сказали,—
Тут вся ваша вартість людська,
Вся будучність, сила, слава,
Вся надія ботокудська!»

І ви сміло піднялися,
Щоб за них до бою стать,
І щосили закричали:
«Згинем за йори та ять!»

Ви три дні й чотири ночі
Ненастанно так кричали,
Тим часом підпори ваші
Три брошури написали.

В них показано доочне,
Що вся мудрість, всі науки
Всюди і у всіх народів
Почалися від азбуки,

Що затим народ усякий
Над всі скарби сього світу
Найвище цінить азбуку,
Бо азбука — то освіта.

Та не тим так ботокудам
Їх азбука дуже мила,
Але тим ще, що походить
Прямо від отця Кирила.

Правда, що святий Кирило
Ботокудом не родився,
В Ботокудії не був
І для неї не трудився.

Та його азбуки ми
Не повинні відчужитись,
Раз тому, що він святий,
Міг би в небі прогнівитись,

А по-друге, що вона
Тисяч літ уже триває
І прекрасно від римлян
Та жидів нас віддаляє.

А по-третє, що тоді,
Як її зробив Кирило,
Нею всі слова слов'янські
Мож було писать, аж мило.

«Ба, що більш, азбука — верх
Всеї мудрості й науки:
Вся наука й мудрість наша
Не йде далі від азбуки.

Хай вам ваші академії
І гімназії, і школи
Промислові — лиш азбуки
Нам не рушайте ніколи.

Так, не рушайте азбуки
Нам, кирилиці святої!
Ми за ню й на смерть готові,
Ми, азбучнії герої!

А латинських альфабетів
Ми не хочемо і знати,
Злі вони для нас, бо ми
Їх не вміємо читати».

Так твердої сили волі
Вороги злякались куці
І лишили ботокудів
При їх мудрості й азбуці.

Знаменитій обрядовій боротьбі посвячені три розділи поеми, з котрих тут наводжу тільки дещо.

Найсвятіше в чоловіка —
Сли він ботокуда хвацький —
Крім азбуки, є святий
Обряд греко-уніатський.

Та-бо ж обряд се хороший!
[В нім зійшлись, як во дні оні
В Римі всі боги, з всіх вір
Щонайкращі церемонії.]

І таке його багатство,
І краса його такая,
Що ніхто його докладно
В повній цілості не знає.

Чи клякати, чи стояти,
Чи раз, два, чи три дзвонити,
Чи «мир православний», чи
«Правовірний» говорити,

Як вівтарі будувати,
Як ікони малювати,
Чи попам лице голити,
Чи їм бороди держати,—

Все те вкрите тьмою спорів
Ритуально-догматичних,
Все те тягне до таборів
Папських або схизматичних.

Неприязні елементи при помочі звісної польської інтриги роздувають сі спори для ослаблення ботокудів. Ті спіймалися на сю принаду,

Мов на знак: одні в церквах
Всі дзвінки покасували,
Другі знов позаводили
Ще й органи та цимбали.

Почалися спори — зразу глухі, далі по газетах.

А вкінці ревнули крики,
Сварки, лайки, що аж страх —
По соборчиках, касинах,
По пиварнях і шинках.

Роздалася давня пісня:
«Зрада! Шизма! Гей же! Гала!»
Декуди одверта навіть
Революція настала.

Як характерний епізод тої боротьби виведена історія о[тця] Нещасного Филимона.

У турецькім здиханаті
В горах, борах з всіх сторон
Жив преславний ботокуда,
Звався Нещасний Филимон,

Муж великий во язиці.
(Ботокуди всі великі,
Кождий в чім-будь). От заким ще
Почались за обряд крики,

Филимон зібрав до себе
Із цілого здиханату
Ботокудів. Як зійшлися,
Він казав заперти хату,

Заслонити вікна й так
До згромаджених промовив:
«Ботокуди, стережіться,
Бо чорт лапку нам зготовив!

Слухайте, яку покусу
Наводив сам бог на мене!
Слухайте й огнем надії
Серце розпаліть студене.

В третій день святого посту
Ліг я, трошки утрудженний,
І такий мені нараз
Сон приснився божественний.

Десь немов входжу́ я в церкву,
Придивляюсь — що за диво!
Не свої якісь ікони,
Та й стоїть вся церква криво.

Ба гляджу, іде священик,
Причякнув і щось потихо
Шепче і лиш раз хреститься...
«Ов! — гадаю.— Що за лихо!»

Слухаю: органи грають,
Хлопці десь дзвінками дзвонять,
Люди раз в раз то клякають,
То встають... Гадаю: «Он як!

Певно, я в костьолі!..» Ні!
Придивляюсь: край престола
На іконах тут святий
Михаїл, а там Микола.

Я задеревів. Аж чую:
Роздається голос з неба:
«Най такий ваш обряд буде!»
«Ні, такого нам не треба,

Господи!» — відмовив я.
«Чом, хіба ж вам сей поганий?» —
Знов питає голос з неба,
І гудуть при тім органи.

«Не кажу́,— відмовив я,—
Щоб поганий, сохрань боже,
Та сумління ботокудське
Зжитись з ним ніяк не може».

«А як я вам сам нака́жу,
Зробите по моїм слові?» —
«Господи, ми й против тебе
За свій обряд стать готові!»

Отоді просяла церков
Світом веліїм без міри,
І пронісся голос: «Радуйсь,
Мужу кам'яної віри!

Так твердого обрядовства,
Як в тім смирнім ботокуді,
Не було ні в Авраамі,
Ані в Якові, ні в Юді.

Тож за тебе й через тебе
Весь той рід благословлю я.
Стійте вічно при однім
І співайте алілуя!

В вашім краї най вовік
Релігійних війн не буде!
Не за віру, лиш за обряд
Ботокудські бийтесь люди!

І вовіки твердо стійте,
Хоч би як враги вас тисли,
Не за зміст, а лиш за форму,
За слова, а не за мисли.

Мов апостолам, даю вам
Дар пречудний і великий
Говорити всуміш всіми
Іностранними язики».

Ледве втих небесний голос —
Все довкола відмінилось:
З храму щезло все латинство,
Православне все зробилось.

Всі ікони візантійські,
З сонцем, місяцем, звіздами,
Попри мене йдуть єреї
З отакими бородами.

Всі по три разй хрестяться
І поклони покладають,
А трираменні хрести,
Де поглянь, усюди сяють.

І сліду нема органів,
Лиш дяків зо сто нараз
Прогриміло алілуя
І тропар на п'ятий глас».

Із сього сну Нещасний Филимон пророкує будущі напади на обряд, загріває ботокудів до твердості і сам запускає довгу бороду, о котру опісля закипає довга і уперта боротьба. Та даремно власті духовні і світські напирають з різних боків на Нещасного Филимона — він не піддався.

І та борода його
Історичною зробилась,
Ботокудія на неї
З гордощами вся дивилась.

Навіть чув я, що зложились
Ботокуди околичні,
Щоб по смерті Филимона
Заховать навіки-вічні

Бороду його. Є думка,
Щоб, немов святії мощі,
Дать її в «Голодний дім»
І поставити на дошці

У фляшчині хрусталевій,
Намочену в оковиті.
А над нею написати
Ті слова, зо срібла литі:

«Тутки спочиває з богом
Ботокудії прикраса —
Борода, що, наче пра́пор,
В лютім бої нам здалася.

Сила сильних, ум розумних
Не могли дійти до того,
Щоб сю бороду звернути
З раз повзятої дороги.

Той, що виплекав її,
Побідив у лютім бою,
Та не силою, умом,
А отсею бородою.

Весь свій вік на бороді
Опиравсь той ботокуда —
Ні давніше, ні пізніше
Не було такого чуда.

Тож зітхніть і тямте час той
Ви, потомки молоді,
Як все ботокудство висіло
На ось тій тут бороді!»

Дальший розділ посвячений боротьбі за календар, в котрій також побідило ботокудство. В тих побідах розвились і зложились його ідеали, ілюстровані в поемі при помочі ось якої параболи:

Уявіть собі: весь світ —
Величезний книш плескатий,
Зверху сонце — як цибуля,
Місяць — як чеснок лукатий.

Звізди — мак, котрим весь книш
Поприсипуваний згуста,
А внутрі його лежить
Всяке благо, мов капуста.

Всередині є земля,
Мов варена бараболя,
Нею ж по господній волі
Ботокудська править воля.

На землі такий порядок:
У долині бидло сіре
Робить, мре, хреститься й твердо
Все держиться предків віри.

Понад ним війти, жандарми,
Поліцейські своїм трудом
Лад піддержують суспільний,
Шлях рівняють ботокудам.

Наверху ж в о н и всі стали
У великій церкві враз
І по всіх безбожних правлять
Соборовий парастас.

В труні перед аналоєм
Разом складені розличні
«Ізми» неблагоподобні
І всі мрії єретичні.

А у стіп хреста на віку
Цвяхами прибиті вряд
Черепи Прудона, Штрауса,
Маркса й Дарвіна стоять.

Се той ідеал, котрий
Всі правдиві ботокуди
Серед сварів всіх і боїв
Невідступно носять в груді.

Розохочені побідами, вони пускаються пропагувати сей свій ідеал в сусідніх краях, а поперед усього в Холмщині, та тут пропадають. Також проби навернути прочу Європу на сей ідеал не повелися, з чого в поемі виведено ось яку мораль:

Добре рибам у воді,
Але кепсько їм в окропі;
Добре ботокудам дома,
Та загибель їм в Європі.

За одною невдачею йдуть другі. З Холмщини находять холмаки і забирають ботокудам чимало масних посад. В головній ботокудській газеті наступає також зміна: уступає первісний редактор, а його місце займає новий, про котрого сказано:

Муж той, хоч великий ростом,
Не дістав за дотеп премії,
І свою всю мудрість виніс
З угнівської академії.

Ставши шефом у «Ослові»,
Зараз він завів засаду:
Не читать його ніколи
Ані спереду, ні ззаду.

Отака надмірна скромність
Здивувала вже й самих
Ботокудів, і ходили
Дивні вісті поміж них.

Не один питав: «Чи правда,
Що новий редактор, де
Треба підписатись, тільки
Знак св[ятий]хреста кладе?»

Другі говорили: «Де там!
Се правдивий геній в нас!
Все, що тільки він уміє,
Він навчився «в адін час».

Інші мовили: «Він хитрий,
Лиш прикидуєсь дурним,
Та колись як проговорить,
То всі щезнуть перед ним».

Отак міркували ботокуди, не знаючи, що новому редакторові суджено було раз за свій вік зробити чудо, а більш нічого. Він проглаголав до ботокудів ось якими словами:

«Всечеснійші, премудрійші,
Любезнійші ботокуди!
Дух святий, що всюди є,
Най і в ваших серцях буде!

Наша слава не загине,
Не загасне наша зоря,
Наші діла всі запише
В своїх примітках історія.

Каже приповідка: «Кождий
О свою най дбає хату»;
Тож з вас кождий най спішиться
Заплатить пренумерату.

Дикими звірами люди
Без релігії стать готові;
Тож статті з «Москвитянина»
Я друкую вам в «Ослові».

Неприязні елементи
Нанесли нам шкоди много,
Та в письменстві нашім видно
Новий зворот до старого.

Знавці кажуть, що явиться
Геній в нашій літературі,—
Та-бо й зародів багато
Гарних в нашій є натурі.

І в політиці на нашу
Користь появляєсь зворот,
Та про се сотрудник мій
Іншим разом поговорить.

Тільки вражі елементи
В своїй злості безграничній
Напосілися і нам
Творять пакості розличні.

Не говорю вже о тім,
Що забрали нам всі школи,
Але жаден з них мені
Не поклониться ніколи.

Але чистий ще наш обряд
І наш бог не спить сю днину,
Він тирамённим хрестом
Всіх змолотить їх на трину».

Слова ті справили чудо: весь народ ботокудський заснув відразу сном блаженних.

Різні сни бувають. Є
Сон невинної дитини:
Так сплять старці ботокудські,
Раду радивши за днини.

Інший знов є сон голодний,
Де в лиці терпіння видно:
Сном таким, як кажуть, спить
В Ботокудії тільки бидло.

Інший знов розкішний є
Сон здорової телиці:
Сном таким, як звісно, сплять
Ботокудські красавиці.

Інший сон злодійський, спить ним
Ботокуда, й на нім шкура
Вся трясесь, як в нього в хаті
Є часом «така брошура».

Але кождий зрозуміє,
Що зовсім інакший буде
Сон, як весь народ засне,
Ще й такий, як ботокуди.

То вже буде сон медведя,
Що у гаврі зазимує:
Хай шумить, гримить і віє,
Він не бачить і не чує.

Отаким зимóвим сном
Ботокуди всі заснули,
Та й то разом, скоро тільки
Маледикта мову вчули.

Що там час несе з собою,
Відки вітер в світі віє,
Як іде наука, думка —
Їх се ні студи́ть, ні гріє.

Все те, мов пусті вітри,
Понад ботокудським краєм
Прошумить і пролетить,
Наче хмара понад гаєм.

Довго здавлювана правда
Просипаєсь в серцях людських,
Тільки тихо, темно, сонно
В сонних серцях ботокудських.

За добро, за правду ллється
Кров широкою рікою,
Та се й крихти не бентежить
Ботокудського спокою.

Повстає кругом по світі
Плем'я сміле, войовниче,
Що для люду права, хліба,
Волі і освіти кличе.

Тільки в ботокудськім краї
Не чувати бою, стуку,
Тільки храп; часом лиш сонним
Сниться битва за азбуку.

Понад сонним краєм сонце
Пробігає неохітно,
Радо б перескочить, щоб там
Ніч стояла безрозсвітно.

Спіть, борителі, герої!
Най вам буде сон спокійний!
Сніть про обрядові бої,
Про свої азбучні війни!

Спіть, нехай вам дійсність люта
Супокою не тривожить,
Най вам сон новую славу
І панування ворожить!

Най ніколи вам не сниться
Хлоп обдертий і голодний,
Най ніколи не щемить
В серці вашім плач народний!

Спіть, моральності підпори:
Світ так красний і багатий!..
З чистим серцем у перині
Так соло́дко, любо спати.

Спіть, покіль зима лютує —
До весни ще довго ждати...
Змеркни, сонце! Стихни, світе!
Щоб нам тихо-тихо спати!

1880

IX. ВАНДРІВКА РУСИНА З БІДОЮ

Їхав русин понад воду,
Здибав Біду, як колоду;
Їхав русин понад Сян,
Здибав Біду, не рад сам.

Каже Біда: «Гей, русине,
В тебе Біда не загине,—
Візьми мене на свій віз,
Поїдемо на об'їзд!»

Ізняв русин рукавицю,
Почухався в потилицю;
Ізняв русин клепаню,
Садить Біду, як паню.

Приїхали до Лежанська —
Як кинеться псарня панська,
Ну ж від хати до хати
На русина брехати.

Біда псарні підморгує,
Хай русина підто́ргує;
Деруть свиту на шматки,
Ще й хапають за литки.

Стали на ніч в Ярославі:
Лежить русин десь на лаві,
Всю ніч ока не стулив,
Костомахи надавив.

Біда собі пішла просто
На латинськеє пробоство,
Там радила с ксьондзами,
Як Русь пустить з торбами.

Та й зробила у Тучапах
Таке, що аж пішов запах
На всі села, на весь край,
Що хоч носа затикай.

Крикнув русин: «Щезай лихо!»
Біда каже: «Сиди тихо!
Зв'яжи язик у пута,
Коли Roma locuta! [1]»

Почухався русин дуже,
Біда ж йому моркву струже;
Скулився русин, як борсук,
Біда ж дуєсь, як капшук.

А як стали в Перемишлі,
Русинові очі блисли,
Веселіше відітхнув,
Добру новину почув.

Розняв рота й дивується:
Твердий з м'яким цілується,
Антоневич і Горбаль
Аранжують руський баль.

---

[1] Рим сказав *(лат.)*. Тут Франко скористався відомим латинським висловом: «Roma locuta, causa finita», який в перекладі звучить: Рим (тобто папська курія) сказав — справа скінчена. Вживається в значенні: після чиєї-будь авторитетної думки не варто продовжувати суперечку.— *Ред.*

Біда зразу сумна стала,
Аж зубами скреготала,
Далі каже: «Гов, га-гов!
Чи надовго ся любов?»

Пита русин: «А де ж Пелеш?»
Біда каже: «Що ти мелеш?
Хіба ж місце владиці
Тут при танцях, музиці?»

Каже русин: «Годі, Бідо!
Я до нього в хату піду!
Веди мене ід вікну,
Най на нього хоч зирну».

Русин в вікно зазирає,
А там Пелеш походжає
По покою, сарака,
Сам до себе балака.

То наголос, то знов стиха,
Мов та леді Макбетиха:
«Ось ще пляма є одна!
Тутки витер — там вона!»

Русина, що був несвічний,
Аж мороз пройшов трагічний.
«Чи він хворий, чи він спить?»
Біда каже: «Та-бо цить!

Пригадай собі помалу,
Як він в соймі сік Качалу,
А пани його, аж страх,
Цілували по руках.

Ось тепер ті поцілуї
[Печуть його гірш отруї,
І він спиртом заливав,
Де Тарновський цілував...»]

Іде русин, поплакує,
Біда при нім підскакує.
Каже русин: «Ночуймо!»
Каже Біда: «Кочуймо!»

Виїхали з Перемишля,
Стала Біда конець дишля;
Приїхали в густий ліс,
Ізломала Біда вісь.

«Гей, русине, бігай просто,
Ось тут живе жид за мостом:
Він тут держить мою часть,
Він нам зараз раду дасть».

Побіг русин, втепенився,
Жиду низько поклонився:
«Гей ти, Хаїм, чи чуєш,
Чим ти тутки торгуєш?»

«Ни,— жид каже,— чим торгую?
Я все тутки арендую:
Коршму, шлябант, баюри,
Мости, кості й фігури.

Чи горівки, чи підківки,
Чи парубка або дівки,
Чи козу, чи телицю,
Чи там свічку в каплицю —

Все у мене дістать можеш,
Як лиш гроші мені зложиш;
Коваль, стельмах, швець, кравець —
Як я скажу, все найдесь».

Дав наш русин, що жадали,
Зараз вісь йому зладнали;
Він хреститься та й дрижить:
«Та то дідько, а не жид!»

Помаленьку, покрадемки
Приїхали аж на Лемки —
Там їм була парада:
Обступила громада.

Лемки Біди не пізнали,
Капелюхи познімали,
Приязненько вітають,
«Відки паші?» — питають.

А може, ви з Америки?
Що там наші вуйки, стрики?
Що мій тато? Що мій внук?
Заробляють грошей гук?»

Каже Біда: «Стійте, люде!
Вже ж без Біди й там не буде.
Є там моя прислужка:
Андрухович і Грушка».

Приїхали до Сянока,
Там Русь тверда, як опока,
Кричить, мовби впала в дур:
«Русь от Сяна по Амур».

Каже русин: «Добре, братку!
Хай вам буде й по Камчатку!
Та мені здаєсь чомусь:
Якби мала наша Русь

Навіть двісті міліонів
Отаких, як ви, патронів,
То й тоді б з них, наконець,
Ще не був один мудрець.

Поки за Русь «великую»
Наші тверді викрикують,
То жиди тим часом тут
Нам з-під ніг «малую» рвуть!»

Їде русин чагарями.
Там вівчарі з отарами,
«Чиї вівці?» — «Газдівські».
«Чиї гори?» — «Жидівські».

«Колись були гори наші,
Доси́ть було сиру й паші;
Нині вівцю в гурт даєш,
Кварту сиру дістаєш».

Русин далі поганяє,
Він сю пісню здавна знає:
Жид, шинк, векслі — поміщик,
Хлоп, шинк, крейдка — небіжчик.

Приїхали аж на Турку,
Ходять бойки, як на шнурку,—
Біда з ними знайома,
Поміж ними як дома.

Каже Біда: «Гей, ви, бойки,
Скачіть мені полегойки!
Покажіть нам в тій хвили,
Яких штук вас навчили!»

«Навчили нас патріоти
Вчора шити, днесь пороти:
Вчора-м посла викляли,
Днесь наново вибрали».

Каже русин: «Чи здорова
Ваша рада повітова,
Та не тая торічна,
А та давня, предвічна?»

Кажуть бойки: «Давню раду
Засушили-м про параду,
Та й новую в тую ж мить
Здало би ся засушить».

Пита русин: «Є в вас школи?»
«Є, та дуже вчать поволи:
Школа в селі вже літ сто,
А письма не зна ніхто».

А в Хирові єзуїти
Засілися Русь ловити.
Русин живо тікає,
Біда за ним гукає:

«Гей, русине, не спішися,
Єзуїтам поклонися!
Вони дітей навчають,
Добра твого бажають».

Русин каже: «От-то й глупо!
Добра в мене й собі скупо,
А всі його бажають,
Мене голим лишають».

А в Самборі оказії:
Щось луснуло в гімназії,
І вилетів не гранат,
А директор-ренегат.

Приїхали у Дрогобич.
«Отут, Бідо, що нам зробиш?
Русин послом, бурмістром,
Гімназії міністром!»

Каже Біда: «Лиш помалу!
Доберу я причандалу:
Тут доносів, там винця,
Та й доїду їм кінця!»

З Дрогобича у Борислав
Русин Біду саму вислав.
«Іди, Бідо, не гайся,
Здоровенька вертайся!»

Їдуть жиди по дорозі,
Двадцять штири в однім возі,
Ще й шкапами худими —
Сіла й Біда між ними.

Бачив русин, як сідала,—
Три дні потім пропадала,
Аж четвертої ночи
Ледве ноги волочить.

Забризкана, захляпана,
Аж по вуха вталапана,
Вид подряпаний увесь,
А голодна, як пан пес.

Сіла мовчки, не питає,
Соломаху уплітає.
Пита русин по хвили:
«Як же пані гостили?»

Каже Біда: «Що питаєш?
Глянь на мене, сам пізнаєш!
Сьорбала там солене,
Аж замного для мене.

Здохну, сли ще туди піду!
Там, небоже, біда біду
Осідлала, як коня,
Ще й бідою поганя!

Як я тільки там вказалась,
Між такі жидки попалась,
Що мені б ще в них вчитись,
Як над людьми глумитись.

Вони гар-гар: «Яка мана?
Візьмім її за гамана!»
Обіцяли три шістки,
Перебили всі кістки.

Там би мені й смерть негладка.
Та здибався Стефан П'ятка,
То він мені Борислав
Весь дрібненько описав.

Та й говорить: «Ні, небого,
Тут вже твоїх сестер много!
Тікай відси щодуху,
Щоб не було розруху!»

Як те слово я почула,
З Бориславa дременула,
Не діждавши й заплати,—
Хай їм дідько кудлатий!»

А у Стриї, славнім місті,
Там русинів більш як двісті
Зібралося на віче —
Відси Біда геть втіче.

Каже русин: «Чекай, Бідо!
На те віче і я піду,
А ти собі лишайся,
Іди в Стриї скупайся!»

Пішов русин на ті збори,
Прислухуєсь — хлоп говорить
І гуде народу клич:
«То наш Берник з Лисятич».

Як промовив Олесницький,
А потому Могильницький,
А нарешті Давидяк,
То аж русин геть розм'як.

Та й міркує: «Таких нам шліть
По два, по три в кождий повіт,
То б з нас Біда не кпила,
Швидко б в'язи скрутила!»

В Болехові баталія,
Там Кобринська Наталія
В величезний будинок
Всіх зібрала русинок.

Одна варить, друга місить,
Третя хлопські діти тішить,
Ті годують маленьких,
А ті миють пеленки.

А Натальця з старшенькими,
Пильно держить школу з ними,
Учить хлопців і дівчат,
Як з Бідою воювать.

Каже русин: «Щасть вам боже!
Отсе справді діло гоже!
Вперве бачу не в жарті,
Що й попівни щось варті!»

Приїхали в Станіславів,
Русин Біду знов зіставив,
Поклонитись пішов сам
Желехівського кісткам.

По Липовій по вулиці
Іде панок, аж кулиться,
Несе пачок зо сорок
Нав'язаних до торок.

Іде, потом обливаєсь,
А так втішно усміхаєсь,
Що аж русин задивився,
Йому чемно поклонився:

«Чи купецтвом, панцю, крутиш?»
Панок каже: «Я звусь Лукич.
Я не купчик, підрядчик,
Але «Зорі» впорядчик.

Чи бач, дядьку, як плигаю?
Все письменство я двигаю,
Драми, казки, поемки,
Віршів три оберемки.

Від Карпенка і Чайченка,
Подоленка, Школиченка,
Жука, Жарка і Панька,
Ще й від Кримського Хванька.

Від Кенира сто дві байки,
Ще й від Пчілки, Лесі, Чайки,
Зірки, Дарки, Монтаря,
Дрозда, Щогля й Комаря».

Каже русин: «Що за зміна?
Розмахалась Україна!»
Зняв клепаню з голови:
«Боже вас благослови!»

Приїхали в Коломию,
Похилила Біда шию;
Приїхали аж на міст,
Підтулила Біда хвіст

Та й говорить: «Слухай, брате,
Об'їдьмо те місто кляте!
Радикали тут сидять,
Вони мене із'їдять».

Іще Біда не скінчила,
Аж тут радикалів сила
З усіх боків, знай, летить,
Давай Біду молотить.

З сього боку Данилович,
А з того Гарасимович,
А з третього Трильовський
Беруть Біду на гоцки.

Запаринюк ззаду парить,
А Сандуляк в груди жарить,
А всі кричать укупі:
«Стовчім Біду у ступі!»

Тільки Павлик простяг руки:
«Не рвіть її так на штуки,
Не мордуйте захланно,
Треба з нею гуманно!»

Одні кричать: «Не дармуймо!»
Другі кричать: «Поміркуймо!
Живцем її візьмім враз
До музею на показ».

Стали вони перечитись,
Як би Біду знівечити,—
Біда ж тому вже й рада,
Як балака громада.

Помаленьку відітхнула
Та й русина в плечі пхнула,
Той по конях, коні вчваль —
Втекла Біда, дуже жаль!

В Матіївцях ще хлипала,
У Снятині вже нипала,
А як стала в Чернівцях,
То минувся її страх.

Русин шука́ кладо́вища,
Почтити гріб Федьковича,
Біда ж спішить у той двір,
Де русинів видно збір.

Там стовп стоїть чорно-жовтий,
При нім руських людей ровти:
Православні й папісти,
Прості, вчені й юристи.

Самі б'ються, як ворони,
Перед стовпом б'ють поклони,
А хто о стовп чолом грим! —
Копне того, що за ним.

Кричать, плачуть, а товпляться...
Стала Біда їх питаться:
«Чого ви так товпитесь?
Чи до стовпа молитесь?»

Їй говорять: «Ой, світику,
Ми робимо політику,
Покірненько, як той трусь,
Спасаємо бідну Русь».

Каже Біда: «Ось народні
Спасителі новомодні!
Товчіть, товчіть лобами,
Най утішусь ще вами!»

Довго вона там дивилась,
Як Русь чолом о стовп билась,—
Аж спотіла, зомліла,
Далі їхать веліла.

В Садагурі Біду знають,
Жиди її там вітають,
Цадик вийшов назустріч,
Виголосив довгу річ.

Хоч як Біда спішилася,
А тут на ніч лишилася;
Її цадик чтив, як міг,
Дав вечерю і нічліг.

Приїхали до Кіцманя,
Надибали поліц'яна:
Щось міряє, палькує,
По паперах мишкує.

Біда його питається,
Чим так пильно займається.
Зразу не чув нібито,
Потім буркнув сердито:

«Та ось маю турбацію —
Мушу робить реляцію.
Тут Русь наша здуріла,
Гімназії схотіла.

Виписали політично,
Вичислили статистично,
Що гімназ'я потрібна,
Та й вислали до Відня.

З Відня ноту шлють завзяту
До нашого магістрату,
Чи справді ми так нагле
Гімназії забагли?

Магістрат взяв під розвагу
І дав мені сю бумагу,
Щоб я на ню відповів,
Русь всю ad absurdum [1] звів.

Маю вказать до листика,
В чім хибна їх статистика,
Нефахові їх плани,
Весь рахунок поганий.

Все те б я ще сяк-так зробив,
Та ось чим бог мене побив:
Як писати сю хрію?
Скорописі не вмію».

Доїхали до Заліщик,
Став наш-русин, як небіжчик,—
Так при Біді зсох і схуд,
А конята ледве йдуть.

Сам він, мов дід, обдершися,
Біда ж кричить розпершися:
«Хоч на смерть їх тут замуч,
А вези мя понад Збруч!»

Не хтів русин сваритися,
Мусив Біді коритися:
Хоч як не рад тому був,
На Мільницю повернув.

[1] До абсурду, на ніщо *(лат.)*.— *Ред.*

А над Збручем на вигоні
Плеще Біда у долоні,
Регочеться, як пугач,
Їй вторує людський плач.

Глядить русин: що за диво?
Юрба люду біжить живо,
Чоловіки і жінки,
Старі, слабкі й дітваки.

Одні на Збруч уплав ідуть,
Другі з дітьми убрід бредуть,
Інших гонить дикий страх
По баюрах, тросниках.

Русин крикнув: «Ой господи,
Що се тутки за ро́зпуди?
Чого вони тікали?
Чи татари напали?»

Каже Біда: «Щоб ти знудився!
Се мене так люд напудився
Та ось на лоб, на шию
Утікає в Росію.

Про їх втеку я не дбаю:
Я за Збручем сестру маю;
Вони біжать чорт зна де,
А вона вже на них жде».

Їде русин байраками,
Аж тут пани з собаками,
З арканами в долоні,
За збігцями в погоні.

Біжать, біжать, спотикаються,
Кричать, кричать, задиха́ються·
«Ой лишенько! Ой біда!
Вся двірня нас покида!

Ой, рятуйте! Поможіте!
Ловіть хлопів, задержіте!
Се ж манить московський цар
Наш робучий інвентар!

Гей, жандарми, гей, фінанси,
Держіть «людек найкоханьши»,
Ще й кордон най військовий
Стане понад Збруч цілий!

Ловіть хлопів, розбійників,
Бо в нас нема робітників!
Як всі за Збруч забіжать,
То не буде кому жать.

Ані жати, ні косити,
По п'ять центів молотити,
По п'ять центів від руки,
Ще й по штири канчуки!

Ловіть, держіть, арештуйте,
В'яжіть, бийте і катуйте,
Збруч стіною заступіть,
Лиш нам їх в село пришліть!»

Каже русин: «Гей, вельможні!
Будьте ж трохи осторожні!
Таж їм право позволя
Бігти хоч до москаля!»

Гей, як Біда тее вчула,
Кулачищем замахнула,
Гуп русина у плечі:
«Не балакай від речі!

Чого в чуже мішаєшся?
Чи на праві ти знаєшся?
Ваше право: ціп до рук,
Гній, борщ, бульба і канчук!»

Зойкнув русин, іскорчився,
Від удару наморщився,
Аж хруснула в хребті кість,
Закипіла в серці злість.

Їде далі та й міркує:
«Що се Біда з нас кепкує?
Чи ми в світі послідні,
Що терпіти їй гідні?»

На закруті на вигоні
Затис зуби, затяв коні,
Шарпнув, ніби одурів,
Та й висипав Біду в рів.

А як шарпнув, добре вважав,
Що у рові камінь лежав:
Біда лобом в камінь гуп!
Та й простерлась, ніби труп.

Русин про те не журиться,
Жене кіньми, аж куриться,
В душі шепче «отченаш»,
Щоб там Біді був шабаш.

Аж надійшли ревізори.
«Хто там в рові? Чи не хорий?»
Витягають із рова,
Бачать, Біда нежива.

За спільною порадою
Кличуть війта з громадою,
«Візьміть Біду, схороніть,
У всі дзвони задзвоніть!»

Стали люди міркувати:
«Де ж нам її поховати?
Візьмім її на тачки,
Завезімо в будячки!»

Пок громада надумалась,
Аж ось Біда прочунялась —
Піднімаєсь огида:
«Ведіть мене до жида!»

Бачать люди: жива Біда!
Розбіглися бог зна куда,
Біда встала, простяглась,
Дальше пішки поплелась.

Тут ми з нею прощаємось.
Чи ще коли спіткаємось?
Дасть бог ще нам всім прожить,
Біда й сама прибіжить.

20 марта — 13 апр[еля] 1893

СОНЕТИ

ВОЛЬНІ СОНЕТИ

I

Сонети — се раби. У форми пута
Свобідна думка в них тремтить закута,
Примірена, як міряють рекрута,
І в уніформ так, як рекру́т, упхнута.

Сонети — се пани. В них мисль від роду
Приглушено для форм; вони вигоду,
Пожиток кинуть, щоб ловити моду:
Се гарний цвіт, що не приносить плоду

Раби й пани! Екстреми ся стрічають.
Несмілі ще їх погляди, їх речі,
Бо сво́ї сили ще раби не знають.

«Простуйся! В ряд!» Хлоп в хлопа, плечі в плечі
Гнеть стануть, свідомі одної ме́ти,
Живі, грізні, огромнії сонети...

1880

II

«Чого ти, хлопе, вбравсь у стрій лица́рський,
Немов боїшся насміху і сварки?
Чого важкий свій молот каменярський
Міняєш на тонкий різець Петрарки?

Замість валити панський гніт і царський,
Ти скрився в поетичні закамарки!
Гіркий, та нешкідний удар писарський,
Мов полинівки чарка у шинкарки».

«Ні, я не кинув каменярський молот,
Усе він в моїй, хоч слабій, долоні.
Його не вирве насміх, ані колот.

І як невпинно він о камінь дзвонить,
Каміння грюк в душі мені лунає,
З душі ж луна та співом виринає».

1881

III. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Орел могучий на вершку сніжному
Сидів і оком вдовж і вшир гонив,
Втім, схопився і по снігу мілкому
Крилом ударив і в лазур поплив.

Та груду снігу він крилом відбив,
І вниз вона по склоні кам'яному
Котитись стала — час малий проплив,
І вниз ревла лавина дужче грому.

Так Котляревський у щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.

Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас огрівати.

1873

IV. НАРОДНА ПІСНЯ

Глянь на криницю тиху, що із стіп могили
Серед степу сльозою тихою журчить;
В ній, мов в свічаді, личко місяця блищить,
І промінь сонця миєсь в її срібній хвили,

На дні її щось б'ється, мов таємні жили...
Той рух живий ніколи не бажа спочить,
Вода її пречиста тисячі живить
Дітей весни, що густо вкруг її обсіли.

Криниця та з живою, чистою водою —
То творчий дух народу, а хоч в сум повитий,
Співа до серця серцем, мовою живою.

Як початок криниці нам на все закритий,
Так пісня та з джере́л таємних ллєсь сльозою,
Щоб серце наше чистим жаром запалити.

1873

V

Незрячі голови наш вік кленуть,
В котрім, говорять, перед правом сила,
А чесній думці перетяті крила,
А правду й волю, як звіра, женуть.

Та що ж то — право? Право — се лиш сила,
А сила — право, се закон природи.
В житті лиш сила ломить перешкоди,
До лету вго́ру розпускає крила.

Та що ж се — сила? Лиш п'ястук та збруя?
А серця вашого огонь святий,
А думка, що світи нові будує,

А волі вашої залізні крила,
А переконань, правди блиск яркий —
Чи ж се не також непропаща сила?

1880

VI

Жіноче серце! Чи ти лід студений,
Чи запашний, чудовий цвіт весни?
Чи світло місяця? Огонь страшенний,
Що нищить все? Чи ти, як тихі сни

Невинності? Чи як той стяг воєнний,
Що до побіди кличе? Чи терни,
Чи рожі плодиш? Ангел ти надземний
Чи демон лютий з пекла глибини?

Чим б'ешся ти? Яка твоя любов?
В що віриш? Чим живеш? Чого бажаєш?
В чім змінне ти, а в чім постійне? Мов!

Ти океан: маниш і потопляєш;
Ти рай, добутий за ціну оков.
Ти літо: грієш враз і громом убиваєш.

1875

VII

Вам страшно тої огняної хвилі,
Коли з мільйонів серць, мов божий грім,
Закута правда бухне і застилі
Шкарлущі світу розірве на нім?

Ви боїтесь, щоби криваві хвилі
Не потекли і не підмили дім
Блискучої освіти, не змулили
Швидкого поступу думок зовсім?

Не бійтеся! В кривавих хвиль навалі
Не згине думка, правда і добро,
Лиш краще, ширше розів'ється далі.

Не бійтеся! Не людськості ядро
Та буря зломить, а суху лушпину,—
Ядро ж живеє розростесь без впину.

1880

VIII

В снах юності так сквапно ми шукаєм
Прямих стежок і молодим умом
Так просто, гарно вік свій укладаєм,
Так чесно, сміло боремось зо злом...

А втім в життя, мов в п'яних стиск, вступаєм:
Сей відси штóвхне, відти той часом;
Сяк-так в'емóсь, удари обминаєм,
Ба й других пнем самі набік плечом.

Оглянемось — і де наш замір дівся!
Жизнь наша, наче манівці, блудна —
Ще щастя, сли вокруг ти не вертівся.

Будь, мов та хвиля! Хоч грізна й мутна,
Та де вал верг ї — там по ній осівся
Осад новий, живий — земля плідна.

1880

IX

Як те залізо з силою дивно́ю,
Що другеє залізо тягне к собі
І магнетизмом звесь, не в супокою
Зціпляєсь, але в ненастанній пробі,—

А як його безділля вкриє ржою,
Під ржею й сила гине, мов у гробі,—
Отак і серце, що, грижі стрілою
Прошиблене, само з'їдаєсь в собі.

Лиш праця ржу зотре, що грудь з'їдає,
Чуття живе, неткнуте заховає,
Непросихаючу нору живить.

Лиш в праці мужа виробляєсь сила,
Лиш праця світ таким, як є, створила,
Лиш в праці варто і для праці жить.

1880

X

Смішний сей світ! Смішніший ще поет,
Що все в нім хоче серіозно брати,
Що в тій погоні до незвісних мет
Розумну думку рад би відшукати.

Смішний сей світ! В нім правом — дикий гнет,
А чесна праця в перегнилі шмати
Вкриваєсь, а коб мала лиш відмет
З страв дармоїдів, щоб живіт запхати,

То мала б доста для потреби свої!
Смішний сей світ! Неробів горсть мала
Себе вважає світом, паном всьої

Землі і ціллю всього, що на світі!
Смішний поет, що хтів би, окрім зла,
В тім світі правди й розуму глядіти.

1881

XI. СІКСТИНСЬКА МАДОННА

Хто смів сказать, що не богиня ти?
Де той безбожник, що без серця дрожі
В твоє лице небесне глянуть може,
Неткнутий блиском твої красоти?

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
О глянь на мене з свої висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів, перед тобою клонюсь тоже.

О бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя — не казка, ні!

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні.

1881

XII

Ось спить дитя, невинний ангел чистий.
Смієсь у сні — се ангел з ним іграє...
Сплакне у сні — се ангел, в облак млистий
Розплившися, манить його й щезає.

І сон отсей нестертий, віковистий
В душі його по собі слід лишає:
З дитячих снів той ангел променистий
Раз в раз бажання, тугу в нім збуджає.

Рвесь молодець від батька і від мами
Чогось шукати десь в чужій чужині,
А ангел з далі кличе: «'Д ми́ні! 'Д ми́ні!»

Любві, надії він спішить стежками,
Там плід здобуде, тут лиш квіти зв'ялі,
А ангел з далі кличе: «Далі! Далі!»

1881

XIII. ПІСНЯ БУДУЩИНИ

Знов час прийде, коли з погорди пилу
Ти отрясешся й ясною звіздою
Засяєш людям, і підуть з тобою,
Серця́ твою почують давню силу.

Знов час прийде, до найтяжчого бою,
Остатнього, за правду й волю милу
Ти поведеш народи і прогнилу
Стару будову розвалиш собою.

І над обновленим, щасливим світом,
Над збратаними, чистими людьми
Ти зацвітеш новим, пречудним цвітом.

Прийде той час! Істотою цілою
Ми чуєм хід його поза собою,
Та доживем його — не ми... не ми!

1880

XIV

Досить, досить слова до слів складати,
Під формою блискучою, гладкою,
Мов хробака під гарною лускою,
Пекучий біль і сльози укривати!

Лікар іде! Не час тепер ховати
Поганих струпів. Смілою рукою
Розкрить їх треба, мимо встиду й болю
Всю гниль нещадно з тіла виривати.

Час показать, що людськість мужем стала,
Дитинячих іграшок відреклась,
Своє важке призначення пізнала;

Що снігова метіль вже унялась,
Безцільних поривів пора пропала,
Розумних діл пора розпочалась.

1881

XV

Ні, не любив на світі я нікого
Так, як живому слід живих любить,
Щоб, не зрікаючись себе самого,
Ввійти в другóго душу, переймить

Його думки, його бажанням жить,
Не думавши добро творить із того,
І так, незамітно зовсім для нього,
Вести його, де вища ціль манить.

Відразу бути паном і слугою,
Зректись себе і бу́ть самим собою —
Отак любить ніколи я не вмів.

Чи самолюбства в мні замного стало,
Чи творчих сил живих було замало?
Чи шлях життя мене фальшиво вів?

2 окт[ября] 1889

XVI

І довелось мені за се страждати!
Де лиш любві правдивої шукав я,
Усе за неї був готов віддати, —
Те са́ме все безсилля зустрічав я:

То вбране в гордощів холодні шмати,
То в слів цукрових стрій конвенціональний
В мрій, сліз, зітхання плащ сентиментальний,
Та в бій життя зовсім незгоже стати.

Лиш де я не шукав її, де навіть
І зло чинив, щоб стать її негідним,
Там я найшов її. Отим-то тра́вить

Мене подвійне горе жа́лом мідним:
Те зло, що своїм прогріхом вважаю.
І те добро, що без заслуги маю.

2 окт[ября] 1889

XVII

Колись в сонетах Данте і Петрарка,
Шекспір і Спенсер красоту співали,
В форму майстерну, мов різьблена чарка,
Свою любов, мов шум-вино, вливали.

Ту чарку німці в меч перекували,
Коли знялась патріотична сварка;
«Панцирний» їх сонет [1], як капрал, гарка,
Лиш краску крові любить і блиск стали.

Нам, хліборобам, що з мечем почати?
Прийдесь нову зробити перекову:
Патріотичний меч перекувати

На плуг — обліг будущини орати,
На серп, щоб жито жать, життя основу,
На вили — чистить стайню Авгійо́ву.

24 сент[ября] 1889

---

[1] Мова тут про звісні в німецькій літературі «Geharnischte Sonette» Фр. Рюккерта.

ТЮРЕМНІ СОНЕТИ

I

Се дім плачу, і смутку, і зітхання,
Гніздо грижі, і зопсуття, і муки!
Хто тут ввійшов, зціпи і зуби й руки,
Спини думки, і речі, і бажання!

Кукіль тут полють з жита, видається,
Та рівночасно свіжий засівають;
По параграфам правду виміряють,
Але неправда і без міри ллється.

Тут стережуть основ, але основу
Усіх основ — людського́ серця мову,
І волю, й мисль зневажують, як дрантя.

Ви, що, попавши в западню ту, хтіли
Найти в ній людський змисл і людські цілі,—
Lasciate ogni speranza [1],— мовив Данте.

19 сент[ября] 1889

II

«Вузька, важкая до добра дорога»,—
Се сказано десь у письмі святому.
Та я перечу тим словам якмога,
Пізнавши вхід до в'язенного дому.

---

[1] Покиньте всю надію *(італ.).— Ред.*

Вонючі сіни — перша осторога.
Скрипливі двері в хіднику тісному,
Відтак ідеш по манівцю крутому,
А там подвір'я, мов пуста берлога.

А по подвір'ю вояк патрулює,
У сінях варта, стражники понурі
І арештанти, наче тінь, снуються.

Сей шлях важкий — чи до добра прямує?
Спитайте тих, що мучаться в тім мурі!
Зрахуйте сльози, що день в день тут ллються!

10 сент[ября] 1889

III

Гей, описали нас, немов худобу:
І назву, й вік, і ріст, і всю подобу,
Волосся, очі, зуби, всі приміти —
Тепер хоч в Відень нас на торг гоніте!

Гей, обшукали нас, немов бандити:
Всі кишені, всю одіж, всю особу,
Ножі, тютюн, і гроші, й всю оздобу
Забрали — хоч в турецький рай ведіте!

Ну, от тепер ми чисті! Глупі-глупі!
Ножі, оздоби й скарби наші з нами,
Тих вам не взять бандитськими руками!

І розвели нас у апартаменти
Державні. Злишні тут всі компліменти!
Салон, їдальня, спальня й с...— все вкупі.

16 сент[ября] 1889

IV

Сиджу в тюрмі, мов в засідці стрілець,
Усякий звір поперед мене мчиться,
Не криється від мене, не боїться,
Показує, в чому хто є мистець.

Лис — злодій тут, не скромник, не святець,
І вовк — не музикант, а просто вбійця,
Медвідь — дерун і лютий кровопійця,
Забув про жарти, бубен і танець.

Тут всяку видно на́голо особу,
Мов фрак роздівши й мундур урядовий,
Вони і людську скинули подобу.

Я в засідці дрібнії точу стріли
І напинаю лук свій, все готовий —
Ну, бачність, звірі! Не хиблю я цілі!

9 сент[ября] 1889

V

Вам хочесь знать, як нам в тій казематі
Проходить час? О, страх патріархально!
Як господарські діти, йдемо спати
Ураз з курми, лиш що заснуть звичайно

Не можемо. Ні про що розмовляти,
То й мовчимо. Лиш сей та той нечайно
Зітхне. Минає восьмий час, дев'ятий...
Втім Герсон [1] стука о стіну нагально

І лізе до вікна. «Ти спиш, Реєнте?»
«Ні!» — «Так подай там знак до Розпоряки,
Mir wellen eppes machen düll den Mente! [2]»

Стук-стук по стінах! Гомонять тихцем...
Пост насторожився, став к вікну лицем,—
Втім справа хтось як рявкне: «Лут табаки!»

VI

«Не будеш тихо?» — крикнув пост і шпарко
Побіг туди, відкіля крик роздався.
«Рахміль! Рахміль!» — крик зліва обізвався.
Знов пост біжить, клене, аж небу жарко.

---

[1] Герсон — жид-конокрад (гл[яди] «Жидівські мелодії»); далі прозвища арештантів.

[2] В жидівсько-злодійськім жаргоні значить: «Нумо подражнити трохи вояка!»

«Чекай-но, я вас тут навчу кричати!
Та поки ще добіг на місце крику,
Вже Герсон став, неначе кіт, м'явчати,
А справа хтось там виє: «Кукуріку!»

Із всіх вікон посипалось, як град:
«Козидра! Шпичка! Rich da'n Tat'n agan! »[1]
Пост став, немов підрізаний баран.

І раптом стихло все, мов в домі смерти.
Хто? Де кричав? І пощо? — годі знать.
Се наші є вечірнії концерти.

17 сент[ября] 1889

VII

Вже ніч. Поснули в казні всі, хропуть,
І пітьма налягла. Лиш візитирка
Підсліпуватим своїм оком зирка,
Немов моргáє злобно: «Ось ви тут!»

Десь на завісах скрипнула кватирка,
Плюскоче дощ, і грубі краплі б'ють
О ринву, ринва так жалібно дирка
О мур, мов хоче вирватися з пут.

Та ні, не вирвешся! Залізні гаки
Держать тебе, дозорці, як собаки,
Пильнують, ходить шельвах під вікном.

Не вирвешся! І глухне зойк розпуки,
В тяжкій знесилі опадають руки...
Заснуть, заснуть, хоч би мертвецьким сном!

17 сент[ября] 1889

VIII

А ледве тільки сон нам зломить очі,
Гнеть північна його сторожа згонить;
Гримить корúтар, колоддя́ скрегоче
При дверях, думаєш спросоння: дзвонить

[1] Чорти твоєму батькові! *(євр.).— Ред.*

Пожарний дзвін... Зриваєшся — аж ні!
Пан ключник входить з лампою, поглипне
На крати, чи здорові та міцні,
На піч, на кибель, тапчани — та й зникне.

Знов колодки скрегочуть, а ногайці
Казню за казнею плиндрують далі,
Мов Лопотова та війна у байці.

Що сон із змучених повік украли,
Грижі неситій не дали заспати —
Байдуже їм, коб лиш здорові крати.

17 сент[ября] 1889

IX

А рано, поки час ще виб'є п'ятий,
Знов Лопотове славне військо грюка:
Іде «кибльовання». Що се за штука —
Їй-богу, сам не знаю, як сказати.

«Агій,— почнуть естетики кричати,—
Ось до чого у н и х доходить штука!
Яка де в світі погань є, грязюка,
Вони давай її в сонети бгати.

Петрарка в гробі перевернесь, пробі!»
Нехай! Та тільки він ходив в саєтах,
Жив у палатах, меч носив при собі,

Тим-то краси, пишнот в його сонетах
Так много. Ми ж тут живемо в клоаці,
То й де ж нам взяти кращих декорацій?

17 сент[ября] 1889

X

Колись в однім шановнім руськім домі
В дні юності, в дні щастя і любови
Читали ми «Что делать?», і розмови
Йшли про часи будущі, невідомі.

Домашні дами ось як побивали
Не раз мої гарячі дифірамби:
«Е, спільна праця! В такім разі й вам би
Прийшлося чистить виходки й канали».

Не знали дами, що важке, всесвітнє
Питання те вже Австрія рішила.
Тюремний кибель — що́ в ньому за сила!

І виходок, і мебель враз! Вигідне
Береш його, виносиш, ну, і прямо
На поле лий чи в компостову яму.

17 сент[ября] 1889

XI

Встаєм раненько, миємось гарненько,
Вбираємось і стелим ліжко вмить,
Пісочком казню метемо чистенько,
Тоді давай ходить, ходить, ходить...

Шість кроків там і шість назад — досить,
Щоб не крутився світ, та трьом тісненько:
То два нас ходить, а один сидить,
Той встане — з нас один сіда смирненько.

Колись в Бориславі були землею
Два ріпники присипані: три дошки
Над ними стали скісною крівлéю.

Лиш люльку мали і вода сльозила
В кутку: сей воду ссе, той курить трошки...
Сім діб! І нас того ж тюрма навчила.

18 сент[ября] 1889

XII. ПРОХІД

Прохід — не хлопський в полі, і не панський
В садках тінистих, не філософічний
Той шіллерівський, а гігієнічний
Прохід, регламентовий, арештантський!

Зима чи літо, дощ, сніг чи погода,
Мороз чи спека, на годину в добу
Женуть дозорці в'язнів, мов худобу,
По черзі на прохід до огорода.

Дерев там тілько, що паркан з ялиці,
А зелені, що поза ним доглянеш,
А неба, що доглянеш з дна криниці.

А в грудь як свіжого повітря втягнеш,
То світ закрутиться, мов у п'яниці,
І ще сумніший, безсильніший станеш.

16 сент[ября] 1889

XIII

Ні, наш тюремний домовий порядок
Бува часом дотепний! Ну, скажіть:
Кибльовання полуднішнє й обід
Ураз — чи дотеп се, чи лиш припадок?

І запах соломахи й киблів смрід!
Рядком з водою становлять коновку,
І хліб кладуть, і в киблі ллють карболку —
Ніс арештантський все знесе й живіт.

Щаслива Австріе! Той ум великий,
Що видумав сей дотеп, варт вовіки,
Щоб святкувать ім'я його празнично!

Перед його ідеєю я клонюсь:
Не апетитно, та зате практично;
Minus de genus, si constructio bonus [1].

19 сент[ября] 1889

XIV

Беруть діру, залізом обкують,
Приправлять курок і язик для маху —
І самопал готов. Отак, мабуть,
І арештантську варять соломаху.

---

[1] Треба було б: minus de geneve, si constructio bona—не важливий рід, коли синтаксис добрий *(лат.)*.— *Ред.*

Беруть котел води і жменю круп —
Ось вам і суп; досиплють кмину жмінку,
То звесь кминковий; краяну печінку —
Звесь леберсуп; а хліб — хлібовий суп.

На друге йде капуста й воловина
В неділю (евфемічно — жил і лою
Бува не раз в тім м'ясі половина!),

В будні горох, фасоля (впів з гнилою!),
Логаза, каша гречана й «дубова» —
Ось вам вся наша «карта страв» готова.

19 сент[ября] 1889

XV

Та ви не думайте, що вища власть
Лишає так се діло, без призору!
Вона пильнує прав у всяку пору
І параграфів скривдити не дасть!
. . . . . .
А як обід готов, то відкладають
Найкраще м'ясо, хліб і відливають
В тарілки соломаху — ще густою,

Дадуть омасті і несуть хоробре
До президента. Той скуштує. «Добре!»
Тоді для нас розбовтують водою.

19 сент[ября] 1889

XVI

В тих днях, коли, неначе риба в сіті,
Мій вольний дух в тісних тих стінах б'ється,
Смертельний холод в душу аж крадеться,
І нікому потішити, огріти,

Одним-одна лишилася мені ти,
Мужицька пісне, в котрій люд весь плаче,
І мому серцю легшає неначе
З народним болем в один такт боліти.

О ви, кристалізованії стони,
Ви, сльози, перетоплені в алмази,
Зітхання, влиті у тужливі тони!

Не покидайте ви мене в тій хвили!
Кріпіть, щоб ті безумства, муки, врази
Мойого духу глиб не помутили!

8 сент[ября] 1889

XVII

Замовкла пісня. Чи ж то їй, свобідній,
Золотокрилій пташці, тут витати,
В тій западні понурій, непривітній,
Де чоловік потоптаний, проклятий?

Чи ж їй огидний образ той писати,
Як страж встромляє свої лапи мідні
В мою кишеню, чоботи, в послідній
Рубець одежі і послідні шмати?

Тютюн, огонь, папір і олівець,—
Ось чого власть шукає так пильнейко,
Що влізла б аж в нутро тобі, здається.

І мовкне пісня. Так і соловейко
Втікає від гнізда, писклят, яєць,
Коли людськáя рука їх доторкнеться.

16 сент[ября] 1889

XVIII. HAUSORDNUNG [1]

Надвóрі, там, за парканом тюремним,
Є конституція, якісь закони;
Для нас вони є тільки міфом темним,
Лиш дзвоном, що не знати, де він дзвонить.

[1] Домашній порядок *(нім.).— Ред.*

Вся конституція, закон увесь
У нас упрощені, що годі далі:
Один існує кодекс в криміналі,
А кодекс дивний той Hausordnung звесь.

Не писаний се кодекс, а існіє
Лиш в усній і п'ястучній передачі,
З практичних лекцій його в'язень вміє.

Його встанови бистрі, як штафети.
Директор, ключник, стражники добрячі —
Їх знавці, виконавці й інтерпрети.

15 сент[ября] 1889

XIX

Не вільно в казні тютюну курити,
Книжок читати, ні свічок світити,
Не вільно в візитирку говорити,
В вікно глядіти, грішми що платити.

Папір і олівець при собі мати —
Для арештанта се тяжка провина;
Ножа теж казня мати не повинна,
Хліб нігтями й зубами треба рвати.

А ключник, стражник може в кождій хвилі
Перетрясти все в казні, обшукати
Вас до сорочки, «мачку засвітити»,

І язиком, як хоче, вас честити,
За кару вас в «густую» казню дати,
Де б вас кумпани обкрадали й били.

15 сент[ября] 1889

XX. КЛЮЧНИКИ І ДОЗОРЦІ

Ні, вас забути був би гріх великий,
Чесні панове ключники й дозорці!
Та й як похвал відмовити вам порції
Там, де над всім царюють ваші крики?

Ви продали себе в кати́ й на муки.
З 300 гу́льденів річної плати
Готові з друга, брата шкуру драти,
Як лиш він тут попадесь вам у руки.

Понижені до розряду собаки
Порядком нашим, ви й мститеся таки,
Понижуючи других якомога.

Грим, грим! «Дід» входить: хліб приніс. З порога
На піл покинув і попхнув ногою —
І я почув, що є власть надо мною.

16 сент[ября] 1889

XXI

Что ми шумить, что ми дзвенить, мов в хмарі
Грім? Декретові бігають до вмору,
Гуркочуть ліжка, миють коритарі,
Труть, білять, миють в казнях і знадвору.

«Комісія, комісія! — гуде,
Мов шелест листя, як зближаєсь буря.—
Висока урядовая фігура,
Сам пан надрадця на контроль іде!»

В неділю рано дух дунув господній
Над океаном, все аж до безодні
Стряслось — фігура в кримінал явилась.

Із казні в казню йде — весь штаб круг неї...
«Замкніть вікно!» — дід крикнув нам крізь двері,
Щоби фігура не перестудилась.

20 сент[ября] 1889

XXII

Ввійшла фігура. «Як зветéсь ви?» — «Франко».
«Гм, Станко?» — «Франко!» — «Станко, запишіть.
Давно тут?» — «Місяць».— «Гм! А ти, коханку?»
— «Сім день.» — «А ти?» — «Я завтра йду на світ».

Побачив книжку. «Маєте дозвілля
Читать?» — «Так».—«Гм!»—На ліжка, на суфіт
Зирнув. «Гм-гм! А тут нема вентіля?»
— «Нема».— «Нема? Гм, добре, запишіть!»

Тут ключник кинувсь: «Є зато вентилі
В двох казнях, там!» — «В двох казнях?
Запишіть!
А ви б часом вікно тут отворили!»

(Мабуть, у ніс фігурі вдарив смрід!)
— «У нас вікно отверте день і ніч!»
— «Ага, гм! Запишіть!» — І вийшли пріч.

19 сент[ября] 1889

XXIII. ТЮРЕМНА КУЛЬТУРА

Хоч в криміналі крати, грубі мури,
Ковані двері, варти й не злічити,
А все, щоб не змовлялись інквізити —
То таки й тут озвавсь наш вік культури.

Тут телеграф є свій — і досконалий!
Весь апарат — стіна й кавалок тріски,
І з казні в казню йдуть по нім сигнали.
Се теж культурний виплід, «echt» [1] австрійський.

І пошта йде з вікна в вікно поночі,
Безплатно перевозить хліб, «маняти»,
Тютюн, огонь — про письма й не казати.

Бува, й сміттяр при дверях заскребоче
І крізь шпару «грипсанку» спішно всуне,
І тій Теміді в сліпі очі плюне.

20 сент[ября] 1889

XXIV. РОЗМОВИ

А прочий час заповнюють розмови.
Сей своїм «ділом» мучить всіх і нудить,
Той жарти строїть, всіх смішить готовий,
А інший в споминах колишніх блудить.

[1] Чисто, правдиво *(нім.)*.— *Ред.*

Хто казку каже, хто знов тугу в собі
Гне й ходить, ходить, тільки чути кроки....
Часóм на всіх наляже сум глибокий,
І довго в казні тихо, наче в гробі.

«Вдуріти можна!» — буркне хтось і люте
Прокляття вліпить.— «Гей, брати, ануте!
Чого похнюпились? Нехай на панську

Макову смуток! Грим об землю лихо!
Зберімось лиш на голоси і тихо
Затягнем нашу пісню арештантську!»

21 сент[ября] 1889

XXV. ПІСНЯ АРЕШТАНТСЬКА

Хто любить місяць, я без сонця в'яну,
В тюрмі про волю вже й не нагадаю!
Сиджу й клену свою судьбу погану,
Тих вороженьків, що з-за них страждаю.

До суду кличуть, бач, до протоколу.
Суддя мій лютий, став грозить киями...
«Скажи всю правду, то підеш на волю!»
Я визнав правду — і пішов в кайдани.

Читають декрет. Стали батько й мати,
Плачуть, не сміють і руки подати...
— «Бач, синку, де непослух той доводить!

Господар в путах, в бурій куртці ходить,
В довбанці вбутий, стрижене волосся,
В полі ж пшениця сиплеться з колосся».

20 сент[ября] 1889

XXVI. ХТО ЇЇ ЗЛОЖИВ

«Некепська пісня, пане,— Герсон каже,—
Стара бригідська пісня! А зложив
Її хлоп простий, простий хлоп, аякже!
Не тямлю, чим на кару заслужив.

А кару довгу мав, вже десять літ
Сидів, а ще, мабуть, мав п'ять сидіти.
От раз комісія якась, адіть,
Прийшла в Бригідки, щось там оглядіти.

А він сидить коло вікна й співає
Сю саму пісню — а співав чудово —
І плаче так, що аж ся серце крає!

Пани тихцем списали слово в слово
І вислали до Відня. Ну, й за пару
Неділь прийшло: змазав му цісар кару».

21 сент[ября] 1889

XXVII

Народ наш в бідах добрий практик: зла вість
Його злякать, ні здивувать не може.
Недаром він зітха: «Не вводь нас, боже,
Під панську карність а людську́ ненависть!»

Людська́ ненависть — се ж найтяжче горе,
Найгірша кара для громадянина!
Він без людей — слаба в степу билина,
Котру хто хоче — стопче й переоре.

З тим горем, з тою карою страшною,
Що б и т людськи́й стинає мов косою,
Він панську карність ставить нарівні —

Ту, що про себе шумно так голосить,
Немов вона, мов другий Атлас, носить
Весь лад суспільний на своїй спині.

16 сент[ября] 1889

XXVIII

Ні, ви не мали згляду надо мною!
Хоч око в око ви не сміли стати,
Не сміли сво́ї правди нам сказати —
Ви підступом побили мя без бою!

Щоб над безсильним, хорим показати
Звірячу силу, ви добов нічною
Напали мя, мов вовк за звіриною,
Ви чатували на порозі хати.

Ви права сторожі? Ні, право в вас
Лищ щит, котрим безправ'я закриваєсь!
Судіть мене, та вас осудить час!

Нехай тепер безсильно розбиваєсь
Мій крик о зимні стіни, прецінь раз
Він вирвесь, і ваш сон його злякаєсь.

7 сент[ября] 1889

XXIX

У сні мені явились дві богині.
Лице одної — блиски променисті,
Безмірним щастям сяли очі сині,
І кучері вилися золотисті.

Лице другої чорний крив серпанок,
І чорні очі, наче перун з тучі,
Блищали, коси чорні та блискучі —
Була, немов літній, бурливий ранок.

«Не плач, дитя самотне, цить, мій світку,—
Сказала перша (що за голос милий!),—
Ось на тобі мій дар, чудову квітку!»

І соняшник дала мені розцвілий.
А друга мовчки терн втиснула в руку —
І враз я радість вчув і люту муку.

18 сент[ября] 1889

XXX

І говорила перша: «Я любов,
Життя людського сонце невечерне.
Як соняшник за сонцем, так за мнов
Най раз на все твоє ся серце зверне.

І світ, і люди — всі перед тобов
Являтись будуть світлим боком; скверне,
Погане, зле — лиш з наслуху, немов
Крізь сито тільки будеш знать. Оберне

Мій дар до тебе щирих серць багато,
І від найліпших, найчесніших твого
Віку — добра й любві зазнаєш много.

Тож хорони, дитя, сей дар мій свято!
Любов л ю д е й, мов хліб той до засіка,
Громадь і степенуй в любов до ч о л о в і к а!»

18 сент[ября] 1889

XXXI

І говорила друга: «Я ненависть,
Любві сестра й товариш невідступний.
Ненавиджу я все, що звесь лукавість,
І кривда, й лад нелюдський та підкупний.

Ненавиджу я всю тоту неправість,
Що чоловіка пха на путь непутний,
Що плодить в душах підлість, бре́хні, завись.
Крутіж отой могучий, каламутний.

Не в серці людськім зло! А зла основа —
Се глупота й тота міцна будова,
Що здвигнена людьми і їх же губить.

Се зло й тобі прожре до кості тіло,
Щоб ти зненавидів його і бився з ним сміло.
Хто з злом не боресь, той людей не любить!»

18 сент[ября] 1889

XXXII

Сидів пустинник біля свого скиту
Серед лісів безмірних та безлюдних
І слухав пташок голосів пречудних
І вітру в гіллі пісню сумовиту.

Аж бач, голубка, його пташка біла,
Що вже два дні не знать де пропадала,
Ту ж понад ним крильцями стріпотала
І тихо в нього на колінах сіла.

Старий погладить хтів її руков —
Та й обімлів: ті крильця сніжно-білі
Оббризкала червона людська кров.

І зойкнув дід: «Прокляті, зсатанілі
Часи, коли з осель людськи́х в сей ліс
На крилах голуб людську кров приніс!» [1]

13 сент[ября] 1889

XXXIII

Росіє, краю туги та терпіння,
Чи ж не такий ти час проходиш нині?
В тривоги й самолюбія пустині
Позабивались старші покоління,

Тремтить вся сила краю, як заклята,
А тим часом на лютий бій за волю
Летять малії діти-голуб'ята,
Кістьми лягають у сніжному полі.

Росіє, краю крайностів жорстоких!
Твій витязь Святогор дріма в печарі,
Козацька воля спить в степах широких,

А дівчина-голубка на бульварі
Платком, а не лицарською трубою
Сигнал дає до кроволиття й бою.

13 сент[ября] 1889

XXXIV

Як я ненавиджу вас, ви машини,
Що трете кості, рвете серце в грудях,
Вбиваєте живую душу в людях
І потім кажете: «Що ж, ми не винні!

[1] Мотив із Ленау.

Нас на такі заведено пружини,
Ми мусимо! В самих не раз вся суть, ах,
Бунтується... Та що робить! Не будь, ах,
У нас тих пут, становища, родини»...

Як я ненавиджу вас, добрі, щирі,
Що служите неправді, підлоті —
Чи служите у злій, чи в добрій вірі!..

Ні, ті, що в добрій вірі служать, ті
Ненависні мені в найбільшій мірі,
Як на рабі тім пута золоті.

9 сент[ября] 1889

XXXV

Що вовк вівцю їсть — жалко, та не диво,
На те він вовк, розбійник, душогубець;
Та якби віл, спокійний травоскубець,
Принявся враз живеє рвать м'ясиво?..

Що ширить тьму у рясі темнолюбець,
Що кат у фраку точить кров, як пиво,
Що злодій-фарисей основи живо
Спаса — се зле, та злий в злім не проступець.

Та чесний чоловік, що злому служить,
Своєю честю покриває мідний
Лоб підлоти, а стиха плаче й тужить,—

Се вид, найвищої погорди гідний,
Се вид Пілата, що Христа на муки
Віддав, а сам умив прилюдно руки.

9 сент[ября] 1889

XXXVI—XXXVIII. ЛЕГЕНДА ПРО ПІЛАТА

Пілат Христа віддав катам на муки
І мовив: «Я не винен, вам бажалось!»
Взяв воду і, прилюдно вмивши руки,
Пішов обідать, мов ніщо й не сталось.

Та сталось так: немов на вид гадюки,
На вид його урозтіч все пускалось —
Раби, прислуга... навіть заметалось
Безстрашне серце в воїна-звірюки.

Пішов на кришу, де чекала жінка,
Так та з страху лиш скрикнула в нетямі,
Вниз верглась і розбилася об камінь.

Пішов в покій, де в пуху спить дитинка,
Так та лиш витріщила оченята
На нього й вмерла, диким жахом стята.

9 сент[ября] 1889

*

І бог поклав клеймо на грудь Пілата,
Життя, смерть, тіло й дух його прокляв
Гірш Каїна, бо Каїн, вбивши брата,
Не мив рук з крові, винним чувсь, тікав.

А сей, що правду чисту в руки ката
Віддав, одвіт від себе відпихав;
То й правда вся була йому віднята,
Все, чим він жив, гордивсь і віддихав.

Сім'я його пропала, наче тінь,
І кесар з служби з ганьбою прогнав,
І рідний город випхнув з своїх стін.

Старий, слабий, край шляху він стогнав,
Шматка просив, та до кінця ворожі
Камінням в нього кидали прохожі.

9 сент[ября] 1889

*

А як умéр, хтось трупа взяв за ноги
І вкинув в яму й камнями прикидав,
Та через ніч труп знов покрай дороги
Лежав — гріб тіло кляте з себе видав.

Тоді стягли тернів, будяччя купу,
І трупа вергли, й жар підвергли лютий;
Терни згоріли, та нічого трупу
В огні не сталось — він лежав неткнутий.

Тоді каміння жорнове на шию,
На руки й ноги начепивши, в море
Прокляте тіло ввергли в чорторию.

Та повривались шнури конопляні,
І труп Пілата, всій землі на горе,
Ще й досі плавле десь по океані.

9 сент[ября] 1889

XXXIX—XLIII. КРИВАВІ СНИ

В тюрмі мені страшливі сняться сни,
Та й чи то сни лишень — і сам не знаю,
Такі виразні та тривкі вони,
Такий несонний біль мені вчиняють.

Найтяжчі муки, лютії тортури,
Які лиш людям люди завдавали,
І ті, що в них страждали і вмирали,
Заповнюють тюрми моєї мури.

Мов рій, товпляться привиди криваві:
Страшні злочинці і святі герої,
І рани їх я бачу мов наяві.

І з ран тих наче грім лунає в моїй
Душі: «І нам частину співстраждання,
Частину пісні за важке кохання!»

22 сент[ября] 1889

*

Христос, бичами зсічений, криваві
Терни в волоссю, хрест свій приволік;
В руках, ногах від гвоздів діри ржаві,
Стоїть і шепче: «Ось я, чоловік!»

Джордано Бруно на кострі горючім,
З язиком, щойно вирваним кліщами,
З тілом, від свіжих ще тортур болючим,
Глядить у жар під своїми стопами.

І Кампанелла висить на тортурах:
Двадцятий раз йому дрохочуть кості,
Сустави крутять і печуть підошви.

І з стогоном глухим, несвітським, в мурах
Тюремних віє щось, мов легіт в полю:
«Се муки й кров за світло, поступ, волю!»

22 сент[ября] 1889

*

«А за що ж ми терпіли муки й мерли? —
Нова громада стогне відкись зліва.—
Ми — гній історії, ми — негатива,—
Чи ж в нас не людське тіло, з дроту нерви?»

Ось Даміян. Яку приняв він муку
За те, що короля ранив блудного!
В іспанських чоботях ламали ноги,
На сірковім огні палили руку,

Горючими кліщами тіло рвали,
І олово та сірку в свіжі рани
Лили́, і кіньми рвали й чвертували!

«Цілу годину я вмирав, тирани!
Посивів з болю!» І було се вчера,
В Парижі славнім, в вік Руссо й Вольтера.

22 сент[ября] 1889

*

Ось Гонта йде, ввесь синій від побою,
З відтятим язиком і рукою;
Його садять на розжарену шину
І шкуру друть, аж всю обдерли спину.

А далі сотні, тисячі проходять
Кривавих тіней німо надо мнов:
Їх б'ють, рвуть, па́лять, в колесо городять,
І в ямі ко́денській булькоче кров.

Проч, проч, нещасні тіні, спіть спокійно
В могилах своїх темних, позабутих!
Чи ж мало людськості мук ваших лютих,

Щоб з вами й ми терпіли ще подвійно?
Пропав вже час тортур і мук таких!
Спіть, не тривожте наших серць м'яких!

22 сент[ября] 1889

*

Минув час мук? Брехня! Чи ж давній час,
Як гибли Пестель, Каракозов, Соня?
Як мучивсь Достоєвський і Тарас?
Хіба ж тепер вже кандали́ не дзвонять?

Хіба різки ще не свистять у вас?
Цілими селами в тюрму не гонять?
Хіба гармати мідних гирл не клонять
Над містом, всіх готові зжерти враз?

М'які серця́ в вас, бо трусливі вчасті!
А звір зневаги до людей, і власті,
І тьма росте і висить над вами!

Ми, його жертви, вас звемо́ з могили:
«Не м'якніть без часу! Гартуйте сили!
Гоніте звіра, бийте, рвіть зубами!»

22 сент[ября] 1889

XLIV

Багно гнилеє між країв Європи,
Покрите цвіллю, зеленню густою!
Розсаднице недумства і застою,
О А[встріе]! Де ти поставиш стопи,

Повзе облуда, здирство, плач народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
Ти тиснеш і кричиш: «Даю свободу!»
Дреш шкуру й мовиш: «Двигаю культуру!»

Ти не січеш, не б'єш, в Сибір не шлеш,
Лиш, мов упир, із серця соки ссеш,
Багно твоє лиш серце й душу дусить.

Лиш гадь і слизь росте й міцніє в тобі,
Свобідний дух або тікати мусить,
Або живцем вмирає в твоїм гробі.

4 окт[ября] 1889

XLV

Тюрмо народів, обручем сталеним
Ти обціпила їх живі сустави
Й держиш — не для пожитку, не для слави,
А лиш для жиру клевретам мерзенним.

Отак пастух попута коні в полі
Черéз ногу; здаєсь, три ноги вільні,
А йти вони, ні бігти не зусильні —
То ржуть, гризуться спільники неволі.

Отак і ти попутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили.

І хоч всі дружно рвуться з твого круга,
Та в різні боки шарпають друг друга.
Сей колот — джерело твоєї сили.

4 окт[ября] 1889

ЕПІЛОГ

Присвячено руcько-українським сонетярам

Голубчики, українські поети,
Невже вас досі нікому навчити,
Що не досить сяких-таких зліпити
Рядків штирнадцять, і вже й є сонети?

П'ятистоповий ямб, мов з міді литий,
Два з чотирьох, два — з трьох рядків куплети,
Пов'язані в дзвінкі рифмові сплети,—
Лиш те ім'ям сонета слід хрестити.

Тій формі й зміст най буде відповідний:
Конфлікт чуття, природи блиск погідний
В двох перших строфах ярко розвертаєсь.

Страсть, буря, бій, мов хмара піднімаєсь,
Мутить блиск, грізно мечесь, рве окови,
Та при кінці сплива в гармонію любови.

Преров, 6 мая 1893

І. В ШИНКУ

Сидів в шинку і пив горівку,
Бо коло серця щось пекло.
Згадав про діти, хору жінку,
Згадав про щастя, що втекло...
Згадав, як був господар він,
Як шанували го сусіди,
Всяк віддавав йому поклін
І слово добреє завсіди.
А далі... далі не хотів
І згадувать!.. Настало лихо!
Чому мовчати він не вмів,
Коли казали бути тихо?
Коли громаду кривдив пан,
Чому він мусив впоминатись,
Хоч не його зорали лан,
З панами права добиватись?
І не добився з панами права,
Ще й сам від них біди назнався:
Громадськая пропала справа,
Він сам до крихти зруйнувався.
Худоба, хата, поле й сад
Пішли на кошти судовії,
В широкий світ, неначе в ад,
Його з сім'єю без надії,
Без хліба пхнули. Жінка мре
Із голоду на передніпку,
У наймах діти... Тато де?
Сидить в шинку і п'є горівку.

1881

II. ВЕЛИКДЕНЬ

Я

Великдень! А ти нині, хлопче, в шинку?

Він

А де ж маю бути? Ще добре, що тут
Посидіти ось супокійно дають,
А вип'єш що, з хати надвір не женуть.

Я

Великдень! Від самого досвітку чуть:
Воскресній дзвони гудуть та гудуть!
А звичай наш каже старому й малому
В той день бути дома.

Він

Нема в мене дому.

Я

Ну... дому нема, збудувати не вспів...
Та ні, я не теє сказати хотів,
А те, що, діждавшись воскресної днини,
В родині пробудь.

Він.

Я не маю родини.

Я

Га, так, твоя правда! Не маєш родини!
Чи також не маєш дівчини-дружини?
Вона розговорить, вона приголубить —
У неї б пробув...

Він

Хто бідноту полюбить?
В господаря вчора весь день я робив.
Надвечір, що згода, мені заплатив —
На свята не просить, скупенько й самому.
Іди! А куди? Без родини, без дому...
Ну, звісно, в шинок. Дещо вип'єш, закусиш,
Зате й за ночліг вже платити не мусиш!
Просидиш так свята, коби до посвят,
Та й знов тра нової роботи шукать.

1881

III. МАКСИМ ЦЮНИК[1]

Дев'ять ще годин кричав ти,
Як та штольня завалилась,
Де, нещасний, працював ти,—
Дев'ять ще годин конав ти.

А юрба їх там тіснилась,
Слухаючи крику твого,
Та рука й одна не ймилась,
До рятунку не стулилась.

Дев'ять ще годин страшного
Ко́нання — чи не замного
Горя випало для того,
Хто за весь свій вік не взнав

Дев'яти годин розкішних,
Дев'яти новин потішних,
В вічній нужді, сльозах вічних
Весь свій вік не жив — конав?..

1881

IV. МИХАЙЛО

Добрий був газда́ Михайло,
Тихий чоловік:
По-сусідськи, згідно, гарно
Проживав свій вік.

Все веселий, хоч убогий,
Других веселив.
«Чень, ще станемо на ноги!» —
Раз в раз говорив.

---

[1] Так звався робітник з Нагуевич, котрий в Бориславі погиб, працюючи в штольні. Штольня, лихо збудована, завалилася всередині, так що засипаний в глухому кінці робітник мав ще довкола себе трохи вільного місця. Дев'ять годин чути було відтам крик нещасного, і дев'ять годин слухали того крику надзорці й робітники, не пробуючи навіть приложити рук до рятунку.

Та не довелося стати,
Бо тісний став час,
Треба гнутись і мовчати
І платить раз в раз.

То Михайло хоч сміявся,
Та гірким сміхом:
Страх взнаки йому давався
Орендар з довгом.

Аж вкінці злі дні настали:
Орендар вчепивсь,
Грунт за довг зліцитували,
А газда розпивсь.

І щодень в шинку однако
Він в куті сидів,
І сміявся, і балакав,
І «мандрони плів».

Швидко нивку жид послідню
За горівку взяв
І з хатини жінку бідну
Геть з дітьми нагнав.

Жінка голосно ридала,
Йдучи здовж селом,
Вголос мужа проклинала,
Ставши під шинком.

А Михайло коло кварти
У шинку сидів
І сміявся, строїв жарти
Та «мандрони плів».

Вийшов, спорожнивши мірку,
І вже не прийшов:
Жид го рано на одвірку
Звислого найшов.

1881

V. БАБА МИТРИХА

«Я, кумко Йванихо, вмираю!
Не дав мені господь діждати,
Щоб свого Климка́ оглядати,
Як верне з далекого краю!
Погнали його на край світу,
І вістки від нього нема,
І годі мені вже по шляху глядіти
За ним! Наступає зима,
Сніг білий дорогу заносить,
В очах мені меркне вже світ...
Смерть, кумко, надходить, хоч що ви кажіть,
Душа вже з гостини додому ся просить.

Я, кумко Йванихо, вас прошу:
Остатню ще волю вчиніть!
Ось тут, в тій хустині, дивіть,
П'ять римських паперами ношу.
Се я заробляла три літа,
Складаючи гріш до гроша,—
То, кумко, на погріб ви мій оберніте,
Як з тілом розстанесь душа.
А тут, в другім розі хустини,
Є сріблом п'ять ринських, дивіть!
Се, кумочко, ви для моєї дитини,
Як біднятко з війська прийде, збережіть!

Я, кумко Йванихо, робила
Гіренько на грошики ті:
Ні смачно я в'їла, ні впила,
Дрижала не раз на сльоті.
То, чень, хоч синок мій єдиний
З них ко́ристь якую пізнасть,
Заплаче за мною сльозами рясними,
«На боже» за душеньку дасть».

Ще трохи Митриха стогнала
Та й вмерла в куми у сінцях,
А в той сам день карта в село причвалала,
Що син її в Босні від кулі поляг.

1881

VI. ГАЛАГАН [1]

«Мамо, мамо! — кличе Йван,
Хлопчик, може, шести літ.—
Подивіться, подивіть,
Маю дзіньо, галаган!»

«Де ж ти, синку, теє взяв?
Чом ти, синку, так дрижиш?
Боже, босий десь бував,
Босий по снігу біжиш!»

«То мені паничик дав...
Я з ним бігав по снігах:
Я босоніж, а він мав
Черевички на ногах.

«Як мя зловиш, дзіньо дам!» —
Так він мовив та й побіг.
Я... дігнав його... ма... мам...» —
«Синку, синку, що тобі?»

Зсинів, наче боз, Іван,
Зціпив зуби, одубів,
З ручки випав галаган —
Впав на землю і зомлів.

А за тиждень в неділю
Плаче мати — пропало!
Пройшла коса по зіллю,
Бідне зілля зів'яло.

В труні тихо спить Іван,
Не бажає більше нич:
В ручці має галаган —
Той, що дав йому панич.

1881

---

[1] Мідяна монета, що стоїть 4 кр[ейцери] вал[юти] австр[ійської].

VII. ЖУРАВЛІ

Журавлі ключем летять
Піднебесним пла́єм,
Діти радісно кричать
І довкола ну скакать
Прастарим звичаєм:
Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді! [1]

І глядять напів з страхом,
А напівцікаво,
Чи ключ змилиться й кругом
Завертиться, чи тягом
Геть полетить право?
Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді!

Полетіли журавлі,
З дороги не збились,
А хлоп'ята ті малі
За ключем, пок щез у млі,
Довго ще дивились.
Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді!

«От неправда, що мені
Баба говорили!
Від їх пісні журавлі,
Не знижались до землі,
Шляху не змилили!»
Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді!

Правда, діти, не все так,
Як бабуся каже,
Та сю казку перший знак,
Перша проба, хоч і як
Зроблена, покаже.

---

[1] Є народна повірка, що, коли весною журавлі летять з вирію, можна змилити з дороги цілий ключ, застромивши ніж вістрям у землю та крутячись довкола нього, держачи руками за ручку ножа і співаючи пісеньку, ужиту ось тут як рефрен.

Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді!

Та ростимите, й казки
Не згірш «злотих утят»
В тисячнії вузлики
Ваші простії думки
Спутають, окрутять.
Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді!

І не ваш ум — з пут брехні
До правди добитись!
Гірш, ніж птахи ті блудні,
Мете за слова марні
Весь свій вік крутитись..
Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді!

1881

VIII. ГАДКИ НА МЕЖІ

I

Ся нитка зелена, що, мов тота гадина,
Отсе здовж загону снує,—
Се Terminus [1] наш, се межа, перекладина,
Знак, поки «моє» і «твоє».
По сей бік чотири загони Трохимові,
По той бік Михайлові три:
Жий кождий на своїм, уплачуй дачки нові,
Чужого ж і п'ядь не бери!
І що кому в тім, що Михайло й Трохим
На своїх загонах криваво бідують,
Хоч рук собі й ніг від роботи не чують,
Прийде передновок — занéстись [2] нічим?

[1] Terminus — у римській міфології бог меж і межових знаків, стовпів, каменів, які вважалися священними. Тут — межовий знак.— *Ред.*
[2] Раз щось з'їсти.

І що кому в тім, що худібчина їх
«Чомусь» не держиться, чахліє, марніє,
Що поле їх рік в рік гіршіє, пустіє,
Хоч орють і полють не гірше від всіх?
І що кому в тім, що вже руки у них
В розпуці безпомічній вниз опускаються?
«Замало землиці! В часах тих трудних
Довги вже дверима і вікнами пхаються.
Прийдеться пропасти... Мов риба в саку́,
Так б'ємся, і годі що вдати!»
Аж слухати важко тих слів, та яку
Пораду їм дати — не знати.
А станеш у полі отак на межі —
В обох сім загонів, і вдовж є куди дивить!
Ну, нивка незгірша, що хоч, те й кажи,—
При добрій роботі і вісім душ виживить...
А в них обох шість душ! І що б за завада
Зложитися полем докупи обом,
Зложитись хатами, знаряддям, тяглом?
І, може, для них се єдиная рада.
Та ба, ось межа! Ся попруга вузька
Несильну їх силу роздерла на части,
І де в спільній праці жили б довіка,
Там вроздріб прийдесь їм лиш спільно пропасти.

2

Малим ще, тямую, всі межі я знав:
За мамою літом щодень тупцював,
Коли для дійної корови вона
Трави узбирати надвечір ішла.
То межі й на ступінь широкі були,
З одної нажнеш дві вереті трави.
А я неміцними ногами межею
Безпечно ступаю м'якою стернею.
А нині погляну на межі: невже ж?
Нема стародавніх, широких тих меж!
Всі нині тоненькі, як нитка, отак,
Чужий ледве б здужав намацати знак,
Сей з того, той з того їх боку підтяв,
Рад кождий, що лишнюю скибу дістав.

І чом кождий так тої скиби бажить?
Чом тісно так в світі, нелюдяно жить?
Чи люду замного наплодилось нам,
Чи більш до життя потребує він сам?
Ні люду замного на нашій ріллі,
Ні в нього самого потреби зросли,
А більш його дома стіснили чужії,
На рук його працю, мов трутні, падкії.

І дарма то дехто незрячий не раз
Говорить: «Війна би здалася у нас,
Замного людей, світ тісний всім, мов сак,—
Просікли б, вільніше би стало відтак».
Вільніше, се так! Та, крім знищення й мук,
Не стало б до праці щонайкращих рук,
А джерело нужди як било, так било б,
Лиш що до старого нове причинило б.

А люд через межі, котрі го тіснять,
Не може добачити тих всіх завад,
Добачить всіх сплетених коренів лиха,
Що сили його підлоточує стиха,
Ей, межі, ви, межі, вузенькі, куці!
В які бездоріжжя, в які манівці
Ви втисли незрілий ще погляд суспільний!
Хто шлях нам покаже широкий і вільний?

3

Приходить до мене один чоловік:
«Порадьте, що маю робити?
Ось тут, на тім полі, мій дід прожив вік,
Хоч, правду сказавши, нема чим і жити.
Три прути! Та ну, якось, певно, тоді
Не так було тісно, як нині,—
Досить, що отак ні в добрі, ні в біді
Пройшов цілий вік старовині.
Мав дід два сини, поженив їх, і враз
Жили в одній хаті з дітками.
Все дід, було, каже: «Ділив би я вас
Тим полем, та й б'юся з гадками.
Тепер воно ледве живить нас, а що ж
Тоді, як ту дрібку надвоє роздерти?

Ні, я вас не буду ділити! Як можу,
Так жийте прикупі, а схочете тож
Ділитись — діліться по моїй аж смерти».
Та сталося, бачте, що дід і сини
Померли на тифус одної весни,
Лишивши по двоє дітей малолітніх.
Я на́йстарший був, мав три роки з весни,
Стриків хлопець — півтора; в мами й стрийни
При грудях дівчатка були. По бездітних
Багатших сусідах мами́ роздали
Нас, хлопчиків,— бач, не було з чого жити.
Дістодьто, годуйте, допоки малий,
А виросте, мусить за се відслужити.
І ми наслужились, назнались біди!
Мами́ повмирали. Мені вже тогди
Було двадцять літ, я покинув служити,
До хати пішов, оженився і, як слід,
Обняв усе поле, що нам лишив дід,
І став на нім в бідності жити.
Гадав я: сплачу малолітнім тамтим,
І поле по дідовій волі
Останесь ціле, то хоч я на тім полі
Вдержусь, а то впадесь у руки чужим.
Дівчат повіную, а старший братій
Пристане де-будь до вдової...
То так, як би двом у сорочці тісній:
Волить хоч один, та ходити в цілій,
Ніж дерти сорочку надвоє,
Бо жа́ден тоді не буде мав що вбрать.
Отак я, бувало, частенько
Говорю тамтому. Та ба, любий брат
Лиш вислухав все те чистенько
Та й зараз до суду. Списать зажадав,
Що там на всі діти лишилось,
І щоб все напів поміж них поділилось
Так, як би їх тато окремо вмирав.
Я вчув се, і сумно зробилося. Шлю
До нього людей, щоб згодились на сплату;
Сам хо́джу за ним і благаю-цвілю:
«Вважай, переділимо поле і хату,
То що ж на тих кусниках будем робить?
Вважай, дід-небіжчик не хтіли ділить,
А ти хочеш дідову волю ламати?»

Дарма, він про сплату не хоче і знати!
Минуло два роки, і з суду ми нині
Декрети дістали: усе, що дід мав,
Між нас поділити по рівній частині,
А кождий щоб з того сестру звінував.
І що тут робити, порадьте, сли ласка!
Зруйнують дочиста, як вкроять отак
Півгрунту! Моя вже задóвжена частка.
Сестри не звіную, і сам я жебрак.
Я думаю свідків до суду вести,
Що дід не хотів ділить поля,—
То, чень, йому скажуть на сплату піти,
А ні, га! — то дійсь божа воля!»

4

Я думав про людське братерство нове,
І думав, чи в світ воно швидко прийде?
І бачив я в думці безмежні поля:
Управлена спільним трудóм, та рілля
Народ годувала щасливий, свобідний.
Чи се ж Україна, чи се край мій рідний,
Обдертий чужими і світом забутий?
Так, се Україна, свобідна, нова!
І в мойому серці біль втишувавсь лютий.

Щез привид. Я глянув довкола. Он там
За зорану межу б'єсь з Грицем Степан;
Там дід оре поле, старенький, як гриб,
І плаче за сином, що в Боснії згиб;
Там батько за сином з дрюком уганяєсь;
Там мачухи лютий проклін розлягаєсь...
О краю мій рідний, недолею гнутий,
Пропасти би радше тобі, ніж коли б
Така твоя доля повік мала бути!

1881

IX. ГАДКИ НАД МУЖИЦЬКОЮ СКИБОЮ

1

Стану я ранком на зораній ниві:
Пу́рпуром сонце на сході горить,
Пташечки в гаю щебечуть, щасливі,
В моїм лиш серці гризота кричить.

Пане всіх творів, властивче природи,
Глянь, що́ в ній щастя, що в ній красоти!
Чом в твоє серце краса та не входить,
Чом так нещасний, пригноблений ти?

Поле плодюче, цари́на відкрита,
Трави густі по лісах і лугах —
Чом же тебе не годують досита,
Чом же ти з голоду мреш по хатах?

В гір твоїх лоні залізо чима́ле,
Чом же тупії твої лемеші?
Чи лиш на теє залізо те здале,
Щоб тебе в пута кували чужі?

В твоїм підгір'ю ллєсь світло жарюче
В струях хрустальних, бурлить і кипить;
Чом же ти, світло в чужі землі шлючи,
Сам мусиш темний, непро́світний жить?

Солі святої твій край також ситий
В б'ючій норі, хрусталевій скалі;
Чом же несо́лений хлібець їси ти?
Чом же не стався ти сіллю землі?

2

Серце моє припадає, тремтячи,
К тобі, о скибо мужицька, тверда
Дух мій в нутро твоє то́не гарячий,
Наче у море блискуча звізда.

Кожду пилинку твою проникає,
Кождий камінчик, корінчик, сучок,
В кождої часточки сквапно питає:
«Хто се з вас виссав плодючий ваш сок?

Адже ж століття замерклі, закляті
Трупом і кров'ю вас щедро гноїли —
Чом же тепер ви на хліб не багаті? —
Де ви святії ті соки поділи?»

1881

X. В ЛІСІ

Як люблю я по лісі блукати
У гарячу днину літну,
В темній тіні дерев спочивати,
Де тиша ніби просить до сну!

Самота вкруг, а все ж не пустинно,—
Оживуща, свята самота:
Доліта аж до серця невпинно
Безконечная пісня життя.

І щасливий я, поки гублюся
Без доріжки в гущаві рясній,—
Та людей я спіткати боюся,
Люди рай розбентежують мій.

Люди всюди й до божого раю,
Своє горе і сльози несуть,
І не раз я, тривожний, стрічаю
Те проклятеє горе аж тут.

От обдертий дідусь-старовина
Шкандибає, аж гнесь до землі,
Гне додолу його сухарина,
За плечима й гриби в кошелі.

Я відмалечку знаю старого
І хатину його край села,
Де живе він самотньо, убого,—
Ті гриби його живність ціла.

Він за них має страву й одежу,
Та як трудно тепер їх здобуть!
Здибле злісний — веде на Медвежу,
А з Медвежі в арешти запруть.

Як я пильно від нього ховаюсь,
Щоб не вздрів він нечайно мене,—
Бо — я знаю — дідусь ізлякаєсь:
Чорне вбрання для нього страшне!

Та дарма! Зазирнув мя в гущаві,
З груді вирвавсь стривожений крик,
Кинув в'язку свою на мураві
І подався в яр темний, і зник.

Та я довго ще чув, як хрустіло
Сухе гілля, куди він біжить,
І щось в груді старечій хрипіло,
Мов підрізаний в болі хрипить.

І я думав: «О, будь же прокляте
Теє панське одіння тісне,
Що для тебе, убогий мій брате,
Так страшним учинило мене!»

Нагуєвичі, 1882

XI. ГОЛОД

(УРИВОК З ПОЕМИ «РІЗУНИ»)

Кривавий сорок шостий рік
Клонився к осені. Кінчились
Вівсяні жнива, наблизились
Дні віддиху. Де-де волік
Ще з поля копи до стодоли
Мужик сумний. Неласкав був
Сей рік для нього: ще ніколи
Він не затямив і не чув
Про так страшний недорід! Жито
Хибло, пшениця заснітилась,
Картопля вперше зогнила...
Овес іржа присіла. Вбито
Народну радість! Не котилась
По полю пісня, тільки йшла
По селах дума невесела:

«Помилуй, господи! Тепер
Прийдесь згибати! Вимруть села
Небавом з голоду! Простер
Господь гнівну над нами руку!
Щаслив, хто до нового року
Дотягне з хлібом,— більша часть
Хіба дотягне до покрови!»
Ні про що більш думок, ні мови
По селах, лиш про те, чи дасть
Бог чудом деяким пропхати
Сю зиму. В душах сум і холод:
Упир мов, загляда до хати
Важкая змора: голод! голод!

Тут плаче жінка: день увесь
Вона на ниві працювала,
Копала бульбу; лиш отсесь
Маленький цебрик накопала
Здоровоі, а гниляків
Ціла гора! День пролетів,
І з рук їй випала мотика,
Грудь похолола, і велика
Жура, розпука і тривога
Її прошибли. Затряслась,
І заридала, й поплелась,
Заводячи, в село небога.

А он господар на тоці
Весь день без втоми і без тями
Із сином промахав ціпами,
Провіяв намолот і власним
Очам не вірить. Чи ж отсі
Три гарчики — то весь пожиток
Із трьох кіп жита? Чи не витовк
Колосся добре? Негаразд
Провіяв, може, так що часть
Лишив в полові? І з неясним
Страхом, безумний і тремтячи,
Він, у забаві мов дитячій,
Полову ще пересипає
І шепче: «Ні, се ж жарт твій, боже,
Бо щоб над мужиком нещасним
Ти так знущавсь, се буть не може!»

Янв[ар], 1880

XII. УРИВКИ З ПОЕМИ «МАРІЙКА»

1

Сльотливий, зимний і понурий
Осінній день уже смеркався,
Димились гори, світ весь в бурий
Сіряк, мов змерзлий, обгортався,
Смереки жалісно стогнали,
Наскрізь промоклі в темній пущі,
Розсипані хатки стояли,
Мов скулені, в холодній хлющі.
Здовж невеличкого, гірського
Сільця ріка мутна шуміла,
З корита виступивши свого,
В закрутах грізно клекотіла.
Що крок о скали люто билась,
В кожух мов, в білу піну вкрилась
І геть летіла з яру того,
Де так пустинно, мрачно, вбого,
Летіла швидко, мов не хтіла
Вдивлятись довше, глибше, ближче
В життя нужденне, в бідні стійла
Тих, що засіли те селище.

Серед селища, над рікою,
Попівська хата самотою
Серед оринння з гіль смереки
Стояла гола, похилена;
З її вікон вид недалекий
Гора спиняла обпалена.
Від вітру хвіртка, знай, скрипіла,
Ріка бурлила і шуміла,
Сосновий бір стогнав іззаду,
І вітер хмар котив громаду,
Сік зимний дощ о шиби й стіни,
І сік, і сік без впину й зміни.

В такий-то день, в такій-то хаті
На горе й біль на світ прийшла ти.

Смеркалось. Сумерки крилаті
Стояли вже в кутах кімнати,
А батько твій ще думав думу,

Сидячи в кріслі край віконця,
Мов з-поза хмар, і мли, і суму
Глядів потіхи, світла, сонця.
Втім, з-за стіни твій крик дитячий
Дійшов з жіночим криком помісь;
Вказалась баба шепотячи:
«Дав бог вам донечку, єгомость».

Здригнувсь старий, із крісла встав,
Проходжуючись воркотав:
«Отак ти жий, отак ти будь!
Потреби раз у раз ростуть:
Три хлопці, в школу вже б пора,
Хорує раз у раз стара,
А тут четверте бог послав,
Та й ще доньку, чи хто видав!
Доньці убрання, строї ладь,
Посаг складай, алюмнів надь!
А тут у мене бідноτа́.
Кишеня з року в рік пуста,
Сільце мале, бідак народ,
Самому ніщо взяти в рот,
Не то, щоб дать «на боже» міг,
Не то, попа щоб підпоміг.
Нужденний грунт: роби, працюй,
А хліба таки все купуй!
Ліс вигорів, довги гнітуть...
Отут-то жий, отут-то будь!»

Замовк на хвилю і важкою
Поник додолу головою,
Поник додолу, мов прибитий,
І далі так став говорити:

«За що ж так бог мя покарав?..
Я в семінарії гуляв,
Довги робив... Щоб з них сплатитись,
Шукав багато оженитись,
Шукав, шукав, по селах нюхав,
Аж вийшло так: любві послухав.
Сподобались рум'яні лиця —
І довелось мені женитьсѧ
Без посагу. Що взяв дробину,

Жиди забрали в першу днину.
І відколи попом зробився,
Мов риба та об лід, я бився.
Тут дбай про статки господарські,
Тут знов довги тя рвуть лихварські,
Вчи люд, грай ролю патріота,
А тут нема що взять до рота.
З біди не раз, не з злої гадки,
Щось буркнеш на лихі порядки —
Ого, вже зараз є услужні!
Пішли доноси осоружні
І в намісництво й в консисторію,
Про бунти, шизму, всю історію.
А там, в кого плечей немає,
Най бог його в руках тримає!
Ох-ох! Зазнав я горя й труду!
П'ятнадцять літ, як того Юду,
Гонили мя без пристанівку
Із голодівки в голодівку
Та й ще сміялись, мов з дурного:
«Не слід би дати вам і того!
Які ви вірні, ми те знаєм,
На ліпші місця ліпших маєм».

Знов зупинився і важкою
Поник додолу головою,
І знов непосидючі мисли
Його давили, гнали, тисли.

«Тепер вмре жінка леда днини —
Не пережить їй ті родини!
Справляй і погріб, і хрестини;
Наймай ще мамку для дитини,
Годуй, пестуй і слухай крику,
На віно суму ладь велику,
Аж знов який піп задовжений
Для віна з нею побереться,
І гріш мій, так, як мого тестя,
В жидівській утоне кишені!»

Такими мислями важкими
Отець вітав твої родини,
Не бачивши тебе й на очи,
Такий талан тобі пророчив!

А мати в болях умирала
І, вродивши тя, прошептала:
«О, щоб я більше не діждала
Ні жити, ні на світ глядіти,
Ні родить ті нещасні діти!»
Відтак зжмурила згаслі очі,
За серце вхопилась, нещасна,
Стогнала тихо, тихо гасла
І згасла таки тої ночі.

А ти безпомічна лежала
В руках у баби-повитухи,
Мов мишеня, ледве пищала,
Немов грізні, ворожі духи
Тебе в життя найпершій хвили
Юрбою густо обступили.
Плювала баба, і хрестила,
І хухала, і положила
Тебе у теплу купіль стиха,—
Твоє ридання невгавало,
Немов ти чула, кілько лиха
Тебе в житті тім земнім ждало.
Бере тя баба на коліна,
Колише, цмока, плеще, хуха —
Дарма! І шепче повитуха:
«А цур! Та се якась відміна!»
Відтак у пеленки новії
Тебе повила, обмотала,
І ти втишилась і лежала,
На стіни дивлячись брудніі,
Немов здивована питала:
«За що мене ті люди в'яжуть?»
Та дарма відповіді ждала!
Замучать, а за що — не скажуть.

2

У семінарії духовній,
Мов у Христовій чаші повній,
Вдоволення і радість тиха,
Ні шуму, ні грижі, ні лиха!

В годині пізній і поранній
Час гладко тут пливе вовіки,
Як з молока і меду ріки
Пливуть в землі обітованній.
Тут стежка пряма і постійна,
Наука — чисте слово боже,
Ума змилити тут не може
Проклята м и с л ь революційна.
Вже ж ті благую часть ізбрали,
Що бурі світа понехали,
Повергли шлях блудний, гріховний
І, з серцем тихим, нелукавим,
Ходити вчаться шляхом правим
У семінарії духовній!

Ось, бач, літорості духовні
Із лекцій, слів господніх повні,
Вернулись. Мов голодне стадо,
Вони, аж скачучи, так радо
До семінарського порога
Тісняться. Коритарі темні,
Брудні, вонючі, неприємні —
Важка до доброго дорога!
Зате благая ціль чекає!
Вже дзвоник голосно скликає,
Пищить десь геть там, мов з безодні:
«Прийдіть до мене, всі голодні,
Прийдіть, прагнущі! Я в спокою
Вас нагодую і напою!»

І ось ідуть купками, в парі...
Гримлять і стогнуть коритарі,
Сміються, гомонять алюмни —
Таж їсти йдуть, а не до трумни!

В великій залі рефектарській,
Мов у якій маштарні царській,
Столи дубові і ослони,
Лиш стіни чорні, як ворони,
Верства болота на помості,
Та не гордí тутешні гості!
Щоб в мисці много і смачного —
До брудів діла їм немного.

Вже всі зійшлися діти божі:
Хлоп в хлопа всі, охочі, гожі,
Рум'яні, крепкі і здорові,
Мов дуб при дубі у діброві.
І вже відмовили молитву,
Вже й узброїлися на битву:
В руках ножі, і вилки, й лижки,—
І всі ждуть ворога, ждуть миски,
Щоб кинутись на ню з розгону
І сокрушати без пардону.

«Ануте, братіє, дерзайте
І плоть волову умерщвляйте!» —
Пронісся оклик над столами,
І захрустіли під ножами
Волові шницлі; рвана, тята,
Хрумтіла у зубах салата,
І радувались серця в бозі,
Що шницель був у добрім сосі.

Аж ось остатня брань ворожа
Валить: се двигає сторожа
Великі миски з пирогами...
«Лиш сміло, браття! Господь з вами!
Рвіть навожденіє мізерне,
Най відси вже живе не верне!
Вилками люто пробивайте,
В сметану, в масло потопляйте!
Аж решту як зметем послідну,
То заспіваєм пісньо побідну».

І бог поміг борцям. Їх смілий
Скінчився бій: всі їли, їли,
Аж в мисках пирогів не стало.
Ще сей та той проворкнув: «Мало»,—
Та в кухні люди там твердії,
І більш дістать нема надії.

Тоді всі з місця повставали,
Духовну пісню заспівали:
«Царю небесний, духу правий,
Усюди сущий, повний слави,

Всіх благ скарбниче, живодавче,
Прийди до нас і жий в нас завше,
Спаси нас від всіх змаз і кари
І дай нам стравить тії дари!»

Скінчивши співи ідеальні,
Повиходили із їдальні
І потягли в свої нумера,—
Що ж там робитимуть тепера?

Отут в тиші несамовитій
Хропуть алюмни, мов побиті,
І своїм храпанням, як знають,
Господню славу возвіщають.
Онті знов столик обступили
І фербля ріжуть, що є сили,
Що хоч позбутись і сорочки:
В руках їх кепські образочки,
Між ними слів, розмов немного,
Лиш «блінд», і «пас», і «без одного»
Та другі оклики чудесні
Свідчать перед людьми і богом,
Що се не тварі безсловесні.
Он там знов у однім нумері
Співають, затуливши двері,
Виводять гучно: «Козак пана»
І «Дай, дівчино, нам шампана!»

Затеє на четвертім році
Ні сонність не тяжить на оці,
Ні пісні не лунають скочні —
Там люди старші і статочні,
Що швидко мури ті покинуть,
Що швидко, мов орли, полинуть
В життя громадське, до роботи:
З них повиходять патріоти,
Отці, борці, підпори трону,
Підпори віри і закону.
Тож про будущії надії,
Про плани й замисли важкії,
Про бої й жертви грандіозні
Тут йдуть розмови серіозні.
Важка іде духова праця:
Вони хлопістики учаться.

3

Пан Едмунд був незлий з природи —
Та се й про чорта може сказати.
І сли б багатства, блиску, вроди,
Нам'єтної душі й свободи
Йому не довелося мати,
Він з своїм розумом спосібним,
З своєю волею твердою
Став би робітником потрібним,
Став би борцем у чеснім бою.
Та всі оті природні дари,
Котрі на тисячу одному
Даються,— мов злудній мари
Його тягли, а все із злому.
Відмалку без границь пещений,
Пихи і гордості навчений,
Звик до неробства, і до ліни,
І до розпусти для відміни.
У всьому мав він вольну волю,
Не знав в житті не то що болю,
А навіть прикрості малої;
Над ним тряслись отець і мати,
Чого забаг, те мусив мати,
Хоч муки, прикрості чужої.
А як отець не хтів що дати,
Давала тайком люба мати;
А як і мати не дала що,
Найшовсь між слугами ледащо,
Що паничеві для прислуги
Готов був в горе пхнути других.
Тому ж не чудо і не диво,
Що всі нам'єтності неситі
Пожаром розгорілись живо,
Нездержувані і некриті,
Підсичувані щохвилини,
Без тями, мов бурливе море.
Нічим для нього плач дівчини,
Нічим важке батьківське горе.
На просьби в нього, на закляття
Зовсім мов не було поняття,
Лиш сміх веселий, жарт дотіпний...
Чужеє горе відчувати

Він мов зовсім не був спосібний.
Немов у тім прекраснім тілі,
В котрім, даєсь, всі ясні, смілі
Природи замисли сповнйлись,
Котрого б бог сам не повергся,—
Всі дари вповні находились,
Крім найкращого дару — серця.

XIII. УРИВКИ З ПОЕМИ «НОВЕ ЖИТТЯ»

ПРОЛОГ

Погідна ніч літня в підгірському краю.
О кілько чарів, кілько в ній краси!
Там в далі гори-велетні дрімають,
Тут цвіти, трави в перлах із роси;
Лящать так дзвінко соловії в гаї,
Чорніють грізно бóри та ліси,
Ріка шумить, бурлять холодні, чисті води,
Таємна казка мов про дивний сон природи.

І люди сплять. Стирчить он плуг у полі,
В городі коні спутані хрумтять
Траву росисту; пес вокруг стодоли
Вартує; другий гавкнув з-поза хат
І стих... О горі чи о кращій долі
В хатáх малії і старії снять?..
Витайте, ясні сни, на віках сього люду,
І золотіть хоч ви життя їх, повне труду!

А понад всім тим сонним, тихим рáєм
Склепиться чистий, тьмавий звід небес.
Кровавий місяць вирина за гáєм,
На хвильку поза срібну хмарку щез
І знов явився. Незміримим плáєм
Пливуть зірки, і кілько-то чудес,
Святих, великих мрій о щасті і любві,
О земле, в ніч таку нашіптують тобі!

О краю мій, Підгір'я ти прекрасне,
Як я люблю, як я люблю тебе!
Мов зірка та, що світить і не гасне,
Так та любов в душі моїй живе.

О, чом же ти, хоч гарне, так нещасне?
Хоч вічно юне — хоре та слабе?
Як радо дав би я для щастя люду твого
Пролити хоч сей час всю кров із серця мого!

Та ба, минув той час, коли ліком
Була кров чиста й щира на проказу.
Не жертви треба днесь, а бою з злом!
Побіду не виборюєсь відразу,
А треба в скварі, в стужі йти пішком
Без стежки, кладки і без перелазу;
Без слів шумних, а то й без слави і заплати
Тра вміти жить тепер для тебе, не вмирати

Уміти жить — отсе велике діло,
Найбільша загадка грядущих днів,
Щоби одним життя так не летіло,
Немов пусті вітри поверх степів,
Або мов буря, що не лишить ціло
Нічого, а все ломить пів-на-пів,
А другим не повзло так важко в горі й бою
І не поїло їх отрутою гіркою.

Уміти жить! Трудне, високе вміння,
Котрого жадна книга не навчить,
А лиш навчає досвід, і терпіння,
Й любов, що всіх ріднить і єднить.
Щаслив народ, щасливе покоління,
Що зможе жить як слід, зуміє жить!
Для нас же, по котрих котилась доля валом,
Нове життя є днесь лиш пісні ідеалом.

І. СТРІЧА

В чудову ніч через Підгір'я сонне,
Мов лютий звір зірвавшись з пут, жене
Якеєсь диво чорне, невгомонне,
Могуче, гримотяче і грізне.

Під ним земля тремтить і глухо стогне,
Простір край нього втече, лиш мигне,
Кривавий взір його свердлує пітьму пізню,
І сто залізних ніг дуднить о путь залізну.

За ним зриваєсь вітер з дрімоти,
Але запізно схопився в погоню.
Куди летиш, куди чвалаєш ти
З могучим розмахом, залізний коню?
Земля тісна для твої бистроти,
Крізь гори ти пробіг, мов по болонню,
І межі ти прорвав, предвічні перешкоди,
В одну сім'ю з'єднав всі землі, всі народи!

Ось мигнув блиск — се з вартової будки.
Ось тінь густіша — се дрімучий ліс.
Ось шум глухий — ріка вблизі десь тутки.
Ось стогне міст під грохотом коліс.
Ось тут село: в тихесенькі закутки
З труби стальної посвист ся проніс,
Аж пси завили враз, затрясся лист рокити,
Ще свист — і потвір став на п'ять минут спочити.

Тень-тень-тень-тень! — зазойкав проразливо
Дзвінок над входом сонного двірця.
В червоній шапці, сопучи ліниво,
Начальник вийшов, буркнув два слівця
До машиніста і пройшовсь важливо
Здовж поїзда. Теленькав без кінця
Бринячий телеграф, неначе чміль великий,
І чувсь машини сап і кондукторів крики.

Там видавали посилку листовну,
Тут знов з двірця тягли пакунків міх;
Кондуктор від вагона до вагону,
Кричачи: «Хто вилазить?» — живо біг.
В вагонах гості спали всі, котрому
Не стало лавки, той під лавку ліг.
Хріп всякий, лиш часом, як надто крик докучить,
Хтось буркне десь крізь сон: «Який там біс
тя мучить?»

В однім купе́ — там хтось о шибу стука.
Підбіг кондуктор, двері гнеть відмок.
З вагона вийшла невелика штука:
Непишно вбраний молодий панок.
Волосся чорнеє з-під капелюха
Спада на плечі, стан, мов в панянок,
Стрункий, не кремезний, дрібної руки білі,
І очі без огню, і лиця помарнілі.

З постави, з ходу, з уст тонких, стиснутих,
З чола хмарного видко, що над ним
Пройшло вже много бур, і громів лютих,
І розчарувань походом сумним,
Що з днів щасливих і терпінь пробутих
Одну він мудрість виніс: все те дим!
Що вчасні сумніви о світі й людській жизни
В ту чару гарную досипали трутизни.

Одітий він в пальто був попеластий
І груди грубим пледом обгорнув;
В руках ручний куферок: знать, покласти
Не мусив много в нім, бо легкий був.
Спіткнувсь о шину і туй-туй мав впасти.
«Овва, злий знак!» — сказав він, посягнув
В кишеню і слузі віддав білет дорожний,
А сам в «вартзаль» пішов, що був зовсім порожній.

«Ну, от я й тут!» — сказав він, на підлозі
Поклавши куфер, і на софці сів,
Немов втомлений по такій дорозі.
Безладний гамір різних голосів
До нього доносивсь: в залізнім возі
Свистіли труби, дзвін дзеленькотів,
Начальник в сінях знов кричав, мов оглашенний:
«Де термометр?» — а сам мав термометр в кишени.

Панок сидів так час якийсь безчинний,
Ніщо́ не кажучи, в простір дививсь —
Відтак оглянув той «салон» гостинний...
До стелі з лампи довгий гніт димивсь,
Крізь збиту шибу віяв вітер зимний
Знадвору, столик сірим пилом вкрився,
На голих стінах, мість святого або чорта,
Анонси висіли Клейтона й Шетлюорта.

«Ну, добрий знак,— сказав панок комічно,—
Що гнеть на вступі в те н о в е ж и т т є,—
Тут стис уста крихітку іронічно,—
Мене віта культурне дрантя те!
Значить, мені судилося довічно
Орать, збирати «жниво золоте»
І пасти кіз, свиней пренепорочні стадка,
Як «божественний» той свинар в Гомера-батька,

Еге ж, еге! А я ганявсь, дурний,
За чимсь по світі, прів на шкільній лаві,
Ловив ідеї образ світляний,
О щасті снив, і о любві, й о славі!
А хлоп робучий, глупий і брудний
Так низьким був для мене, що в уяві
Буйній містився аж десь в найнижчій часті плану!
Чи думав я коли, що й сам ось хлопом стану?

Та ба, поблідли давні ідеали,
Розвіялись чарівні, злудні сни!
Ті, що мене любили, пощезали,
Ті, котрих я любив,— не варт любви.
В життя гонитві сили всі пропали,
А замість плодів виросли терни,
Покута й пізній жаль!.. Та ні, не пізній! Годі!
Нове життя манить! Вернімося к природі!

«Nimm Hack' und Spaten»[1],— як говорить Гете,
Ори, копли, і гній вози, і сій!
Весь світ твій — то тісне, брудне життє те,
І сам ти стань як віл, як плуг, як гній!
Ох, спомини, чого ви душу рвéте?..
Чи то ж колись був шлях зористий мій?
Та ба, орел без крил стає з курми нарівні!
І в мене щезла міць, надії й сни чарівні».

Вся стать його схилилась, подалась,
Опали руки, наче після втоми.
Недвижно так сидів він довший час,
Уперши очі в лампи блиск рухомий.
Чого, за чим він тут тепер якраз —
Не думав. Лиш розсіяні атоми
Вражінь, почувань, знай, в душі його клубились,
Не в'яжучись в одно, вертілись і губились.

А втім якась тверда, міцна рука
Його плеча нечайно дотулилась.
Здригнувсь, зирнув... Висока і важка
Якась постава з усміхом дивилась
На нього. Одіж не то мужика,

[1] Бери заступ і лопату *(нім.)*.— *Ред.*

Не то шляхетська. Постать похилилась,
Куферок підняла, на пальці помахала
І знов на панича, сміючись, поглядала.

Панич підскочив, мов зі сну збудивсь,
І гнівно запитав: «Чого потрібно?»
Мужик мовчав і, сміючись, дививсь
На нього. Звільна пригадав подрібно,
Мабуть, де він. До постаті зблизивсь
І мовив: «А, се ви, правдоподібно,
Від пана Дороша! Є віз? Ви довго ждали?
Пакунок мій взяли? Ну, в путь! Чого ж ви стали?»

А постать все стоїть. «Заждіть хвилину!
Там хлопець трохи коні покормить.
Так ви панич Євгеній? І в гостину
До нас? І довго будете гостить?
Олекса щось писав нам про причину,
Що каже вам в пустині нашій жить,
Та раз побачить вас, то вже й питать не треба:
Повітря треба вам, води, і лісу, й неба».

«Так ви,— панич почав був і зап'явсь,—
Так ви пан Дорош? Пане, бога ради,
Даруйте! Я задумавсь, загадавсь...
Приняв вас за слугу!..» — «Ну-ну, не вадить!
Я не який-то й пан!» — «Не сподівавсь,
Признаюсь вам, такої маскаради.
Олексин батько ви! Поміщик! В хлопській свиті!
Признайте, се в умі нелегко погодити».

«Погодите,— відмовив Дорош живо,—
Коли побачите, як ми живем.
Поміщик на сто моргах, от все диво!
Тут штуки треба, щоб кінець з кінцем
Звести. А з роду я мужик. Те пиво
Культурне, що колись я пив хильцем,
Не оп'янило мя так дуже, як то кажуть,
Щоб рвать всі ті нитки, що нас з мужицтвом в'яжуть.

Живу, працюю разом з мужиками,
В потребах мало чим різнюсь від них,
Хіба часом думками та книжками
З границь тих наших вибіжу тісних,

Тим, що добуду власними руками,
Що власним я трудом навчиться встиг,
По змозі тих братів убогих спомагаю,
А далі ні умом, ні хіттю не сягаю».

«Го-го, значить філо́соф ви кругом! —
Сказав Євгеній трохи насмішливо.—
До плуга з академії бігом,
Paterna rura[1] оброблять щасливо!
Ще й філантроп, мужиколюб, з часом
І депутат! Ну, що ж, на сеє мливо
Я дуже рад хоч раз поглянуть зблизька пильно...
Наш круг глядить на се крихітку неприхильно.

Наш круг! Даруйте, я не так сказав...
Той круг, в котрім я виріс і ховався,
Та я тепер від нього вже відпав,
Здається, з ним навіки попрощався.
Ох, той шляхетський круг! Як я пізнав
Його наскрізь, від нього відцурався!..
Ви смієтесь? Ну, що ж, філософ ви, ні слова,
То й сумнів є у вас, усіх думок основа».

Всміхався Дорош на слова ті скорі.
«Ай, панцю-панцю, що дурниць наплів!
Ентузіаст ви непоправний! 'Дго́рі
Вас тягне все, так як мене долів.
Філософ я лиш в полі та в оборі,
В високі сфери зроду не летів,
І сумнів мій не брат, не сват, не друг, а ворог:
Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох.

Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті міліони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук.
В тій вірі й сам я свій маленький ру́чій
Посеред тих підгірських піль і лук.
Врівно́біж величним струям часу простую
І, роблячи свій пай, для загалу працюю.

[1] Батьківські ниви (вислів Горація, *лат.*).— *Ред.*

Як я на філософії терпів,
Як в Відень їхав панським тарантасом,
А з Відня пішки йшов назад домів,
Як мазури вели мене цюпасом,
Щó дома я при повороті вздрів,
Як дідич наш зробив мя свинопасом
І як потому вмер, як панщину зносили,—
Все розкажу я вам колись при вольній хвили.

Що вже й казать, цікаві то часи!
Я пережив, переболів чимало!
Було там дещо радості, кра́си,
Але найбільше по хребті вдаряло.
Мужик — то кінь: що вложать, те й неси!
Одно йому, чи камінь там, чи сало:
Чи тьма тиранії, чи Wolność, Równość, Zgoda...
Отим-то вірю я в движучу міць народа.

Коли вона не зниділа донині,
Носивши майже тільки камінь все
На тюрми, на палати, на твердині,
То є надія, що як принесе
Здоровий хліб робучій всій родині
І світла в себе ясного нассе,
То розростесь не так і процвіте розкішно.
Отим-то, бач, мені з всіх песимизмів смішно».

Здригнув Євгеній.. По лицю блідому
Оп'ять іронії пробігла тінь,
Та щезла гнеть. У серці молодому
Заворухнулась найглибша глибінь.
Якесь чуття, немов тоска по дому,
Тоска за скарбом віри, сил, стремлінь,
Котрі й його колись у тихий рай манили,
Збудилась, мов дитя зіснеться і заквилить.

І жаль притьмив весь вид його, як дим
Гіркий, що в'єсь, сли свічка допалиться;
Уста нервово дро́гнули, слабим,
Бездушним усміхом стяглися лиця:
«Щаслив, хто вірить существом цілим,
Хто в бою, наче сталь в огні, сталиться!
Щоб вірить, треба кров здорову мати в жилах...
Я сумніваюсь лиш, бо вірити не в силах.

Немов черв'як підточує билину,
Так підточило те життя мене.
Мов зв'ялий лист, що здавсь на хуртовину,
Котра його і топче і жене,—
Так я живу; де впаду, де спочину,
О те не дбаю; чую лиш, як схне
У серці джерело життя, і вже не трисне
Наново! Ні, я жду, чень, якнайскорше висхне.

Бо нерв життя у мене перетятий,
Зруйновані підвалини буття;
Бо щастя фонд залізний я розтратив,
І розміняв на мідь срібло́ чуття.
Не маю сили навіть, щоб поняти
Ту вашу віру в вартість, в ціль життя.
І жаль, що вам мене отак накинув друг мій,
Бо не найдесь у вас ліку на той недуг мій».

«Ну-ну,— рік Дорош,— хоч ми й не докторі,
А розпізнать зумієм ваш недуг.
Ви, знать, крихітку на байро́нізм хорі,
На Weltschmerz [1], як казати звик ваш друг.
І нерви в вас до зрушень надто скорі,
Роздразнена уява, бо весь круг
Мрій, мислей, бажань — все к одній змагає цілі:
Ятрити рани, що згоїтись ще не вспіли.

Та, чень же, рани ті — госпо́дь ще ласкав —
Не так тяжкі, щоб їх не мож згоїть.
Ще й ваш батіг весе́ло буде тряскав,
А праця Weltschmerz ваш прогонить вмить.
Ще не погиб, хто із упадку в час встав!
Лиш в власному нутрі не треба рить.
Та що тут говорить, ходім на віз сідати!
Неблизький шлях, то щоб на рано дома стати!»

Візок легенький, і дорога рівна,
Здорові коні, небо повне зір,
Праворуч недоступна, мов царівна,

[1] Світовий біль *(нім.)*.— *Ред.*

Гора темніє, смерековий бір
Покрив її, заслона мов чарівна,
Ліворуч річка з шумом в темний звір
Бурлить, і холодком від неї потягає...
Грудь ширше дихає, кров живо в жилах грає.

Грудь вільно дише, в жилах грає кров,
І рвуться мислі в темень за водою,
Мов узники, позбувшися оков,
Мов облаки по небі чередою,—
І розпанаханий важкий покров,
Що серця твого тайни крив собою,
І хочеться тобі все накипіле горе,
Мов краплю, вилляти в тиші бездонне море.

Євгеній був нервовий і дразливий,
Їзда була ненависна йому.
«То не їзда,— мовляв,— то ад правдивий!
Ні стій, ні сядь, ні мислей, ані сну».
Тепер же він почувсь зовсім щасливий
На тім візку, тонучи в тиху тьму,
В той рай живий, в лугів тих озера́ бездонні,
Під шемріт рік дзвінкий і лісу шепти сонні.

І чув він, як у нього в серці тає
Весь біль, що там віддавна наболів,—
Немов рука могуча відчиняє
Понурий гріб, в котрім він гиб і тлів,
Як серцю свіжість і життя вертає,
І ясність мислі, і свобода слів.
І на товариша він глянув щиро, дружно,
І мову розпочав зовсім вже небундюжно.

«Байронізм! Weltschmerz! Знать, були колись
Такі, що горем світовим страждали
І, риби мов об лід, весь вік товклись
О стіни, що їх волю й ум стісняли,
Що, хоч під молотом, не подались
На підлість і, хоч в путах, піднімали
Грімкий протест, коли не ділом, то прокльоном,
Докором сміливим, погордою і — сконом.

Ви кажете: на Weltschmerz хорий я!
Гай-гай, немудра ваша діагноза!
Ціле життя, ціла судьба моя —
Не романтизм, а проста, груба проза.
Не біль над горем світу, не змія
Знання підгризла мя! З прудкого воза
Піднебних поривів, як Фаетон, не впав я,
Ні квітки синьої по світі не шукав я...

А прямо скажу: брів я по болоті,
Без тямки скарб найкращий розкидав:
В утіхах підлих, у бездійстві, в злоті
Я щастя — ні, вдоволення глядав.
І поки наймильшій, святій істоті
В безумстві я отрути не завдав,
Допоти спала в мні, не прокидалась совість...
Та що тут колесить! Ось вам моя вся повість».

II. ПАНИЧ

«Родився я на золотім Поділлі,
Котре не всім однако золоте.
У батька справді хліб бував на кіллі,
Бо був багатий дідич він на те:
Щосвята празник мав, щодня неділю,
Де ореться, що сієсь, як росте,
Хто там товар пасе, хто жне, сапáє, косить,
Про все те він не дбав — готового мав досить.

Нічим на світі він не вмів журиться,
То й був округлий, повний, мов гарбуз,
Сли всмак обід і повна є пивниця,
То він живе собі й не дує в вус;
Пройдеться вранці, попівдні проснiться
Так твердо, як дитя, що ще покус
І бур життя не зна; часом у гості їде,
Часом і в нього теж збираються сусіди.

Тоді в дворі бувало шумно й рійно:
Гримлять поперед ганком четверні,
Вітають, обнімаються постійно
Панове, шовком шелестять пані,

А батько пріє, біга неспокійно,
Нюхтить, чи вже дають обід, чи ні?
А в кухні жар і вар, і кухар кухтів штурка,
Щоб, боже борони, не припалилась курка!

Обід такий тривав зо три години,
І йшли розмови всякі за столом:
Пані своїх знайомих тут судили,
Пани хортів і коней... Лиш часом
На політичне поле заходили,
Та й то несміло якось. Загалом
За панщини була політика «не в тоні»,
То вже й за Баха теж плелось про пси і коні.

Я панщини не тямлю. Батько мій
Був для підданих, кажуть, не злим паном;
Та все ж любив він панщиняний стрій,
Вважав його природним, непоганим,
Опертим на минувшині святій,
Вважав незгідними з шляхетським станом
Усякі бесіди про волю, і весь вік
Він комуністів кляв за сорок осьмий рік.

Усім хазяйством занималась мати —
Свята людина! Де, з яких скарбон
Вона могла те щире серце взяти,
Оту любов до бідних загалом,
Який дім панський в час той дикий, клятий,
Міг виховать в ній тихість, простий тон,
І працьовитість ту, й для праці других шану —
Сього́ не збагну я, то й міркувать не стану.

Та, все занята тьмою справ розличних,
Вона в душі любові скрила скарб.
Дитячий вік мій плив без поетичних
Пригод, та все ж і без понурих фарб.
З дітьми сільськими я в іграх уличних
Не бігав, вчасно я дізнавсь, що карб
На них карбований інакший, ніж на мене,
Що я панич, а то все хлопство несолене.

Зато опікувались мнов дівчата,
Усякі бонни, покоївки, слуги, —
Звичайно о́дна в о́дну зухувата,
Безжурна, сита, молода, без туги,
Лиш їй до строїв, танців та до свята;
Робота легка, спеки, ані фуги
Не знали... От вони мене все забавляли,
Чи то мене собі за забавку вживали.

Та мама все ж таки мене любила,
Не потурала моїй пустоті,
Добру, любві і лагідності вчила —
Та не дались мені науки ті!
Бо вчасно вже гаряча кров бурлила
У моїх жилах. Мов рої густі,
Так всякі вигадки по голові снувались,
Все в безвісті кудись прудкі бажання рвались.

Фантазія була мій перший ворог,
Вона мене й до згуби довела.
Все, що здобув я, розбивала в порох,
За чимсь новим і рвала і тягла,
Від змін до змін потручувала скорих,
Ні в що вглибитись, вжитись не дала,
Мов фата-мо́ргана манила без перерви.
Зглушила совість в мні і притупила нерви.

Я тямлю, дома ще, хлоп'ям малим,
Лежу, було, на софі у кімнаті,
Зажмурю очі: грохіт, брязк і дим!..
Фуркочуть з вітром корогви хрещаті,
Панцирні шляхом стугонять твердим,
Я передом на воронім бахматі —
Штурм, битва, крик і зойк, рев труб
і брязкіт міди...
Гурра! Побіда в нас! — і я герой побіди!

То знов гора висока аж до хмар,
На ній блищить чи замок, чи палата...
Червоний дах яріє́сь, мов пожар,
З вікна глядить красавиця заклята,
У брам лежить триглавий смоків цар,
Внизу ватага лицарів завзята...

Я випередив всіх, рубаю смока в штуки,
Царівні подаю освободющі руки.

Смішні ви днесь дитячі сни, мені,
Але тоді я упивався вами!
Зірвусь, бувало, по такому сні,
Немов дурний розмахую руками,
Лечу до стайні... Мрії навісні
Весь світ мені вкривають облаками...
Я скачу на коня, жену й жену без тями,
Почерез поле й ліс, через яри та ями!

Жену для руху, мигкання, розгону,
Для стукоту копит посеред нив,
Для храпання коня й гучного тону,
Для шуму трав, для небезпек ярів,
Щоб дух спирало в груді, в горлі мому;
Я на красу природи не глядів —
Любив я одур лиш, перестрах і тривогу,
Ненавидів спокій і рівную дорогу.

Та ті геройські пориви бурливі
Змінились живо. Скоро я підріс,
У інший бік рвонулись сни чутливі
І інший чар огонь у жили вніс.
Лиш чорні очі, лиця все вродливі
Мені маячились, і сплети кіс,
І круглі рамена, палкі уста дівочі,
І травила мене жага і дні, і ночі.

Я не зітхав, не плакав, не молився,
О романтичних любощах не снив,
Не цілуґав реліквій, не томився,
А пестощі, хоч купленії, пив.
І поки ще з одною я пестився,
Думками вже за другою гонив.
І хоч я кождою переситився поволі,
Сама погоня та не збридилась ніколи.

Доспів я швидко у такім огні,
Що клекотів раз в раз у моїй крові,
І стала гнеть ненависна мені
Наука й школа, не було і мови

Про пильність. Вдень я плентавсь, мов у сні,
Мертвіла думка, спутана в окови,
Багато перейшов я прикрих сцен, оказій,
І проганяли мя, мабуть, із трьох гімназій.

В ту пору мати в гробі вже лежала —
Поквапилась, щоб встиду не дожить!
І поки мною зла судьба метала
З кутка в куток, не даючи скінчить
Гімназії, нова доба настала
В домівці. Батько, наче стовп, сидить,
Не бачить і не зна, що твориться вкруг нього,
Лиш їсть, і плаче, й п'є, й не гляне ні до чого.

Який там лад пішов у господарстві
По смерті мами — я й згадать боюсь!
Злодії там пишались, наче в царстві,
Рабівники, немов на хвилі гусь!
Жид жида перегонював в крутарстві,
І кождий льокай частку рвав яку́сь.
День в день гармидер, стук, розпуста,
гвалт і сварка,
І батька голодом морила куховарка.

Почув я те, як стій покинув школу —
Та й остогидла ж бо вона мені!
Мов сироту обідрану і голу,
Так рідний дім застав я. На гумні
Розбита скирта, свині в ній посполу
З гусьми й качками рились; в стороні
Гнила попсована машина у баюрі
І свіжі висіли аж три волові шкурі.

Плотів нема, полупані всі брами,
Обломані гілляки з деревин,
П'ять шкап у стайні перед жолобами —
Нужденна решта з батькових стаднин;
В стодолі пусто, серед току ями,
Зачинений, не торохкоче млин...
Хоч як чуже мені було хазяйське діло,
Та серце на той вид у мене заболіло.

Як бомба, впав я поміж ту двірню,
Що, мов татари, рвались на рабунку.
Зібрав сусід і ближчую рідню,
Щоб їх просить поради і рятунку.
Розбуркав батька, кидавсь день по дню
Розсліджувать всі справи, з постерунку
Зазвав жандармів, щоб грозй ще більш додати,
І троє слуг велів в тюрму запакувати.

Ну, словом, розпочав я енергічно,
І бачилось, що зразу й побідив.
Поганих слуг прогнав безвідволічно.
Нових наймив, усюди сам ходив,
У все вглядав, ганявся денно й нічно,
Як знав, так лад і послух заводив —
Аж батько мій радів, сусіди дивувались,
І охали жиди й на мене жалкувались.

Прийшла зима, і я не тямив сам,
Коли пройшла в тім шумі і турботі,
Мов переродився я, немов із плям
Очистився, зміцнів я при роботі,
Мов інша кров бурлила в жилах там,
Думки нові взялись в новій істоті:
Утихли пориви фантазії буйної,
Я працю, ціль найшов і жив для цілі тої.

Щасливі дні! Донині ще про вас
Я згадую, немов про той єдиний,
Проведений в хосеннім труді час,
Де не морозить серця жаль, мов іній!
Тоді-то зрозумів я перший раз,
Що не Баярд, борець непоборимий,
Не Дон-Жуан, усіх жіночих серць побідник,
Героєм наших днів, а продуцент, робітник».

1883—1885

[ІЗ ЦИКЛУ] «ЖИДІВСЬКІ МЕЛОДІЇ»

СУРКА

Я Сурка, бідна жидівка.
Не дав бог росту, ні вроди:
Мала я ростом, похила,
Лицем і зо́всім погана.
Та й як було виростати
Струнко́ю й простою Сурці
Без батька й рідної неньки,
Відмалку поміж чужими,
Відмалку в тяжкій роботі,
У поштурковищі людському!
Отак жила я літ двадцять.
І не жила, а хилялась,
Із коршми в коршму тинялась.
Робота денно і нічно,
Коршмарка зла і лінива,
Коршмар побожний, та злодій,
І вередливії гості.
Усяке те тільки й дума —
Слузі роботи завдати,
Слугу щипнути та штуркнуть,—
Слуга ж і писнуть не сміє,
Ще й усміхатися мусить,
Хоч гнів і сльози наверха.
Отак жила я літ двадцять.
Аж раз коршмар мені шепче:
«Приходь ти, Сурко, до мене
Вночі, як жінка поїде!»
Я хоч негарна й похила,
Хоч глупа виросла й темна,
Читать, писати не знаю,
Молитись богу не вмію,—

А таки я здогадалась,
Нащо я Юдці здалася.
Гадала зразу втікати,
Потім — коршмарці сказати,
А далі так розгадала:
«Однако вік мій минає,
Як та вода по болоті,
Без щастя, радощів жадних!
І вмру, і знати не буду
Того, чим тішаться другі;
А там, у небі, безплодним
Немає вступу, ні честі.
Нехай же буде й у мене
Дитя малесеньке! Боже,
Як же ж любить його буду!
Ті ручки й ніжки дрібнії
Своїми гріти устами!
Собі від рота відійму,
Щоб лиш воно було сите.
Саму най б'ють, зневажають,
Щоб лиш воно, моя квітка,
Росло, як людськії діти!»
Отак я думала часто,
Із річки носячи воду,
У кухні миючи миски,
Перучи шмаття жидівське.
І чула, як там під серцем
Воно все і дужче, і дужче
Ворушиться починало.
Не раз, бувало, аж дух в мні
Запре, я стану мов п'яна.
Робота з рук випадає —
Зажмурю очі і сиджу...
І вже ввижаєсь, півсонній,
Воно — маленьке, рожеве,
Ціле м'якеньке, пухкеє,
Як треплесь в мами на груді,
Сміється, дрига ніжками.
І так сиділа б хоч вік весь,
Якби коршмарка не вздріла
І в карк не вдарила міцно
Та не прикрикнула грізно.
А я з мрій своїх прокинусь,

Гляджу на неї — не злісно!
Не було злості й крихітки
У моїм серці в ту пору —
А гордо так, як царівна,
Отак сказала би злюці:
«Хоч ти коршмарка багата,
А я лиш служниця бідна,
А я тепер тобі рівна!
Я мати, злюко, я мати!»
Аж як прийшлось мені родить,
Тоді коршмарка дізналась.
Ой-ой, що гвалту, що крику!
Мене із коршми прогнала,
Хоч сніг був, вітер і студень.
А Юдка жінки боявся,
Не смів і писнуть нічого.
Та все ж ще мав милосердя:
Запряг кобилу в санчата,
Відвіз мя, хору, до баби
І тайком дав кілька ринських,
І мовив: «Сурко, небого,
Живи ти в баби, док можеш,
Я буду дбати про тебе.
Лиш, бійся бога, нічого
Не мов ти моїй коршмарці,
Що ся дитина від мене!
А то зжене мя зо світу!»
Дав бог, родився мій хлопчик,
Здоровий, гарний, як ангел!
Живу я місяць у баби,
Уже й зовсім я здорова,
Та не приходить мій Юдка!
А баба бідна, старенька,
В самої їсти нема що,
Зарібків также ніяких —
Прийшлось нам круто, ой круто!
І каже баба до мене:
«Ти бачиш, Сурко-небого,
Що нам тут жити не можна,—
Тра гнізд тепліших шукати.
Запру я хату на зиму,
Піду до війта в комірне.

А ти бери си дитину,
Іди, небого, до Юдки!
А не прийме тя Юдчиха,
Іди де далі між люди!»
Мороз був лютий і вітер,
Курило снігом по полю.
Я, майже гола і боса,—
Що тільки мала тепліше,
Всім обвинула дитину,
Самій про себе байдуже! —
Іду до ко́ршми до Юдки.
Прийшла до коршми. Юдчиха
Лиш глип на мене, мов каня...
(Слуга вже інша при кухні).
«Чого ти хочеш?» —питає.
«П'ять літ я,— мовлю,— робила,
Прийшла по плату зарібну...»
Ех, як не крикне Юдчиха:
«Скажи, гадюко погана,
Скажи, чия се дитина?»
«Моя,— говорю,— та й божа».
«Скажи, хто батько дитини,
Бо не побачиш заплати!»
«Сього не скажу ніколи!»
«Так марш ми, дрантя, із хати!
Щезай у безвість від мене
Із своїм плодом поганим!»
«Юдчихо, бійтеся бога! —
Говорю.— Бачте, там студінь,
Я майже гола і боса,
Дитина в мене маленька,
Куди ж під ніч я дінуся?»
«Проч, не погань мені хати!
Іди й до вовчої мами!»
І прискочила зміюка
І випхнула мя за двері
Під ніч у куряву й студінь.
Пішла я, мов божевільна.
На серці в мене так важко...
І де се Юдка подівся,
Чом не явив ані ока,
Чом не сказав ані слова,
Не вговкав жінки-гадюки?

І де тепер я дінуся,
Куди попрошуся в хату?
П'ять літ у коршмі жила я,
Але села я не знала,
Людей не знала, що в сірих
Отих хатах проживають.
Страшні були вни для мене,
Усі здавалися п'яні,
Усі здавались охочі
Побить жидівку, полаять.
І стало так мені страшно,
Немов я в лісі густому
Поміж вовками.
Темніло.
Розплакалася дитина.
І чую я, що ще в груді
Є молоко. От я й сіла
У сніг під плотом в затишку,
Щоби дитя покормити.
Воно, малюсіньке, зараз
Взялося ссати так міцно —
Морозу ще не почуло,
Тільки що щічки червоні.
І ссе, а очка ті чорні
Звернуло прямо на мене
І так глядить, мов розумне,
Мов ось-ось хоче сказати:
«Не бійся, мамо, не бійся!»
І стало якось так ясно
Довкола мене і любо,
Неначе сніг весь розтаяв,
І вітер теплий повіяв,
І пруття зе́ленню вкрилось...
А я дивлюсь, не надивлюсь
На ангелятко маленьке —
Про світ, про горе забула...
Втім, пси завили десь близько,
І вітер свиснув над ухом
І снігом кинув у очі —
І я прокинулась разом.
Аж чую: руки і ноги
Вже одубіли, мов крига,

Дитина змерзла і плаче,
Мене сон клонить додолу,—
О боже, я замерзаю!
Була хвилина — і думка
У голові моїй блисла:
«Що ж, замерзаю, то й добре!
Не буду більше терпіти».
Та плач тихенький дитини,
Мов ніж, пройшов моє серце,
Прогнав ту думку погану.
Ні-ні, сама я най гину,
Та защо ж гинуть біднятку?
І, всеї сили добувши,
Я викопалась із снігу,
Що вже до впів мя присипав,
І загорнула дитину...
Хотіла б бігти бог зна де,
Та сил немає. Хотіла б
Огріти бідну дитину,
Та в мні тепла вже не стало.
А тут дороги не видно,
І ноги в'язнуть в заме́ті,
І вітер свище, б'є в очі...
Я йшла без думки, аж бачу:
Стоїть хатина, мигоче
Слабеньке світло з віконець.
І я надумала зразу
Під те віконце в загату
Свою дитину покласти.
Тут, чень, не всі ще поснули,
Хтось плач дитини почує,
Її візьме, обігріє...
Сама ж піду світ за очі,
Поки де згину в заметі.
Як нагадала — зробила.
Поцілувала те личко,
Що вже мороз був обхопив
І сніг присипував вперто,
Пообвивала якмога
І у загату в затишку
Ту ж під віконцем поклала.
Сама ж, як сонная змора,
Пішла снігами у поле,

Тяжка була та дорога!
Що крок, здавалось, на ноги
Тягар якийсь сотнаровий
Наляже — дви́гнуть несила.
А вітер б'є мене в очі
І свище — чую виразно,
Словами свище: «Ти, підла,
Погана Сурко, що робиш?»
То йду, то стану... У серці
Немов іглами щось коле.
І ловлю слухом всі звуки,
І все, здаєсь мені, чую:
Пищить і кви́лить дитина.
І почали мені мислі
Страшнії в голову лізти:
«Ану ж всі в хаті поснули,
Плачу дитини не вчують,
Моя дитина замерзне!
Ану ж почують собаки,
З'їдять дитину живою!»
І я мов вкопана стала.
І, обернувшись, щосили
Кричати стала: «Рятуйте!
Моя дитина, дитина!»
Та пусто, глухо довкола,
Ковта́є вітер мій голос...
І я, мов кінь із припону,
Рванулась, кинулась бігти
Назад в село. Спотикаюсь,
Упаду, встану, знов впаду,
Кричу і плачу — даремно!
Біжу, біжу так і мучусь,
Здаєсь, годину і другу,
Здаєсь,— віки вже цілії,
А хати з світлом не видно.
Якісь стоги все та верби,
Собаки виють далеко,
Якісь рови глибочезні,
Плоти — а хати не видно!
І стала люта розпука
Прокрадуватися в душу:
Я мечусь, мов божевільна,
Кричу щосили і плачу.

Аж тут хтось цап! мене ззаду.
«Ти що тут робиш?» — питає.
Я озирнулася — ша́ндар!
Блищить на плечах карабін,
Ліхтарня блима при пасі.
Хоч я, у коршмі ще бувши,
Шандарів дуже боялась,—
Боявсь ще дужче їх Юдка! —
То тут мені ані крихти
Страшним той шандар не здався,
І я припала до нього,
Мов до спасителя свого.
«Ой пане,— мовляю,— я Сурка,
Що в Юдки в коршмі служила,—
Гляджу своєї дитини!»
І все йому розказала.
Взяв мя шандар за руку
І по селу попровадив,
Аж поки світло ми вздріли.
«Чи та се хата?» — питає.
«Не знаю, пане! Погляну!»
Пішла я — боже, мій милий! —
Та сама хата й загата,
Але дитини немає!
І стала я, мов мертвая.
«Нема дитини!» — говорю.
А в хаті світиться, гомін...
Застукав шандар... Ввійшли ми.
Та вже при вході я чую:
Кричить дитина. «О боже!» —
Лиш тільки скрикнуть могла я
І впала в сінях зомліла.
Що сталось дальше — не тямлю.
Лиш мов крізь сон споминаєсь,
Що в хлопській хаті лежу я,
Тепло, і чисто, і ясно...
Сидить бабуся край мене,
І головою хитає,
І стиха-стиха говорить:
«Дурна ти, Сурко, та глупа!
І чом було не застукать?

Ми ж не собаки, як Юдка
Й його Юдчиха, ми люди!
А то ж чи чуване діло
В снігу дитину лишати!
Ще щастя, що я не спала,
Молилась богу, аж чую:
Щось під вікном у загаті,
Мов котеняточко, м'явка»...
І знов нетяма...
Аж тут я
Прийшла до себе, в шпита́лі
Тюремнім. Кажуть, в гарячці
Я три неділі лежала...
Кажуть — судити мя будуть.
Та що, най судять, бог з ними!
Байдуже суд мені їхній,
Байдуже їхняя кара.
Я суд найтяжчий пройшла вже,
Знесла найтяжчую кару
Отої ночі страшної.
Що буде далі — не дбаю!
Я не боюся роботи
І не лякаюсь нічого,
Як лиш дитина зо мною.
Для неї все я готова
Знести!.. Говорять, хотіли
Мені відняти дитину,—
Ну, та спасибі гарячці,
Не допустила до того!
Я, кажуть, так верещала,
Металась, рвалась невпинно
І все дитини шукала,
Що доктор врешті промовив;
«Віддайте їй ту дитину,
Бо за життя я не ру́чу!»
Воно тепер вже більше́ньке,
Уже й сміятися вміє.
Глядіть, як граєсь, як дрига,
Ручками хапле за груди!
Моя ти розкіш єдина!
Ти мій пестунчик маленький!..

7—8 вересня 1889

У ЦАДИКА

Присвячую Наталії Кобринській

«Ох, цадик [1], я бідна жидівка, я все
В тобі шанувала власть божу!
З далеких сторін, із підгірських країн
Я з вірою к тóбі прихожу.

Ох, цадик, потіш ти мене, не гордуй,
Що я така бідна й недужа!
Без тебе мені погибати! Рятуй,
Рятуй мого бідного мужа!

І що йому сталось, не знаю, хоч вбий!
Я певно невинна, бог видить!
Та тільки здаєсь мені, цадик святий,
Всьому тому справа є дибик [2].

Жили ми з собою, як бог приказав,
Літ десять. Минали нас біди.
Сим-тим торгували, торг добре ішов...
Зробили три «чеснії кріди»

І добре на них заробили. Вже ж я
Недарма молилася богу!
Дітей у нас троє, хотілось би їх
Направить на чесну дорогу.

А втім, приплило щось до мужа: почав
Мовчати і думать щоночі;
Не спить, то зітхає, то встане, то щось
Таке несуразне мурмоче.

«Ти що се,— питаю,— Елькуно, не спиш?»
«Та так мені важко щось, Малко».
«Чого ж тобі важко?» — «Не знаю, а так
Чогось ніби страшно і жалко».

---

[1] Рабин-чудотворець.
[2] Чорт.

«Тьфу, що ти морочиш? Ти ясно кажи!»
Озлився: «Ба, ясно! Якби-то
Я сам знав! Здається, здоровий, а десь
Болить щось, гризе мене скрито.

Все хочеться думать про наше життя,
А що в нім було? Біганина
За крейцаром, здирство, ошука, брехня,
А щастя — ну, хоч би година!»

«Ти стікся! — говорю.— А діти? Чи ж ти
Не рад прихилити їм неба?
Хіба не здорові, не гарні ростуть?
Що ще за рожна тобі треба?»

«Ох, Малко, сього мені й страшно,
Трясусь, мов від вітру перо...
Ану ж нашим дітям не вийде в пожиток
Неправдов нажите добро?»

«Тьфу-тьфу, скостенів би язик твій,— кажу,—
Се що ти верзеш, оцапілий?»
«Послухай лиш, Малко, а бачила ти,
Як вчора по вулиці бігли

Жиди, жиденята, кричали, ревли,
А посередині громада
Хлопів з патиками, з дрючинням страшним
До суду вела конокрада?

А знаєш ти, Малко, хто той конокрад?
Герш Цвіліх! Ти тямиш, Берль Цвіліх,
Отець його, склеп в нашім місті держав,
Склад всяких матерій і білих

Полотен. Багач був, і також збирав,
І гарбав, і грабив, о сині
Все думав, для нього на душу брав гріх,
А син його от чим став нині!

Ох, Малко, і чи ж то не ми довели
Тих Цвіліхів аж до банкрутства?..»
«Здурів ти! — кажу йому.— Адже нас суд
Очистив від того паскудства!»

«Очистив нас суд, та сумління моє
У мене бунтуєсь теперка.
Хто зна, може, пасть вже рознята, що й нас
Пожре, як пожерли ми Берка!

Хто зна, може, й наші так діти підуть,
Як Гершко, як Сура... Ох, Малко!
Подумаю се, то аж серце в мні рвесь!
І страшно мені щось, і жалко».

«Та цур тобі! — мовлю йому.— От найшов
Про що ще під ніч міркувати!
Лиш богу молися і дурнем не будь,
То бог нам не дасть загибати!»

І що я йому говорила, товкла,
Ні руш отих мислей прогнати.
Нуда його б'є, помарнів, попіснів,
Снуєсь, мов не свій, мов заклятий.

Ба, ще що: до галеха [1] став він ходить
І з ним о книжках розмовляти.
Аж світ ми затьмився! Кричу вже йому:
«Що робиш, мешігенуватий?»

А він все своє: «Ні, не можна так жить!
Хіба ж то ми пси, а не люде,
Щоб гризтись і жертись отак? І коли ж
Кінець тій ненависті буде?»

Почав він ходити, зовсім як дурний,
До склепу, хоч ріж, не загляне!
Почав упадати інтерес... Пішло
Життя поміж нами погане.

Вже лаю, і плачу, й клену. Та куди!
За шапку та в ноги! Й до хати
Вже на ніч не ходить! Пішла я тоді
Усіх своїх кревних скликати.

---

[1] Руський піп.

І що вже ганьбили його, то й алé!
Він мовчки, понурившись, слуха.
А далі найстарший віком, мій дідусь,
Як трахне його поза вуха!

А з другого боку поправив мій стрик....
Ой-ой, почалася содома!
Ну, ледве мій вирвавсь і втік. Минув день.
Ба й тиждень — нема його дома.

Шукаю, питаю — ні вісті! Минув
Вже місяць, нема чоловіка.
Ба й кревні розбіглись — насилу найшли.
І слухай лиш, що за публіка!

У хлопа в селі він до служби нанявсь.
«Не верну до міста,— говорить,—
Тут ліпше, бо лиш хлібороб заробля,
А кривди нікому не творить».

Ну, що з ним балакать?.. Зв'язали його
І врадили, цадик, до тебе
Везти його й слізно благати: рятуй
Сиріт в тій великій потребі!

Се дибик проклятий опутав його!
Найди, святий цадику, слово,
Що є найміцніше, закляття страшне,
І вижени ворога злого!

Нехай він, проклятий, його не мутить.
Спокійний най сон його буде!
Нехай те сумління його замовчить,
Щоб жити він міг, як всі люде!»

28—30 авг[уста] 1889

З ЛЮБОВІ

I

«З гешефту лиш, кажете, жениться жид,
А серця у нього немає...
А знаєте, кілько гешефт той не раз
Любві в собі й горя скриває?

Гешефт! А який то, спитайте, гешефт?
Що, всякими бідами битий,
Відмалку в тій думці ховається жид,
Щоб, хоч оженившись, пожити!

Сто раз не доїсть, не доп'є, не доспить.
І голод, і бійку приймає,
То й знає він добре, що в нужді такій
Любов, наче цвіт, ув'ядає.

Не бійтеся, вміє цінить він любов
І всю благодать її божу!
Та що, як землі під картоплю нема,
Куди його думать про рожу!..

Та от хоть би й я! Чи сидів би я тут,
У клятому сьому застінку,
Якби я з любові не був оженивсь,
Якби не любив свою жінку!

II

Я з першою жінкою, бачте, розвівсь,
Та й досі вна з тямки не никне —
Любив я її!.. Чоловік, наче хміль,
До всякої тички привикне.

Хоч смійтесь, а таки любив я її.
З любві навіть з нею розвівся....
Ни-ни, розкажу! А то скажете ще:
Плете, мов дуриці наївся.

Я змалку до поля, до коней, коров,
До хлопської всеї роботи,
До плуга, мотики, пили й топора
Найбільше над все мав охоти.

Ни, батько й найшов мені дівчину тут,
В Жовтанцях: здорова, вродлива
І простого хову — піде до коров,
До сіна, до ціпа, до млива.

Вподобав я Файгу. А батько її
Коршмар був, багатий, як дідько,
Хоч шляху в Жовтанцях тоді не було,
А гостей в коршмі було рідко.

Вподобав чомусь і мене той коршмар,
Хоч я і зовсім був убогий.
Женився я і жить перейшов поки що
До тестя, в коршму́ край дороги.

Ба десь так за тиждень, за другий — гляджу:
Спить тесть мій весь день, мов убитий.
Смерком якісь хлопи прийдуть, п'ють, їдять
Та й ще собі кажуть платити.

Питаю я тестя — мовчить та бурчить,
Питаю у тещі — як риба,
У жінки — ні слова. Ходжу́, мов дурний,
І думаю: що тут за хиба?

Аж бачу раз до́світа тесть мій яко́сь
З поблизького лісу житами
Веде пару коней — та й коні ж були,
Що тії галки! й з хомутами!

Запряг у традайку, до Львова махнув —
З полудня вернув... під охотов...
Дві шкапи в традайці, лиш шкіра та кість,
А в чересі кілька банкнотів.

«Ни,— думаю я, а ще був молодий,
Не звик до такого ще гендлю,—
Тут, брате, нечисто, тут буде біда!»
Та й мовлю ось тестеві Мендлю:

«Послухай, реб Мендель, віддай ти мені,
Що дать обіцяв за дочкою!
Пора нам на свій хліб. Я, може б, тобі
Завадив — нам треба спокою».

Озвірився на мене старий. «На свій хліб?
Якого ж ще хліба забаг ти?»
«Я пахту візьму тут в сусідстві».— «Дурний!
Рожна тобі треба, не пахти!

Сиди ти при мні, заробляймо ураз,
За пару літ вийдеш на пана!»
«Або зогнию в криміналі!» — «Ага! —
Відворкнув мій тесть, і погана

Усмішка заграла в його на губах:
«Ти вже кримінал тут занюхав!..
Ну, йди ж, але знай, не минеш ти його,
Коли ти мене не послухав!»

В злу хвилю, мабуть, він сказав ті слова,
Скарай його, боже, за вік мій!
Він нині панує, я ось де зайшов —
Все сталося так, як пророк він.

III

Дав він мені грошей. А трафилось нам
Два морги городу, півхати,
Сад, стайня... За все сорок римських у рік.
Інтерес, як цукор, лиш брати!

Я взяв, зараз сад в мене зняв садівник
За тридцять, без сіна. З городу ж
Я мав ярини і собі на весь рік,
І ще й зоставалось на продаж.

Купив я й корову. А ще в мене був
Заробок: до міста бувало
Іду на худоб'ячі й кінські торги —
Я баришівник, яких мало!

Тут куплю коня, тут корову — й продам,
То знов сторгувати поможу,
А все не задарма: щотижня хоч п'ять,
Шість римських додому привожу.

Познав я й для жінки заробок, якби
Вона його хтіла держати.
Взялись, бачте, бігать з сусідства баби
Частенько до нашої хати.

А кожда приносить по кілька яєць,
Пшона, то муки, то пшениці.
«Купіть,— каже,— Гершон, у мене — кума,
У мене сю ніч вечерниці!»

Ни, звісно, в коршму́ їм іти з тим не мож:
Побачить хто, муж перечує,—
Мені ж за що-будь дасть, бо раз, що я блят [1],
По-друге — готівку плачу їй.

Ни, словом, скажу вам: такий се гешефт,
Що з нього одного мож жити.
І думав я так, що ним жінка займесь,
А я по торгах му ходити.

Та ба, не те вийшло! Файгуня моя
Щорана, як лиш протре очі,
Зварить там що-небудь та й шмиг до вітця,
Та й там вже сидить аж до ночі.

Піду я на ярмарок — хату замкне
Та й шмиг, мов жене хто від свого.
Скажу що робити — глядить, мов дурна,
Та й шмиг, не сказавши нічого.

А в батька, прочув я, вона, мов слуга,
Все робить. Тьфу, що за причина!
Став ласкаво їй говорити — стоїть,
Мов стовп, тільки лупа очима.

Став я не пускати її до вітця —
Ого, не минуло й години,
Вже теща прибігла, цокоче, кричить:
«Не смій ти моєї дитини

Спиняти!» — «Хіба ж я не муж їй?» — кажу.
«А я їй,— та каже,— не мати?»
Ни, слово по слову, ми в сварку зайшли,
І вигнав я тещу із хати.

---

[1] Б л я т — вираз злодійський, значить чоловіка, що переховує крадені речі, а далі й загалом такого, що вміє всяку річ держати в тайні.

Сидить моя Файга та й плаче. Що я
Говорю, і прошу, і грожу —
Мовчить або ходить сама не своя,
Ну, просто дивитись не можу!

Аж далі дитина у неї найшлась, —
Ну, мислю, слава тобі боже!
Дитина прив'яже до хати її,
Тепер устаткується, може.

Ага, чи не ще! На родини вона
До батька пішла. Вже по всьому —
Лежить там. І встала, і робить, і мов
Не дума вертати додому.

Привів я її. А що крику було,
Що сварки, того й не казати.
Та що, день в день гірше: то вна до вітця,
То теща від нас не йде з хати.

І ніби вона при дитині, а тут
Все шепче щось, Файгу бунтує!..
Я з злості аж мечусь, сварю, то мовчу...
Вже й праця мені не смакує.

IV

Раз якось я з ярмарку з Жовкви прийшов —
Нема мої Файги; ще зранку,
Говорять сусіди, до батька пішла
З дитиною, жати поганку[1].

Надвечір вернула. Ов, чую: кричить
Дитина! «Чого воно плаче?»
«Та що ж би, нічого!» Гляджу я, дитя
Лежить все червоне, гаряче.

«Чи ти, може, в поле го брала з собов?»
«Та брала!» — «Й на сонці лишила?»
«Та ні, під снопом, лиш крихіточку раз...»
«А бий тебе божая сила!»

---

[1] Поганка — гречка.

«Ти що розкричався? Він зóвсім здоров!» —
Кричить моя Файга й не дбає.
Дає йому груди, він хопить і враз
Знов пустить, знов хап! — знов пускає.

Озлився я. «А Rich'n danen Taten arán! [1]
Не бачиш, дитина недужа!»
«Ти дурень! — вона кричить.— Мама мені
Казала: не слухай ти мужа!»

Розлютився я, вдарив її... А найгірш
За серце мя брав плач дитини.
Ще й нині болить мене в серці той плач!
Ох, синку мій, синку єдиний!

Кричить та й кричить. Що йому? Що робить?
Не знаю, та й як мені знати?
А жінка, дурна, як поліно, тремтить,
Лиш знає грудь в рот йому пхати.

А вно все лиш хопить та й пустить... Побіг
До тещі. Прийшла стара, оха,
Щось шепче, то купіль готовить якусь —
Дитина не втихла нітроха.

Промучились ми! А по доктора слать
Ні думки! Ніч, розкаль, три милі...
Що коштy!.. Коротко сказать: до трьох днів
Синок мій лежав у могилі.

V

Не стало між нами життя з того дня,
Могилка ота нас ділила,
Мов корч будяковий. Все думка в мені:
«Се Файга дитя моє вбила!»

Дарма, що я бачив жаль, сльози її.
«Дурна, як поліно!» — сі мисли
Вертались усе, як лиш бачу її,
Вертались і грудь мою тисли.

[1] Чорт твоєму батькові! *(євр.)*.— *Ред.*

«Дурна, як поліно! В неволі зросла
У батька, як жаба в болоті:
Лиш вирне на сонце, та й зараз назад
В болото по власній охоті!

Їй матір'ю буть? Господинею буть?
І що ж вона вміє? Робити
Лиш те, що їй кажуть, і родити й грудь
Дитині до рота встромити.

Казала їй мати не слухать мене —
Не слухала, хату лишила,
Заробок повергла, щоб мамі служить,
І власне дитя погубила».

Такі мене мучили мислі день в день,
Обридла і жінка, і хата,
Заробок, весь світ. І весь день я не раз
Сидів і мовчав. Як заклята,

Мовчала і Файга, крутилась, мов тінь,
По хаті, а ніччю ридає...
І рад би промовить, потішить — так ні,
Щось мов мені горло стискає.

І в інший бік думи важкії пішли:
«Невже лиш сама вона винна?
Чим ліпший і я? Чи ж моєї вини
Нема, що померла дитина?

Роблю, заробляю, все к хаті гребу,
А першу підвалину хати —
Її, свою жінку, я таки не вмів
До хати життям прив'язати.

Не вмів її, зламану волев вітця,
Знов випрямить, духу нового
Додати. Одно лиш зумів — долучить
Нове ще ярмо до старого.

Чи маю ж я право від неї жадать
Того́, що нізвідки було їй
Здобуть? Попрікати її дурноту,
Не бачачи власної сво́їй?»

Роздумавши, хтів я оси́лить себе,
Буть к ній ласкавішим. Та ні вже!
Занадто тяжка була рана, і йшло
День по́ день усе поганіше.

І бачу, що дурно лиш мучимось ми,
Кажу їй: «Файгуню, нам вкупі
Не жити!» Поблідла, стоїть і тремтить,
Лиш очі на мене ті глупі

Витріщує... «Дам тобі розвід»,— кажу́.
Ще дужче поблідла й сказала:
«Як знаєш. Я бачу й сама...» Тут урвавсь
Їй голос, вона заридала.

І ми розвелись. Все, що мав, їй віддав.
І ще й наганьбив мене тесть мій.
Лиш в тім, що на собі, пішов я від них —
Такий-то був перший гешефт мій.

VI

Пішов я, у бровар в Янові нанявсь,
Живу, заробляю рік, другий,—
Згадаю про Файгу, згадаю дитя,
Ніт-ніт, та й заплачу із туги.

«Женись!» — каже батько. «Женився б,—
кажу,—
Та от що шукать неспосібно».
«Ни, що там шукать! Я тобі сам найду!
Тобі лиш одного потрібно:

Щоб мала кус грошей, щоб проста була,
Сільська, до роботи придатна».
«Ні,— мовлю,— досить мені простих уже!
Най куля поб'є їх гарматна!»

Говорю вітцеві: «Лишіть ви мене,
Най сам я собі пошукаю!»
І став я потрохи сяк-так між людьми
Питати, і все помічаю.

А близько тут Еттінгер має село —
Жид дуже ж то вчений, багатий.
Тепер він у Львові за рабина став,
Та й то за сам гонор, без плати.

Прочув я: жидівочка в нього жиє,
У наймичках-ді, молодиця
Чи розвідка, хлопчик у неї трьох літ,
Є й гроші й одежа... Вертиться

Усе моя думка круг неї. «Сю взять!
Розумна, чень, чесного стану,—
Бо вже ж в такий дім яку-будь не візьмуть.
Ану-ко, піду та погляну!»

Пішов я так в шабас. До кухні зайшов,
Гляджу: по-міщанськи убрана,
А гарна, жива молодиця така...
«Ви, певно,— питає,— до пана?»

«Ні,— мовлю.— Я чув, тут живе Лібе Зіс»
«Нащо вам вона?» (Спаленіла!)
«Я чув, вона тее-то... замуж би їй»...
Вона тільки глип та й присіла,

Немов там огонь під котлом поправля.
«Мене,— мовлю,— брат посилає,
Такий і такий, і господар, гендляр...»
«Він, може, багачки шукає?»

«Ні,— мовлю,— а чув він, що має вона
Три сотки готовими грішми,
Що розвідка, хлопчик у неї трьох літ...
Не знаю, чи так се, повіж ми!»

«І так, і не так. Хлопець, правда, що є,
А грошей трьох сот я не маю.
Та маю одежу... одежі досить...»
«Що ж, добре й тото!» — повідаю.

Поглянула пильно на мене. «А ось
Мені щось здається,— сказала,—
Що в вас нема брата. Ви сам є той брат...»
Ну, бачите, хитра — вгадала!

«А якби так, мере,— кажу я,— то що?»
«Та що ж,— каже,— я за вас піду.
Ви, бачиться, добрий...» Се зговір наш був.
Просидів я там до обіду,

Поглянув, як робить, поїв, що варить,—
Все чисто і гарно, аж мило.
Пішов я, вітцеві кажу: так і так.
«Що ж,— каже,— щасти-біг на діло!

Та тільки я все б таки радив тобі
Простенької де пошукати.
Така практикована баба — го-го!
То можна біду напитати».

Немов батогом, мене цвігнули ті
Слова, та мовчу, лиш в утробі
Мов щось повернулось. Три місяці я
Не дав їй ні вісті о собі.

Надумавсь. Пішов. Застаю ї, якраз
Панам подавала печене.
«О, гості рідкі! Я гадала, що ті
Вже гості забули про мене!..»

VII

Побрались ми. Батько мій каже: «Ходіть
До мене!» Ба, чую я вісти,
Що в Крехові він третій раз оженився
І хоче на грунті осісти.

Смішна була річ: се для мене старий
Почав був шукати селянки,
Аж на тобі! Чисто старий одурів
Та й бух, сам опутався тамки.

Я з батьком відмаленьку вкупі не жив.
Міркую: се що він щедриться?
Та швидко піймив я, що він лиш бажав
Із нашої праці розжиться.

Прийшли ми до Крехова. Зараз я три
Корови купив, сіножаті
Наняв — загадали ми, бач, молоком
Із батьком наспіл торгувати.

Орудує батько мій тим молоком,
Я знов баришництвом занявся,
І добре пішло нам. Та швидко весь крам
Дотла із-за баб і розпався.

Моя розумніша і старша була
Від мачухи, та знов уперта,
Горда́. І пішла проміж ними війна
Щоденна, невпинна, зажерта.

Жінки, бач, все дома, їх діло хатнє,
То їх і найменша дурниця
Дразнить і доводить до лютості гнеть,
Та й ну же свариться, ганьбиться.

Прийдемо, бувало, з торгу, а вони
Кричать, і цокочуть, і плачуть.
Содома! Лиш плюнеш і з хати біжиш,
Най їх твої очі не бачать.

Та далі не зміг я терпіти: мов міль,
Гризе мене жінка: «Ой пробі,
Не можу тут жить! Забираймося геть!
Там в мене є стрик в Любачові.

Там паші багато, там можна держать
Худобу, там добрії люде,
Там тані хати́, і там тана земля,
Побачиш, там добре нам буде!»

VIII

Пішли ми в погану годину. Гай-гай,
І паші нема, і не тані
Хати, а землі й не докупишся — ну,
А люди, то й дуже погані.

Стрик жінки моєї був також гендляр
І все гендлював баранами.
«Продай,— мот,— корови, а гроші мені
Давай, буде спілка між нами!»

«Що спілка,— кажу,— коли я ні в зуб
Гешефту сього́ не капую?»
«Дурний ти! Сиди, та проценти бери,
Та тільки дивись,— я торгую».

Пола́комився я на проценти, продав
Корови, дав грошей три сотки,
Собі ж на свій гендель сотку лишив...
Гай-гай, ти, мій боже солодкий!

Півроку пройшло, грошенята мої
З процентами к бісу пропали —
Все стрик пропустив. Усіх нас з ним ураз
Із хати в зашийок прогнали.

Прийшлося нам круто — і я став крутить...
Почав по торгах відновляти
Знайомства з людьми, що до тестя колись
Вночі приходили гуляти.

До коників змалку охочий я був,
До них-то я й кинувсь з розпалом.
Та що, не багато прийшлося гулять —
Я швидко спізнавсь з криміналом...»

IX

Так Гершон, старий конокрад, говорив,—
І стих. Уже сумерки темні,
Немов каламутна вода, залили
Вонючії казні тюремні.

А ми, слухачі мимовільні його,
На прічах лиш кулились тихо:
У всякого свойого лиха досить —
Що нам конокрадове лихо!

І чув я: ще довго він важко зітхав,
І з боку на бік обертався,
І кашляв, стогнав, кості битії тер,
А далі я трохи здрімався.

По хвилі проснувся я. В казні мигтів
Промінчик від лампи знадвору,
На прічі, понурившись, Гершон сидів,
Він спати не міг в таку пору.

Тихенько, мов чміль той старий у траві,
Бринів собі пісню жидівську.
Кінець її довго не дав мені спать,
Крутивсь, мов оса, в моїм мізку.

«Гей, посадив я винний сад,
Зацвів сад не на жарти;
Програв, програв я свій вік молодий,
Як той карточник в карти.

Гей, посадив я винний сад,
Побили сад морози;
Програв, програв я свій вік молодий,
Мене облили сльози.

Карточник грає й надієсь
На виграння хоч би мізерне;
Пропав задаром мій вік молодий
І більше вже не верне».

21—28 серпня 1889

ПО-ЛЮДСЬКИ

I

Онучкарський заробіток,
Звісно, хліб то не масний:
Ходиш, бродиш, мокнеш, мерзнеш,
Як той пес, за гріш марний,—
А згадати якось любо,
Їй же богу! Поле, ліс,
Різні села, різні люди...
І де тільки бог мя ніс!

І якого тільки дива
Між людьми я наглядівсь!
Правда, і добро траплялось,
Та сліз, горя, кривди більш.
Серед сутолоки тої,
Наче зорі ті ясні,
Так дві постаті жидівські
Споминаються мені.
Ви видали, як з криниці
Польової косарі
Літом воду п'ють, всім тілом
Ниць припавши до землі,—
Так оба мої знайомі
В праці, з потом на чолі,
Черпали життя й здоров'я
З мами нашої землі.
Кривди людської ніколи
Не прилип до них окрух,
А від них у мир добро йшло,
Мов вода з нори на луг.
Край наш бідний, люд наш темний
У біді затверд, окріп,
Ще й смієсь чужому горю,
Брату з горла видре хліб.
От тому годиться тямить
Про людей, що з тої тьми,
З тої вовківні страшної
Вирвались, щоб буть людьми.

II

Я в Руді близь Магеро́ва
Вже не раз вперед бував,
Про родину Шльоми Штенгля
Тож не раз се й те чував.
Аж раз літом пополудні
Дощ в дорозі мя застиг,
Я до Штенгля й схоронився.
У гайочку груш товстих
Хата Штенглева стояла —
Хлопська хата, не шинок!
Обійстя, стодола, стайня,
Пасіка і знов садок,—

Всюди лад, порядок, дозір,
Хтось, мабуть, за всім глядить,
Що не тільки гроші любить,
Але в праці любить жить.
Чу! гуркочуть жорна в сінях!
Входжу — скрипнули чопи:
В сінях дід старий при жорнах
Меле гречку на крупи.
Сива борода по пояс,
Похилилась голова,
Але плечі, наче двері,
Руки кріпкі, мов ужва.
Поздоровились. «Тут,— мовлю,—
Шльома Штенгель? Я гендляр,
Від дощу хтів схоронитись,
Щоб не змок мені товар».
«Шльома в полі при роботі,
Але ти про те не дбай!
Я є Хаїм, Шльомин батько...
Ну, сідай лише, сідай!
Шльома в полі і всі діти —
В нас робучий час тепер...
Для кісьби сей дощ не шкодить!
Лиш мене мій вік припер
В хаті нині... Ну, та що вже!
Не дармую, бач, і я:
От домелю, зварю каші,
Повечеряє сім'я.
Так-то, сину, в нашім стані
Все працюй, док лиш здоров,
От на старість на жіноцьку
Я роботу перейшов!»
Усміхнувся добродушно.
«Я не жалуюсь! — сказав.—
І за те ще слава богу!»
Та й оп'ять до жо́рен став.
А змоловши, виніс сито
І зчинять почав крупи.
«Ну-ко, сину, йди по дро́ва
Та в печі-но затопи!»
Затопив я. Швидко каша
Закипіла. Вніс старий
Масла, молока, сметани

Та й до мене: «На, бери
Миску, ложку, підвечіркуй!
Ти ж у мене нині гість!
Шльома пізно верне з поля,
Гість тим часом попоїсть».
Підвечіркуючи, Хаїм
Все балакав,— видно, рад
Був чужому чоловіку.
І хоч дощ почав стихать,
Не пустив мене в дорогу:
«Ти лишися, заночуй!
Завтра шабас, гріх ходити,—
Так ти з нами шабасуй!»
І здалось мені так тихо,
Тепло, гарно в хаті тій,
Що й самому захотілось
Перебути довше в ній,
Захотілося пізнати
Хліборобну ту сім'ю.
От і виждав я, як Хаїм
Перервав щось річ свою,
І озвався: «Скажіть, реб Хаїм.
Много краю я сходив,
А жидів я хліборобів
Щось ніде не находив.
Як се ви дійшли до того —
Чи то ви, чи хто другий,
Що жидівські всі panusses [1],
Що шинкарство і торги
Ви покинули й робити
Коло грунту принялись?»
Вислухав старий, до столу
Головою похилився:
«Мудро, сину, ти питаєш!
Знать, не дурно ти блукав
Поміж люди, придивлявсь їм,
Правди думкою шукав.
Ой, та й час вам всім шукати
Правди тої! І коли б
Всі жиди її шукали,
Не сиділо б, наче гриб,

---

[1] Panusses — зарібки.

Плем'я наше в сьому краю,
Ссучи з нього кров саму,—
Сотні літ живучи в ньому,
Сотні літ чуже йому!
Знаю, знаю я, небоже,
Як то тяжко накрінуть
Із наїжджeного шляху
На нову, непевну путь —
Ну, та треба! Та й чи так-то
Тяжко нині, як було
В ті часи, коли на інший
Шлях вертать мені прийшло?..
Я не думаю хвалитись
Тим, що к правді я звернув,—
Ой, важким мене ударом
На сей шлях господь напхнув!
І йшов зразу я тим шляхом,
Мов крізь полум'я і дим...
Слухай же, придатись може
Повість та вам, молодим!

III

Ох, старий я! Доживаю
Сьомий вже десяток літ.
На очах моїх до грунту
Весь перемінився світ.
Колії пішли, машини,
Телеграфи, сірники,
Панщину знесли, послами
Були в Відні мужики,
Шляхта побанкрутувала,
Дідичами скрізь жиди:
Граф — комісар, князь — поліцай.
Тьфу, щезайте до біди!
Ой, не те було давніше!
Страшно, сину, погадать,
Як на ділі виглядала
Панщиняна благодать.
Ой, проклятий час був, сину!
Бачиш, простий я жидок,
А прокуштував основно
Я вершок її й сподок.

Ласков панськов я гордився —
Бог мя змів, мов помелом,
І сидів я, як то кажуть,
За столом і під столом.
Пан в Руді сидів багатий,
Графський рід його старий,—
Але був без милосердя
Для підданих — боже крий!
Я за вірника був в нього.
Він любив мя, що й казать!
Як то жид: пізнавши пана,
Гнувся я на панський лад.
Бачу, що пан любить бити,
Любить плач — ну, й я ж ото
Гну так, щоб в селі небитим
В тижні не оставсь ніхто.
Бачу, що пан любить гроші,—
Я данини все нові
Винаходжу: празникові,
Хмелеві та грибові.
Бачу, любить пан дівчата,
Хоч мав жінку й дочок п'ять,—
Вже я духом все обладжу...
Тьфу, аж гидко се казать!
Ну, та треба! І нічого
Я не крию, щоб ти знав,
Із яких поганих дебрів
Бог до світла мя підняв!
Так п'ять літ за пса служив я.
Ненастанний плач стоїть
По селі! Не раз на мене
Засідались, щоб убить,
Пана бралися спалити...
Та все якось ми уйшли
Засідок тих, а злочинці
В криміналі, знай, гнили.
Почали тоді піддані
Утікати із села.
Пан сміявсь! За втікачами
Все слідом погоня йшла.
Хто впав в руки, той брав буки
І ярмо знов волочив;

Хто пропав, того грунт швидко
Пан до свого прилучив.
А у всім тім словом, ділом
Помагаю пану я,
І затвердла, озвіріла
Аж до дна душа моя.
Оженився я... жінка гарна...
Було троє в нас діток,
Та на радощі родинні
Моє серце бог замóк.
Прúйду, буркну, крикну, вдарю
Та й у двір біжу оп'ять,
Як той пес куса щенята,
Панську руку йде лизать.
Втім прийшов рік тридцять перший,
Рік холери, рік тісний,
І в мою сім'ю і душу
Разом грянув грім страшний.
Ніччю в дім наш, наче злодій,
Ангел смерті загостив —
Жінка, діти тої ночі
Всі померли, мов скосив.
Крики їх, стогнання, муки,
Ті страшні конання всі
Потрясли мя, сину, перший
Раз до глибини душі.
Бачачи їх сині лиця,
Почорнілії уста,
Чув я, як в нутрі у мене
Прорва твориться пуста,
А на дні її глибоко
Ворухнулась чорна гадь
І страшне щось, несусвітнє
Почала шептать, сичать:
«Бач, що тут добра і щастя
Бог у тебе, пса, забрав!
Так і треба! Ти ж ще вчора
Не любив їх і не знав!
Ти не смій за ними плакать!
Твій собачий плач в ту мить
Неповинні тії трупи
Опоганить, осквернить!»
І почув я страх великий

Навіть глянути на їх,—
Мов безумний вибіг з хати,
Мов безумний в двір побіг.
А в дворі тривога, пострах,
Все поблідло, все тремтить...
Я й не бачу, йду до пана.
Глянь, аж пан і сам спішить
Та й до мене: «Псе! Такий ти
Вірник! Так мя достеріг?
Гей, кладіть го, хлопці! Сипте,
Щоб в штани забрать не міг!»
Ой, не вспів я зміркувати,
Що се, за що, відки є,—
Вже мя вергли, придавили,
Гарап тіло рве моє!
Я лежу, як стовп, ті луплять,
Кров додолу капотить...
Далі пан одумавсь, каже:
«Ну, пустіть його, досить!»
Підвели мене. «Ну, жиде,
Признавайся! Знав се ти,
Що дочка моя з ротмістром
Мала тайком утекти
Сеї ночі і забрати
Всі дукати, скарб мій весь?
Признавайсь, бо буду бити,
Доки в тобі дух товчесь!»
Затремтів я. «Пане,— мовлю,—
Ні про що се я не знав,
Але, бачу, сеї ночі
Бог обох нас покарав.
Та тебе діткнув ще легко,
Знать, хотів лиш пригрозить,
А мені взяв жінку й діти!
Ну, кажи мя дальше бить!»
Бачу, пан пополотнів весь.
«Що, холера?» — прошептав.
«Так,— кажу,— холера, пане!»
І переляк всіх обняв.
Мов стовпи ті, поставали.
Ледве сто́я на ногах,
Мокрий кров'ю весь, так вийшов
Я з двора на битий шлях,

І куди тоді пішов я,
Як сім'ю похоронив —
Нічогісінько не тямлю...
І що дальше я чинив —
Я нагадувать боюся.
Знаю лиш, що дикий страх
Перед кождим чоловіком
Чув я. В дебрах і лісах
Пробував я, тільки ніччю,
Наче вовк, між ха́ти біг,
По пустках шукав поживи
І хапав, що вхопить міг.

IV

Раз отак зайшов я в пустку,
Де не світиться. Там, знать,
Всі померли. Чую — стиха
Мов котята десь пищать.
Стисло щось мене за серце!
Засвітив я світло вмиг:
Батько й мати серед хати,
Вже зчорнілі, а круг них
Троє діточок маленьких
Ледве лазять і пищать,
Мов три ангели, зіпхнуті
У вонючий, чорний ад.
Світло вздрівши, разом стихли.
Із голодних оченят
Виглянуло тілько горя,
І страху, і просьб німих,
Що я сам себе не стямив
Та, припавши коло них,
Став ридати, мов дитина.
Власне горе, власний біль
Сліз не витисли мні з серця,
Аж ті діти... Боже мій!
А як тії небожата
Руки к ме́ні простягли
І блідими усточками
Просить їсти почали,
То я скочив, мов із терня,
І поклявся все віддать —

Вік свій, силу, щоб тим дітям
Чесним, щирим батьком стать.
Зараз виволік я трупи
До стодоли, затопив,
Винайшов муки і масла,
Дітям їсти наварив.
А як діти попоїли,
Я поклав їх спать, а сам,
Кинувшись на голу землю,
Волю дав гірким сльозáм.
Много я в ту ніч продумав,
Все минувше перебрав
І рішинець тут незмінний
На будуще я приняв.

V

Поховати давши трупи,
Я пішов до пана в двір.
Пан вже не боявсь холери,
Впер смішливий в мене взір
І сказав: «Ну, Хаїм, що там
Чути в лісі? Маєсь гіт
Вовча мати? А медведі
Чи просили тя на мід?»
Я вклонився і мовлю: «Пане,
Річ одну мені зробіть:
За мій труд на рустикальнім
Мене грунті осадіть».
«Що ти, стікся,— пан аж крикнув,—
Чи доразу одурів?
Зле тобі на службі в мене?
Панщини ти захотів?»
«Добра служба ваша, пане,
Але я в ню не піду!
Куштував добра доволі,
Прокуштую ще й біду.
Тут померли батько й мати,
Сироти по них дрібні
Полишились — в моїй страті
Бог ті діти дав мені.
Вам тепер би грунт той, певно,
Довго пусткою стояв,

Так позвольте ж, щоб вам з нього
Я повинність відбував».
Слухав, слухав пан ту мову,
Далі сплюнув та й сказав:
«Ну, досить я бачив світу
І досить великий зріс,
А не бачив жида, щоб так
Самохіть в неволю ліз.
Що ж, як хочеш! Лізь, небоже,
Я спиняти тя не йму,
Але, як вернути схочеш,
Знов на службу не прийму».
Я вклонився, зітхнув до бога,
Щоб він сил мені додав,
Щоб я більше в панську службу,
Доки віку, не вертав.
І пішов. От так-то хлопом
Став я, сину! Бачиш сам,
Що нелегким був для мене
Перший вступ у хлопський стан.
Та ще тяжче було далі.
Як почула мужичня,
Що їх ворог заклятущий
Став віднині їх рівня,
Хлопський грунт держить, ще й хлопські
Діти взявся годувать,—
Гвалт піднявсь в селі, мов я їх
Всіх хотів обрабувать.
«Вбиймо жида! Проженімо!
Відберім дітей, він їх
Думає на кров порізать,
На жидівську віру всіх
Повернути!..» Вся ненависть,
Що в їх душах за п'ять літ
Против мене накипіла,
Вилізла тепер на світ.
І прийшлось тепера їсти,
Що вперед я наварив,
І боротися з тим лихом,
Що вперед сам натворив...

VI

Що робить! Іду до війта,
Щоб громаду він зібрав,
А громаді мовлю: «Знайте,
Грунт по Процю я обняв
Для сиріт його. Повинність
Відбуватиму я сам,
А як доростуть ті діти,
Я все чисто їм віддам.
А що, може, не подоба
Жиду в себе їх держать,
То скажіть, кому їх маю
На виховання віддать.
Я їх буду стравувати,
Зодягать, давать, що слід,
Ви ж для догляду над ними
Чоловіка назначіть».
Вчувши ті слова, громада
Мов води набрала в рот,—
Та ненависть по хвилині
Знов заговорила. «От
Жид присікавсь! — закричали.—
І чого він хоче в нас?
Мало з нас нассався крові
За цілий тяженький час?
Проч з села, проклятий жиде!
З нами тут тобі не жить!
Не доводь нас до нещастя!
Волимо ми положить
Тих сиріт живих у яму,
Ніж щоб ти нам був сусід!»
Так кричали люди люті.
Втихомирив їх аж війт,
Кажучи, що панська воля,
Не змінить її хлопам.
«А що Хаїм мот — то правда!
Я те саме раджу вам».
Ледве-ледве мир уговкавсь
І опікунів обрав.
З тяжким серцем діточок я
Тим опікунам віддав.
Та не довго довелося

Годувать їх. В скорий час
Всі померли. Отоді вже
Оженився я другий раз.

VII

Не скажу тобі, як тяжко
Приходилися мені
Хлопська праця, панські буки
І ті погляди страшні,
Погляди німої злості
І ненависті, що їх
Я стрічав день в день довкола
Від усіх сусід моїх.
Але серце було в мене
Засталене. все-м пройшов,
Бо-м ненависть в власнім серці
До людей переборов.
Що мені не виробляли,
Того й в казці не сказать!
Вікна били, збіжжя пасли,
Обкрадали разів п'ять.
А щоб помогти в потребі,
Як сусідові сусід,
Щоб хоч добре слово мовить —
Ні та й ні! І десять літ
Вибув я в такому пеклі,
Мучився, горя ніс за трьох,
Постачав і пану панське,
І у себе. Тільки бог
Додавав мені надії,
Як не раз уже от-от
Приходилося пропасти.
Честь йому від роду в род!
Жінку взяв собі я бідну,
Роботящу, принаняв
Слуг. Се поле опустіле
Пан на мене записав.
Далі своїм добрим ділом
Я й громаду побідив.
Я сказав тобі вже, сину,
Як то пана я підбив,
Щоб громадський ліс в інвентар
Яко панський записать.

За той ліс громада з паном
Правувалась літ вже п'ять.
Але де-то було хлопу
Найти право в ті часи!
Хоч та й нині — хочеш права,
То кишенев потряси.
Все громада програвала...
Пан вже ліс відмежував
І нові за нього драчі
Та данини накладав.
Чую я — кипить в громаді,
Пошепти грізні пішли:
«Вбиймо пана! Все одно нам!
Нема правди на землі!»
Думаю, погано буде.
От громада як зійшлась,
Я й кажу́: «Вспокійтесь, люди,
Є ще правда серед вас.
Я про ліс той добре знаю,
Хто й коли його вписав,—
Я за свідка против пана
Стану, ліс ваш не пропав!
Сміло рекурс подавайте!
Я півкошту буду ніс».
Ну, що довго говорити —
Виграла громада ліс.
Гей, озлився пан на мене
І завдав мені біди,
Але люди в мні сусіда,
Брата взнали відтогди».

VIII

Вечоріло. Ще гляділо
Сонце в дзеркало ріки,
Як в садку загомоніло:
То від жнива йшли жінки.
Жінка Хаїмова й жінка
Шльомина, обі в хустках,
Серп у кожної на тім'ї,
По снопові у руках.
Далі служниця верету
Жатої трави несла —
Се до припусту коровам.

Жінка Хаїма ввійшла
В хату, Шльомина до стайні
За кухаркою пішла.
От і Шльома йде з синами —
Два сини вже парубки,—
Всі три з косами: луг сіна
Підкосили залюбки,
Ще й розкинули покоси —
Завтра шабас, нехай схне!
Ось і ріг заграв: худобу
З толоки пастух жене.
Хлопці кинулись, загнали,
Повпинали, а жінки
Подоїли й подавали
Паші всім за драбинки.
І так весело та складно
Та робота всім іде,
Що аж радується серце!..
Ще на небі лиш де-де
Блискали зірки, а всі вже
В хаті, як закон велить,
На молитві враз стояли.
Дай бог всім ся так молить
Щиро й твердо! По молитві
Повечеряли гуртом,
Слуги й господарі разом,
Спільно за одним столом.
По вечері, помолившись,
Зараз спати всі пішли:
Хлопці в стайні, а для мене
Постелили на землі.
Рано знов молитва спільна,
А відтак обід (вночі
Він, готовий ще відвчора,
Прів, заліплений в печі).
Випивши по чарці меду
(Мід сам Хаїм виробляв),
Риби доброї по дзвоні
Хаїм кождому роздав.
Потім з яйцями цибулька,
Далі з кашею розсіл,
Врешті кугель шабасовий
Украсив собою стіл.

Обкладинка другого видання збірки «З вершин і низин» (Львів, 1893)

По обіді хлопці в поле
Подивитися пішли,
А жінки крутились в хаті.
Шльома й Хаїм потягли
У ванькир святії книги
По закону почитать.
Я присів до них. Така-то
Чулась в серці благодать
І тепло в тій теплій хаті,
Що, здавалось, вік би тут
Жив і світом би широким
Став мені сей тихий кут.
Бачилось, тут ще остався
Відблиск давніх тих часів,
Як посеред своїх шатер
Патріарх старий сидів,
А Єгова к ньому в гості
Заходив, коли хотів.
І говорю я: «Реб Хаїм,
Добре так живеться вам,
Що, поживши днину з вами,
Я б хотів так жити й сам».
Усміхнувся стиха Хаїм,
Головою похитав...
«Так то так,— сказав,— небоже!
Відколи я хлопом став,
Я знайшов спокій і силу
В со́бі, й всякий би знайшов,
Якби, кинувши шахрайство,
На той самий шлях пішов.
Т а н е в с я т у т п р а в д а, с и н у!
В тім спокою, в тій тиші
Дух дрібніє, мозолі тут
Наростають на душі.
Щось собаче є у серці
Отаких людей, як ми:
Звикнуть раз за возом бігти,
То біжать і за саньми.
Звичка в нас найстарше діло.
Де приткне нас доля лиш,
Там приймемось, мов верба та,
Що росте, де посадиш.

Плодить грунт той злість, ненависть —
Ми приймем ї в кість і кров,
Як на іншім грунті легко
Приняли б добро й любов.
Ми мов п'явка, що не має
Свóї крові — з других ссе.
Тим-то треба нам спокою.
Нам спокій святий над все.
Але є натури інші —
І я знав таких людей,
У котрих, здається, буха
Якесь полум'я з грудей
І жене їх з місця, мече
То в один, то в другий бік.
Невгомоннії, вандрують
І воюють весь свій вік.
За сто діл беруться, кожде
Їм ведесь, і все щось їм
Не дає пустить коріння,
Зупинитись на однім.
Люди нашої натури
Дивляться на них, немов
На безумних, посміються,
Похитають головов,
І спокійні. Ой, і сам я
Часто тим гріхом грішив,
Поки мя тяжкий трафунок
Інших мислей не навчив.

IX

Ще як панщину робив я,
А громада зла була,
Сталось так одного року:
Обікрали мя дотла,
Всю комору, всю обору!
Ані панщину робить —
Я з тяглом ставав,— ні жить чим,
Ні данину заплатить.
Затягнув я довг у пана,
Триста римських. Посправляв,
Що потрібно, довг щороку
Ратами платити мав.
Через рік мя знов обкрали,

І прийшлось мені оп'ять
Двісті римських на прожиток
В панськім скарбі позичать.
І заляг той довг у мене
На сумлінні, мов скала...
Через рік худоба гибла,
Там неврода знов була...
Ані руш стягнуть на рату!
Правда, пан не налягав.
Аж ось бух! Пан через мене
Спір з громадою програв.
Восени було. Гей, їде
На коні лакей Іван
Та й кричить до мене: «Хаїм,
До двора! Зове тя пан!»
Приходжу́. Пан лютий-лютий!
«Жиде, довг мій ти приніс?»
«Пане,— мовлю,— ще-м нічого
Не продав!» — «Бери тя біс,
А мені потрібно грошей!
Знаєш з хлопами свідчить,
Знай же тут мені весь довг мій,
Все до крихти заплатить!»
«Пане,— мовлю,— вашій ласці
Все завдячую, що там
Маю: якби я попро́дав
В с е, то й довг сплатив би вам!»
«Ну, то продавай!» — «А, пане,
Що робитиму я сам?»
«Хоч на жебри йди, про мене!»
«А де ж жінку й діти діть?»
«А мене то що обходить?
Хоч поки́дай їх під пліт!»
«Чи так, пане? Ну, так ось вам
Моє слово: ждіть, не ждіть —
Я сплачу вам довг, як зможу,—
Ви що хочте, те й робіть!»
Гей, як блисне пан очима,
Та тарах мене в лице
Раз і другий! «Псе поганий!
На і на тобі за це!
Хлопці, зараз запрягайте
І до нього їдьте в дім,

Збіжжя, шмаття, всю худобу,
Все беріть до голих стін,
Все везіть у двір! Побачу,
Як-то будеш ти скакать!»
Кинулась двірня. Вже фіри
Вулицею копотять!..
Ще година не минула,
Всю мізерію мою
В двір стягли. Я став, не знаю,
Чи мертвий, чи ще жию.

Так тоді мені здавалось,
Що вже світ валиться весь,—
Так-то чоловік з добром тим,
З кождим кусником зживесь!
Жінка, діти тож прибігли,
Плачуть, просять і ревуть;
Пан на ганку люльку курить,
Все плює й глядить у кут.
Жінка бух йому у ноги,
Цілувати почала...
«Марш!» — пан крикнув і в грудь копнув
Чоботом, аж кров пішла.
Втім тур-тур! Візок в подвір'я.

Бачу, жид, уже в літах,
Їде, в простому халаті,
Сам віжки держить в руках,
Однокінкою. Заїхав
Перед ганок лиш зирк-зирк,
Оглядів всю ту содому,
Лиш всміхнувся, нічичирк,
Та й до пана. Пан аж скрикнув:
«Шая-Ляйб! За житом ти?»
«Так, за житом».— «Добре, добре!
Є готове, лиш плати!»
«Добре, пане. Але що се
Тут за ярмарок у вас?»
«Слухай, Шая, ти гешефтсман.
Знаєш, що́ в гешефті час!
Отсей жид — він мій підданий —
Винен гріш мені п'ять сот
Третій рік уже, й ша-тихо,
Мов води набрав у рот.
Нині зву його, заплати

Домагаюсь по добру —
Він мені ще грубіянить,
А платити ні ду-ду.
От я наказав забрати
Все добро його. Хочу
Жида розуму навчити,
Сам собі свій довг сплачу».
«Пане,— крикнув я,— неправду
Ви говорите! Я сам
Обіцяв вам дати рату,
Як лиш збіжжя що продам».
«Ну, гляди, в живії очі
Брешеш! — він мені кричить.—
Ну, скажи, ти жид, чи міг би
Ти інакше поступить?»
«Пане,— Шая-Ляйб озвався,—
Много винен він?» — «П'ять сот».
«Ну, так ось вам ваші гроші!»
Та й вийма один банкнот
На сто ринських, другий, третій —
Усі гроші відлічив.
«А йому се все віддайте!»
Пан лиш очі витріщив.
Далі схопивсь, мов шалений.
«Що, такий клапатий жид
Сміє так мене під'їхать?..
Жиде, се для мене встид!
Ні, не хочу твоїх грошей!
А ти, Хаїм, забирайсь
Із добром поганим своїм
Та на рату ми старайсь!»
Се сказавши, плюнув, фукнув,
Гримнув від сіней дверми
Та й сховався у покої.
Мов німі, стояли ми.
Шая-Ляйб всміхнувсь і мовив:
«Встид вельможному! Отсе
Варто було п'ять сот римських,
Щоб нагнать йому в лице
Встиду трохи! Ну, ти, Хаїм,
Забирайсь! Як я скінчу
Тут своє купецьке діло,
То до тебе загощу».

X

Погостив у мене Шая,
Часто потім заїжджав.
Вислухав мої пригоди
І про себе розказав.
Я пізнав його, розвідав
Між людьми його діла...
Справді, дивна сила божа
В чоловіці тім жила!
Простий жид був, неписьменний.
Його батько шинк тримав
У Рокитнім. Много горя
Змалку Шая-Ляйб зазнав.
Та таку вже бог натуру
Дав йому, що не оглух
І не отупів у горі
Невсипущий його дух.
Жить по-людськи, щоб не тільки
Другим кривди не робить,
А по змозі помагати,
З злом раз в раз війну точить —
Ось, що, мов неситий голод,
Мучило його весь вік.
І куди лиш з тим бажанням
Не ганявсь той чоловік!
Зразу шинкарем був трохи —
Кинув, взявсь до ремесла,
Але бійка з майстром швидко
До тюрми го занесла.
Вийшов відти й мало-мало
До розбою не пішов,
Та взяли його до війська.
Й там спокою не найшов.
Де лиш бачив людську кривду —
А тяжкий тоді був час,—
Там він всюди, наче іскра,
Біг, сварився і бився не раз.
Страх сказати, що в тім війську
Наприймавсь він горя й мук!
Тричі в вулицю 'го гнали,
А кайдани з ніг і з рук
Не злази́ли. Вийшов з війська

По сімнадцяти роках,
Сам на світі, голий, босий,
І обняв го дикий страх —
Не за себе, бо був сильний
І здоров, робити вмів,
А за те, що, літ проживши
Тридцять п'ять, він ще не вспів
Жодного порятувати,
Жодного добра зробить!
Що терпів за правду стільки —
Кому ж з сього легше жить?
І подумав: «Треба взяти
Серце в жменю, перше стать
Багачем, тоді і бідних
Буду мав чим спомагать».
І що мислиш? Архіжидом
Він на десять літ зробився,
Шахрував панів, маєтку
На купецтві доробився.
Торгував дровами, сіном,
Брав достави військові,
Сплави сплавлював до Гданська,
Наші сукна крайові
До Румунії возив він...
Аж прийшли тісні роки —
Все покинув, взявсь до хліба,
Кукурудзи і муки
Достарчав для трьох повітів,
Бідним даром роздавав,
Заложив свою пекарню...
Словом, він урятував
Не одну родину хлопську
І жидівську від біди.
Знаєш, як прийшли вибори
В сорок осьмім, то жиди
І хлопи́ його хотіли
Послом в Відень обібрать,
Та пани й попи їх тільки
Закричали... Що й казать,
Як усі його любили,
Хоч був острий на язик!
Він не раз до мене мовив:
«Я б отак, як ти, не звик

Хлопом жити і коритись!
Гнеть мені б в арешті буть!
Знаєш, як тоді я бачив,
Як пан жінку копнув в грудь,
То вся кров у мні скипіла
І над вухом, мов оса,
Забриніло... Будь молодший,
Я б прибив його, як пса!
Ні, не жить мені з тобою!
Не для мене тихий рай!»
Отаких людей виводить,
Сину, інколи наш край!»

XI

Часто я відтак до Штенгля
По дорозі забігав,
І гостив, і днів по кілька
У роботі помагав.
Все мене приймали щиро,
Хоч я бідний онучкар,
А вони заможні газди.
Дар у них був мов не дар,
А неначе довг відданий.
Із хлопами враз жили,
Як свій з своїм, всюди спільно
Хлопську сторону тягли.
Шльома був в громадській раді
І в шкільній був делегат,
Сам, в літах уже, по-руськи
І по-польськи вчився читать.
Хаїм говорив частенько:
«Вчіться, діти! Треба нам
Приставати до народу,
Кинути служить панам!
Бо глядіть лиш, до чого нас
Панська служба довела,
Що ненавидять нас люди,
Радуються, як з села
Жид виходить! Що не сміє
Жид до хлопа підійти
Просто, як до чоловіка
Чоловік! «Еге, знать, ти,

Хочеш щось урвати в мене!» —
Дума хлоп і, неборак,
По найбільшій части зовсім
Справедливо дума так».
Так-то Хаїм своїх внуків
І сусід-жидів навчав
І при тім все Шаю-Ляйба
Добрим словом споминав,—
Знать, любив він Шаю-Ляйба,
Як вітця, і поважав...
Аж прояснювався, кріпшав,
Як про нього говорив:
«Ой, на много річей очі
Він мені, бач, отворив!
Як він гриз мене, що Шльому
В світській школі я не вчив!
Що тепер хлоп без науки!..
А ти знаєш, він скінчив
Вік свій в мене, тут, в цій хаті!
Ну, такий вже чоловік,
Знать, не міг у власній хаті,
В розкоші скінчити вік.
Бачиш ти, він був бездітний,
А як вмерла жінка, тут
Він задумав весь маєток
Для бідно́ти повернуть.
Та не так, як другі роблять,
Що своєї смерті ждуть,
А відтак запишуть суму.
Йде той гріш, немов на гріх,
Через бог зна кількі руки
І в них тає, наче сніг.
І заким дійде до діла,
Вже до половини зник:
Дармоїди обловились,
А для бідних вийшов пшик.
Не такий був Шая-Ляйб мій!
Сам він руки засукав
І шпиталь для бідних в Жовкві
Своїм коштом збудував.
Далі лазні дві жидівські:
В Кристинополі одну,

Другу в Раві, і в них мікви [1],
Все, що там потрібно... Ну,
Все добро так розділивши,
Припровадивши все в лад,
Думав в Жовкві при божниці
Яко габе [2] умирать.
Протяглось то так з півроку.
Осінь. День був дощовий,
І сльота була. На шляху
Геть розмок, розкисся глий...
Бачу, лізе щось, чалапка,
Звільна, мов той жук, повзе.
Наближаєсь, завертає...
«Шая-Ляйб! Чи ти ж то се?»
«Я! — говорить.— Ну, насилу
Я добився у хутір твій!
Та й ослабли ж кості! Швидко
Їм належиться спокій!»
Зараз ми його до хати,
Обігріли, зодягли,
Бо обдертий, як жебрак, був,
Покріпитися дали.
Віддихнув. «Ну,— каже,— Хаїм,
Наближається мій час!
Хоч прийми мя, хоч жени мя!
Я вмирать прийшов до вас».
«Бог з тобою,— кажу,— брате,
Щоб тебе я з хати гнав!
Ти живи й сто літ у мене!
Але як же се? Ти ж мав
В Жовкві в школі габе бути?»
«Ну, і був до вчора, був!
Ну, а вчора... Подивися
Тут!»... Халат він розгорнув,
Розгорнув сорочку — боже!
Груди, плечі в синяках!
«Шая-Ляйб! — кричу я.— Що се?»
Він сміється. «Ах-ах-ах!
То моя заплата,— каже,—

---

[1] Басейн для миття.
[2] Читець св[ятих] книг при божниці.

Від кагалу! Слухай лиш,
Як вони мені платили,
Може, й сам їх похвалиш!

XII

Вмер коршмар один близ Жовкви,
Страх побожний чоловік:
В бібліях святих, в молитвах
Він прожив увесь свій вік.
Жінка шинкувала, теща
Шахрувала мужиків,
Старший син три села лихвов
До зубоження довів,
Менші два сини провчили
Конокрадське ремесло,—
Ну, й зростало їх багатство
І поважання росло.
А наш Майлех все молився,
В божих заповідях жив
І добро творив. Таке він
Правило собі вложив:
Хто прийшов до нього бідний,
Десять центів він давав,
А ім'я його і назву
Зараз в книжку записав.
Як прийшлось йому вмирати,
Він отак сказав рідні:
«Будете мене ховати,
То сю книжечку мені
В гріб на груди положіте,
Щоб я богу показав:
Двадцять вісім тисяч шісток
Між убогих я роздав».
З уст до уст пішли слова ті,
Їх підхопив весь кагал:
«Двадцять вісім тисяч шісток!
Боже, таж се капітал!
Бачите, який побожний
Праведник між нами жив:
Все молився і тільки гроші
Богу в жертву положив!»
Ну, й не диво, що був погріб

Многолюдний і шумний.
«Двадцять вісім тисяч шісток!» —
Вкруг гуло, мов дзвін гучний.
Позавчора був той погріб.
Вчора шабас був. Ну, гіт!
Посходилась повна школа,
Помолилися як слід,
Почали вже розходитись —
Гамір, гутірка... І що ж?
«Двадцять вісім тисяч шісток!» —
Шепт іде, мов в листі дощ.
Ей, озлив мене той шепіт,
Я на лавку вилажу́.
«Слухай, бенай Ізруайль [1],
Я вам массе [2] розкажу́!
Бачив сон я сеї ночі.
Мацюпіньким черв'ячком
Я повзу мов, підповзаю
Перед сам Єгови трон.
Бачу я: вага велика
Настановлена стоїть,
Коло неї сам Міхуайль
Меч поломінний держить.
Аж іде наш Майлех, згорбився,
Піт з чола його тече,
Двадцять вісім тисяч шісток
У мішку він волоче.
«Боже, я весь вік молився,
Не творив нікому зла,
І рука моя для бідних
Все отворена була:
У готових, чистих грошах
Ось заслуга є ціла!»
«На вагу!» — сказав Єгова.
Майлех кинув срібла міх,
І вага перехилилась
Аж архангелу до ніг.
«А тепер,— сказав Єгова,—
Я питатиму. Кладіть
На другу́ тарілку кожний
Підсудимого одвіт!

[1] Сини Ізраїля.
[2] Казка.

Сам ти заробив ті гроші?»
«Ні», — рік Майлех і дрожав,
І на другій вже тарілці
Той одвіт його лежав.
І, о диво! Те маленьке
Слово «ні» одним кивко́м
Двадцять вісім тисяч шісток
Зрівноважило цілком.
«А ти знав,— пита Єгова,—
Відки йде маєток твій?
Знав, що кождий гріш в нім — кривда,
І неправда, і розбій?»
Затремтів ще дужче Майлех,
Гнувсь, і корчився, і цідив
Ледве чутно: «Знав, о боже,
Але ж се не я робив!»
І ся відповідь була вже
На вазі — і що ж отсе?
Двадцять вісім тисяч шісток
Фівкли вго́ру, мов пірце.
«А ти знав,— пита Єгова,—
Що сім'я твоя ціла
За ті гроші свої душі
На погибель віддала?»
Та на ті слова вже Майлех
Відказать ніщо не міг,
Почорнів увесь і, наче
Зв'ялий лист, звалився з ніг.
«Проч з ним відси! — загриміло
З трону.— Ошуканець сей,
Поки жив, побожним видом
Все ошукував людей,
А по смерті думав бога
Сими грішми підкупить!
Проч з ним! Ще йому на плечі
Тії гроші прикріпить!..»
Знаєш, досі в остовпінні
Слухали всі моїх слів,
Але скоро лиш скінчив я,
Раптом хор весь заревів:
«Гвалту! Епікур! Безбожник!
Геть! Най більш тут не дихне!»

І юрбою навалились,
З школи виперли мене.
А у сінях ну місити,
Бити, штовхати під бік —
Ледве я з життям із рук їх
Вирвався, насилу втік».

XIII

«Так-то Шая-Ляйб розстався
Із жидами і до нас
Умирать прийшов. І справді,
Швидко, наче свічка, згас.
Радісно вмирав він. «Много
Натерпівсь я,— говорив,—
Много я в гарячій крові
І добра, і зла творив.
Все бажав по-людськи жити,
Чоловіком з людьми буть...
Слава богу, що прийшлося
Хоч останній раз дихнуть
Між людьми, що справді люди,
Хоч огрітися в сім'ї,
Що блаженних патріархів
Вік нагадує мені».
Так-то, сину, і сконав він.
Золота душа була!
Без таких людей земля би
Сталась темна і гнила.
Може, то й за патріархів
Золоті часи були,
Та все-таки патріархи
Люд жидівський завели
У Єгипет у неволю,
Аж пророк-убійця встав,
З невгомонним, диким серцем,
Тих невольників підняв.
Вивів їх в пустиню дику,
Водив блудом сорок літ,
Та навчив їх здобувати,
Збудувати новий світ».

1—5 сент[ября] 1889

СМЕРТЬ КАЇНА

Убивши брата, Каїн много літ
Блукав по світі. Мов бичі криваві,
Його гонило щось із краю в край.
І був весь світ ненависний йому,
Ненависна земля, і море, й ранній
Пожар небес, і тихозора ніч.
Ненависні були йому всі люди:
Бо в кождому лиці людському бачив
Криваве, синє Авеля лице —
То в передсмертних судрогах, то знов
З застиглим виразом страшного болю,
Докору й передсмертної тривоги.
Ненависна була йому і та,
Котру колись любив він більш вітця,
І матері, і більш всього на світі,—
Його сестра і жінка враз, нелюба
За те, що їй ім'я було — людина,
Що Авелеві були в неї очі,
І голос Авелів, і серце щире,—
За те, що так його любила вірно,
Що, хоч сама невинна й чиста серцем,
Не вагувалася для нього все
Покинути, з проклятим поділити
Його прокляту долю.

Наче тінь,
Вона ходила з ним. Із уст її
Ніколи Каїн не почув докору,
Хоч вид її, і голос, і любов
Були йому найтяжчим, ненастанним

Докором. Інколи, як лютий біль
Осилював його, він, мов безумний,
Гнав геть її від себе — і, послушна,
Вона щезала, тихим, скорбним гостем
Являлась між людей, дітей, онуків,
Та не надовго. Як прийшла таємно,
Так і щезала, і в пустиню йшла,
Чуттям угадуючи ті стежки,
Куди блукав її нещасний брат.
Була мов нитка срібна, що в'язала
Самотнього, запеклого з життям
Людей. Теплом, що жеврілось в її
Жіночім серці, силувалась гріти
Убійці душу.
Та дарма! Мов риба,
Що б'єсь об остру кригу, аж сама
В ній зціпеніє, так вона весь вік
З сил вибивалась, мов лучина та
Горіла й власним нищилась огнем.

Раз в темних пралісах вони в скалистій
Печері ночували. Втомлена,
Вона заснула, голову поклавши
На камінь. Каїн розложив огонь
І сів побіля нього, в полум'я
Втопивши очі. Фантастичні сцени
І явища раз по раз виринали
З огнистих язиків, і, ловлячи
Їх поглядом, немов здрімався Каїн,—
Сну тихого, правдивого давно,
Давно не знали вже його повіки!
А як настало рано, Каїн дармо
Чекав, коли вона з постелі встане,
У дикій тикві принесе води,
Плодів нарве, коріння назбирає
І меду на снідання. Сонце вже
Підхопилось високо, зазирнуло
Промінням скісним у нутро печери —
Тоді до неї наблизився Каїн
І зараз же пізнав, що́ сталось з нею.
Ах, раз лишень в житті він бачив смерть,
Та той один раз вистарчив повік,
Щоб розпізнати смерть у всякім виді.

А тут вона явилась так невинна,
Та сумирна, та радісна! Лице,
Недавно ще поморщене грижею
І втомою, тепер мов просіяло,
Відмолоділо. Та сама любов,
Що за життя, й тепер на нім світилась,—
Та щезла туга і тривожні думи,
Немов все те, к чому душа її
Неслась і рвалась за життя, було
Осягнене тепер.
Вид смерті разом
Немов підтяв його всю волю й силу.
Ні болю він не чув, ні жалю в серці,
А лиш безсилля, повне отупіння.
Він сів над трупом і весь день, всю ніч
Сидів недвижно. А на другий день
Він знявсь, сухого листя наносив
В печеру, трупа вкривши ним зовсім,
Потім з гори каміння навалив
І мучився весь день, кривавив руки,
Аж завалив, забив ним вхід печери.
Відтак омив криваві руки в річці —
Так, як тоді, по смерті брата! — й звільна,
Не оглядаючись, не відітхнувши,
Пішов в пустиню.
Де? Куди? Пощо?
Про се давно не думав він. Що й думать?
Куди б не йшов він, де б не завернув,
Усюди сум однакий, самота
Однака і однаке горе люте!

Минувся ліс. Хрустить пісок пустині
Під поступом важким. Там шакал виє
В розсілині, орел у небі крикне,
Свердок самотній між піском цвіркоче,
А там тиша довкола, мов в могилі.
Не раз серед тиші тієї раптом
Туман піску, мов велетень, здіймесь
Сивавим стовпом аж під саме небо
І, крутячись, по ровені пройдесь,
Мов цар,— і враз простреться знов на землю,
Мов привид, щезне.

Сонця віз огнистий
Хилився вже додолу. Без хмаринки
Все небо жевріло, немов казан,
В котрий води забув налить хазяїн.
А втім ген-ген, на сукрайку самім,
Де неба звід з пустинею зливався,
Обоє пурпуром ярким облиті
Під захід сонця,— видвиглося щось
Високе, рівне, мов хрусталь блискуче.
Чи то ріка, що ледом вся замерзла,
Могучою рукою сторцом там
Поставлена поперек краєвиду?
Чи, може, то гра світла, жарт пустині,
Що фантастичним видом вдаль манить?
Похиле сонце золотом ярким
Обсипало горішній край стіни,
Її зубчасті виступи і башти,
Що, мов ігли, тонуть в лазурі неба.
А вниз, мов пурпуровий водопад,
Спадав вечірній сутінок і звільна
Тонув у темряві, що низ встеляла.
І був сей вид для вандрівця німого
Мов грім небесний і мов трус землі:
Він став, мов вкопаний, поблід, мов труп,
І очі, мов два яструби шпаркії,
Послав туди, в далеку даль горючу.
Ох, вид сей добре знаний був йому!
Не раз наяві та у снах важких
Йому являвся! Каїн затремтів,
І гострий біль прошиб його нутро,
Ненависть дика блиснула в очах,
А на устах безкровних, що зціпились,
Замерло недошептане прокляття.

«То рай! Гніздо утраченого щастя,
Що, наче сон, майнуло і пропало!
То джерело безбережного горя,
Що так пристало до людського́ роду,
Мов власна шкура пристає до тіла,
Що, поки жив, не вирвешся із неї!
Проклятий будь ти, привиде зрадливий,
Що лиш ятриш мої пекучі рани,
А не даєш ні полекші, ні смерті!

Проклятий будь і ти, і хвиля та,
Коли тебе насаджено, коли
Мій батько перший раз тебе побачив!
В ім'я всіх мук людськи́х, усеї туги,
Усіх безцільних змагань будь проклятий!»
Зціпивши зуби, відвернувся Каїн,
Щоб геть іти,— та враз якийсь глибокий,
Безмірний сум обняв його: почув
Себе таким слабим, самим на світі.
Таким нещасним, як іще ніколи.
Схиливши голову, закрив лице
Руками і стояв отак на місці,
Кривавим світлом вечора облитий,
А тінь його довжезна потяглась
Ген-ген степом і в сумерку тонула.
І забажалося йому ще раз
Поглянути на захід. Мимоволі
Полинув зір його туди, все тіло
Туди звернулось. Та завзята воля
Ще раз перемогла той порив, руки
Закрили очі, та по хвилі знов
Безсильні впали.

Мов слабий в гарячці
Якусь безумну почуває розкіш
У власних ранах ритись, так і Каїн
Не міг від того виду відірватись,
Що все нутро його бентежив, в серці
Клубами піднімав кипучу злість,
Розпуку й жаль. Здавалося йому,
Що півдуші в нім гнівно рветься пріч,
А пів без пам'яті, мов нетля в жар,
Летить туди, до брам хрустальних раю.
Аж ось потало сонце, і нараз,
Немов собака, спущена з припону,
Наскочила на землю пітьма чорна,
І вид чудовий щез в далекій далі.
В знесиллі Каїн на пісок упав,
Щоб ніч пробути. Дикий звір пустині
Його не страшив: божеє клеймо,
Наложене на нього, гнало геть
Від нього всяку твар, усяку смерть,
Та гнало геть і сон, і супокій.

Всю ніч, мов риба в сіті, на піску
Холодному він кидався і бився.
А як на сході сонце запалало
І озирнуло степ — в піску найшло
Глибокий ви́долинок, де спав Каїн.

А він уже віддавна був в дорозі —
Ішов на захід. Щось тягло його
Туди, хоч учорашній вид чудовий
Скривала сива мгла, що залягла
Густою лавою піввидокруга.
Чого йому туди? Він сам не знав.
Нічого там не ждав, не надіявсь,
А все ж ішов. Так журавель, почувши,
Що ген за морем, в північній країні,
Весна зблизилась,— розпускає крила
І, пісню дзвонячи, летить туди,
За сотні миль, не дбаючи на бурі,
На морські вали й хитрощі стрільців.
Весь день у млі бродив він, наче в морі.
Аж вечором розвіялась вона,
І на хвилину заходяче сонце
Вказало знов вчорашній вид чудовий:
Хрустальні стіни, золотії башти,—
Та так далеко в фантастичній далі,
Що, бачилось, до неба вдвоє ближче.

Та що йому та даль? Хоч крок людськи́й
І як дрібний, він перемірить ним
Весь круг землі, дійде й до краю світу,
Коли мета яка там є йому.
Від смерті брата стільки, стільки літ
Блукав він без мети, ганявсь, мов звір
Сполоханий, щоб сам перед собою
Сховатись,— аж ось перший раз мета
Йому заблисла! Дух його стомлений
На ній спочити може! Хай і так,
Що се спочивок на тернах, на грані,
Та все ж спочивок, віддих, забуття!
І, перебувши ніч в пустині, знов
В дорогу рушив. День за днем ішов він,
А вид чудовий райських стін усе
Йому являвся хоч на хвилю-другу,

Дразнив його спокійним своїм блиском
Та разом і манив до себе; щось
Було, немов обіцянка таємна,
В тім блиску золото-рожевім.

Скупо
Пустиня-мачуха його кормила
Корінням, медом диких пчіл, поїла
Солоною та затхлою водою.
Та він привик до сього. Часто ріки,
Широкі багна, соляні озера
Перебігали шлях його. Безстрашно
Ішов він в воду, з хвилями боровся,
Вітрам, дощам і громам опирався.
Природа мучити його могла,
Як мачуха нелюблену дитину,—
Та смерть його боялась.

Інколи
Його якась невиразима туга
Проймала, то знов злість, ненависть люта
Під горло підступала, серце тисла,
Немов кліщами. Він грозив на захід,
Кляв бога і себе. Та швидко напад
Минав, він чув себе оп'ять безсильним,
Нікчемним червом і в знесиллі падав
Серед пустині і лежав, мов труп.
І почала його проймать нетямна,
Страшна тривога на ту саму думку,
Що може не дійти він до мети.
Тоді зривався і, мов хто гнав за ним,
Заперши дух, спішив, і біг, і гнав,
Глибоко грузнучи в піску пустині,
По будяках ранив до крові ноги,
І все на захід прямував.

Як довго
Спішив отак — хто знає. Бачилось
Йому, що, може, й сотні літ. Усе
Минувше, мов потоплена країна,
Помалу западало в забуття;
Остались тільки, як далеко взад
Міг пам'яттю сягнути, спомини
Отсеї дивної вандрівки.

Врешті
Дійшов до цілі. Вечір був бурливий
І сонце вже за хмари закотилось,
Коли, продроглий, хорий і нещасний,
Під райською стіною станув Каїн.
Весь низ її вже в пітьмі потонув.
Далеко десь, неначе під землею,
Грім гуркотав, і вітер за стіною
Стогнав і плакав. Чи та ніч бурлива,
Чи втома се вчинила, що в тій хвилі
Якимсь немов спокійним чувся Каїн,
І перший раз по смерті брата він,
Як те дитя до мами, притулившись
До зимної стіни, заснув сю ніч.

Та супокою й тут він не найшов,
І сни страшні всю ніч його томили.
Він кидавсь, і кричав, і криком своїм
Глушив могуче вітру завивання.
А рано вставши, був немов розбитий,
Ще більш нещасним чув себе, ніж досі.
Холодний ранок був, все небо скрізь
Засунулося хмарами й лило
Дощу потоки. Наче сіре море,
Тяглась пустиня в безконечну даль,
Понура, в своїй величі грізна.
А обіч, доки видко, одностайна
Стіна, гладка мов лід, і височенна,
Здається, аж до неба — ні проходу,
Ні брами, ні наріжниць,— рівно-рівно
Біжить вона, мов світ увесь надвоє
На віки вічні перерізать хоче.
А на межі двох велетнів таких —
Пустині і стіни — він, Каїн, сам,
Слабий, дрібненький, як ота комашка!
Та ні, комашка ще щаслива! В неї
Є крила, їй піднятись можна вгору,
На верх стіни, заглянути у рай,
В ту первісну, щасливу вітчину!
Комащі підлій можна! А йому,
Царю всіх творів, дідичеві раю,
Йому не можна!

І в німій розпуці
Він головою бив о ту стіну,
Бив кулаками, гриз зубами, поки,
Знесилений, не впав, неначе труп.
Три дні отак він бився. Крик його,
Мов звіра раненого рев, тривожив
Мертву тишу пустині. Інколи
Він намагався молитись, але з уст
Його гордії, богохульні речі
Лилися. Затвердле довгим болем серце
Лиш шарпалось, коритись не могло.

А далі втихомирився і сказав:
«Нехай і так! Проклятий я, се знаю!
Кров брата на моїх руках. Я стратив
Дідицтво раю. Хай і так! Не місце
Мені в йому. Та за весь біль безмірний,
За всі ті муки без кінця, що зніс я
Й зносити буду, доки тільки буду, —
Одного лиш бажаю я, о боже!
Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилину,
Хоч здалека заглянути у рай!
Хоч оком скинути на се дідицтво,
Котре на віки вічні я утратив!
Лиш раз поглянути! Лиш миг потіхи!
А там нехай ідуть всі муки й кари,
Які судилися мені!»
Отак,
Простягши к небу руки, він молився,
Та з неба відповіді не було.
Лиш сонце сипало промінням ясним,
І каня десь в лазурі проквиляла,
Та шакал вив в пустині.
«Ні, дарма! —
Промовив Каїн.— Голос мій проклятий
До бога не доходить. Сам я винен,
Що небо не відповіда мені!
Колись було інакше, та пропало!
Нехай і так. Та ось що я зроблю!
Є пречінь вихід десь у тій стіні,
Куди прогнав бог батька мого з раю.
Там, кажуть, ангел з огняним мечем
Стоїть на варті. Що ж, нехай стоїть!

Нехай уб'є мене, мені байдуже.
Не вб'є — то впаду перед ним на землю,
І доти в поросі, немов черв'як,
Там витись буду і молитись буду,
Кричати буду і ридати буду,
Аж доки просьби не сповнить моєї».

І сквапно, нетерпливо рушив в путь
Поуз стіни. Він думав: вхід десь близько.
Та день минув, і чорна ніч минула,
Ще день, ще ніч, і ще, і ще, і ще —
Стіна тяглась мов в безконечну даль
І з півдня сонце крила перед ним,
А входу як не видно, так не видно.

Та Каїн вже не піддававсь розпуці,
Не кляв, не рвався. Чув він, як зневір'я,
Мов та гієна, здалека кружило
Вкруг нього й дух морозило йому́.
Та він усеї сили добував
І гнав сю темну змору геть від себе,
І йшов, і йшов.

Аж разом — вид новий:
Серед пустині височенна, остра
Гора. Облитий світлом сонця, шпиль
Купається в небесному блакиті
І шоломом іскриться ледяним,
Аж сліпить очі. Нижче голі скали
Пошарпані стирчать, неначе зуби
Грізного звіра, що пожерти хоче
На небі сонце. Нижче полонини
Сіро-зелені, а ще нижче ліс —
Могучий, дикий бір тоне в тумані.

Спинився Каїн. Рій нових думок
Сей вид в душі його збудив.

«Мабуть,—
Подумав він,— не годен я дійти
До райських брам і око в око стати
Супроти ангела, з ним говорить!

Мабуть, для мене замурована
Ся брама. Добре! Я просить не буду,
А сам візьму сю ласку. Ось гора,
Вершком своїм запевно таки вища,
Ніж ся стіна. Піду на той вершок
І відтам рай побачу, заспокою
Тоту жадóбу, що в душі кипить!»

І, не роздумуючи довго, рушив
В нову дорогу. Весь той труд, що досі
Зазнав він, був нічим супроти сеї
Вандрівки. Бачилось, що та гора
Зібрала всі завади й перешкоди,
Щоб зупинить його: потоки бистрі,
Ліси непроходимі, темні звори,
Ярй бездонні і холодні мряки.
Лиш звільна, важко дишучи, увесь
Облитий потом, пробирався Каїн
Все вище вгору. Чим палкіше рвались
Його бажання вверх, тим тяжчою
Була його дорога, немічнішим
Все тіло, більший сум лягав на душу.

В півсумерку бродив він день за днем;
Відвічний ліс шумів над ним тужливо,
Або стогнав, і плакав, і ревів,
Вітрами битий. Лиш чуттям одним
Кермуючись, блудив по ньому Каїн
І дерся все туди, де найстрімкіші
Здвигались стіни. Ось скінчився ліс,
Та не скінчилась Каїнова мука.
Його зустріли низькі та розлогі
Повзучі корчі кособеревини
Та ялівців колючих. Мов з води
В огонь попав він: колючки густі
Що крок йому впивалися у тіло,
Коріння, мов гадюки, ніг чіплялось
І сонце холодно світило з неба,
Немов з наругою згори гляділо
На сю безплодну муку.

Але Каїн
Не зупинивсь. Адже ж вершок гори
В магічнім блиску перед ним яснів,

Манив його! Хоч весь підпливший кров'ю,
Посічений, пошпиганий, подертий,
Він перебув і ту страшну дорогу,
І легше відітхнув на полонині.
Край джерела, що в зворі журкотіло,
Упав він, відпочив, потім обмив
Все тіло у його воді погожій.
Тут й папороть солодкая росла
На обриві скальному; накопав
Її коріння і, ополоскавши
В воді, поїв, а решту про запас
Сховав. Отак перепочивши день,
Пустився далі. Ховзаються ноги
По мху твердім, натужуються жили,
Повітря ллєсь у знемощілу грудь,
Мов олово холодне, огняної
Колеса крутяться перед очима,
І вітер чимраз дужчий, холодніший
Проймає. Наче муравель, повзе
Угору Каїн, ба, ще й муравлю
Завидує: йому байдуже вітер,
Байдуже обриви стрімкі й ховзькі,
Байдуже втома!

Ось убога, сіра
Минулась зелень — всюди голі скали,
Мертві, грізні. Життя тут ні сліду,
Лиш вітер свище та орел часом
Скиглить та шарпає свою добичу.
Тут кождий крок хибний — нехибна смерть.
Тут смерть на кождім кроці розставляє
Сто вартових, захланних на добичу:
І дощ, і сніг, і вітер, сонця блиск,
Орли й каміння — все тут з нею в змові.

Аж ось одного дня — вже вечоріло,
Як Каїн став на самому вершку —
Скелет нужденний, ранами покритий,
Продроглий весь і ледве що живий.
Останніх сил добувши, став на голім
Леді. Куйовдили вітри могучі
Його волосся, рвали драну одіж,

І кров морозили у жилах. Каїн
Не чув нічого, весь остаток сили,
Всю душу він зосередив в очах
І очі ті послав у даль безмірну,
Туди, де в пурпуровому промінні
Купавсь величний, ясний «город божий».

І що ж побачив в ньому?

Пусто скрізь,
Лиш дерева самотні сумовито
Шепочуть листям та квітки чудові
Хитаються на стеблах. А крім них,
Ані душі живої, ані звука.
Та ні! Посеред раю, на майдані
Два дерева найвищі, найпишніші.
О, Каїн добре знав ті дерева
Із оповідань батька! Се направо —
То дерево життя: небесний грім
Вершок його розтріскав, розколов
Весь пень його до самої землі,
Та не убив його живої сили!
Воно росте, пускає гілля вшир,
Пускає па́синня нове довкола!
А те наліво — дерево знання
Добра і зла. Під ним клубиться гад,
А на гілках його багато плоду
Понависало. Плід той так блищить,
Манить, ясніє, душу рве до себе!
Та ось повіяв вітер, і, мов град,
Посипались плоди оті на землю
І всі відразу попелом розсілись,
Огнем розприсли, розлились смолою!

І бачить Каїн далі: в млі рожевій
Щось зароїлось легке, прозірчасте,
Мов комашня. Придивлюєсь — се люди!
Се тисячі людей і міліони,
Мов пил, вітрами звіяний, кружаться,
І тягнуть, тягнуть походом безмірним.
І всі круг дерева знання товпляться,
Всі рвуться, топчуться, падуть, встають
І шарпаються вгору, щоб захопить

Хоч плід один, хоч кисличку одну
Із дерева знання. Потоки крові
І море сліз значать їх путь — дарма!
Що хтось укусить того плоду, тому
Він попелом розсиплеться в устах,
Огнем пекучим бухне. А вкусивши
Отого плоду, кождий ще лютіший
Стає, озвірюється на весь світ,
Мордує, ріже та кує в кайдани,
Валить і ломить те, що другий ставив,
Палить, руйнує — просто божевільні!

А дерево життя стоїть та тужить:
Ніхто не рвесь до нього! На йому
Плодів немного, з виду не блискучих,
Захованих між листям та тернами,
Тож і не ла́ситься ніхто на них.
А як часом, відбившись від юрби,
До нього хто навернесь, пскуштує
Плодів чудових і почне гукати
На других, щоб ішли туди,— то, мов
Ворони, кидаються всі на нього,
І б'ють, і рвуть, і мучать, і калічать
Його, мов за найтяжчую провину.

Аж ось два звірі на майдані стали.
Один під деревом знання засів,
Величний, нерухомий і суворий,
З лицем жіночим дивної краси
І з тілом лева. Мов нетлі до огню,
Так люди-привиди роєм безмірним
Його обсіли, мов про щось питають.
Глибоку тугу і пекельну муку
В їх лицях видно, тіні їх тремтять,
І очі й душі висять на устах
Почвари. Ся ж мовчить і не змигне
Очима. Знов рої людей товпляться
До дерева знання, і б'ються, рвуться
За плід його, їдять — і знов вертають
До звіра, та спокою не знаходять,
Мов листя те осінне, гнане й бите
Грізними, супротивними вітрами.

А другий звір під деревом життя
Засів: з крилами лилика, з хвостом,
Як пава, з кігтями орла, із тілом
Хамелеона і з жалом змії.
Що хвиля він мінився і метався,
Манив до себе всіх і всіх відво́див
Від дерева життя. А хто в ньому́
Поклав усю надію і за ним
Насліпо біг, той розбивавсь о камінь,
В тернах, ярах глибоких опинявся.
І піднімались руки, кидались
Прокляття — не на звіра-ошуканця,
А все на дерево життя. «Воно
Химера, ошуканство і брехня!» —
Такий лунав важкий в повітрі гомін.

Глядів на вид сей Каїн, і немов
Ножем по серцю різало його.
Йому здавалось, що весь біль, всі муки,
Всі розчарування тих міліонів
В його душі бушують, серце в нім
Кліщами тиснуть, торгають нутро.
І він закрив лице своє руками
І скрикнув: «Ох, досить, досить, о боже!
Не хочу більш глядіти на сей вид!»

В тій хвилі сонце потонуло, пітьма
Лягла на землю і закрила рай.
Та біль в душі у Каїна остався,
Несвітський, гострий біль. Він застогнав
І на студену площу ледовую,
Мов труп, звалився.

Холод ледовий
Збудив його. Вже серед неба сонце
Ясніло мляво, холодно всміхалось,
Мов зраджена, ошукана надія.
Де вчора рай виднівсь, стояла нині
Піднебною стіною мряка біла,
Немов заслона. Каїн не жалів
За райським видом; він один лиш чув
У серці голос: «Геть відсіля! Геть!»

І наче злодій, що, в чужу комору
Закравшись, замість скарбу дорогого
Розпечене залізо в руку вхопив,—
Так Каїн вниз спішив з верха сніжного.
Важкії думи, мов над стервом круки,
Носилися і крякали над ним.

І думав він: «Так от чим бог дурив
Вітця, мене і всіх людей! Бо ж певно,
Що без його знання і волі се
Не сталось би! Бо й хто ж роздер надвоє
Життя й знання і ворогів заклятих
Із них зробив? Чи ж не його се діло?
Тоді, коли осібно в раї він
Оті два дерева садив, заким ще
Создав Адама — вже прокляв його,
Вже назначив весь рід його на муку,
На вічне горе! Бо коли знання
Є враг життя, то пощо ж нам бажання
Знання? Чом ми не камінь, не ростина?
Коли хотів, щоб ми не куштували
Плодів знання, пощо ж садив те древо
І тим плодам таку додав приману?
Коли хотів, щоб ми ж и в і були,
Чому ж спершу́ нам не казав поїсти
Плодів із дерева життя?»

Мов чайка,
Що ски́глить над дітьми, понад багном
Літаючи, о трощу б'є грудьми,
То знов до сонця вивернесь в лету,
І все кричить, і б'ється, й колесить,—
Отак і Каїнова дума-скрута
В тім безконечнику металась, билась
Без виходу. Усівши під скалою,
Він спочивав, холодним потом злитий.
І, зажмуривши очі, знов побачив
Той райський вид, і на нову дорогу
Думки його зійшли.

«Що се — знання?
Чи справді ж так життю воно вороже?
Здається, так! Оте знання нещасне.

У моїм серці розбудило лютість
На брата, вбійцею мене зробило —
За те, що він, не думавши, попросту,
Мене нагнуть хотів у ту саму
Дитячу простоту, з котрої дух мій
Давно вже вийшов. Те знання куди ж
Веде потомків моїх? Звірів, птицю
Й себе мордують, землю сплюндрували,
Шукаючи, кого б і що б убити.
Усякий камінь острий та твердий
Для них на ніж, на спис, стрілу придався;
У оленя на те ж зривають роги,
У звіра зуби. Жінка говорила,
Що винайшли якесь таке каміння,
Котре в огні розтоплюєсь, мов віск,
І вивчились робити з нього стріли,
Ножі і списи, твердші і остріші,
Ніж з кременю. От де веде знання!
Кров, рани, смерть — його найперші дари.

«Так пощо ж ми бажаємо знання?
Значить, бажаєм смерті? Ні, неправда!
Хіба ж я смерті Авеля бажав?
Я жить хотів по-свому — більш нічого.
Хіба стрілець бажає смерті звіра?
Він хоче жить, йому потрібно м'яса!
Він хоче жить і мусить боронитись,
Щоб звір його не з'їв! А той, що лук
І стріли видумав, чи смерті він
Бажав чиєї? Ні, бажав лиш жити,
Придумував підмогу для життя!
Значить — знання, то не бажання смерті,
Не враг життя! Воно веде к життю!
Вбезпечує життя! От в чім вся річ!
Як та стріла, що забиває птицю,
Сама — не птиця! Як той ніж, що ріже,
Сам — не убійця! Так, значить, знання
Не винно тут! Воно ні зле, ні добре.
Воно стається добрим або злим
Тоді, коли на зле чи добре вжите.
А хто ж його вживає? Хто його
В руці держить, як той стрілець стрілу?
Хто той стрілець?»

Непривичний до думки,
Старечий ум, мов раненая птиця,
Метався, тріпався у темноті,
Та відповіді на питання тее
Не міг найти. І знов у інший бік
Звернувсь.

«А що ж те дерево життя?
Яка в плодах його укрита сила?
Чи справді вни безсмертя можуть дати?
Здається, ні! Оті немногі люди
Там в раї, що плодів тих куштували,
Під лютими ударами юрби
Вмирали, бачилось, і пропадали.
Так що ж додав їм плід той? А! Вгадав!
Вони на смерть ішли, мов на весілля,
Вмирали з усміхом; із ран, із мук
Вони катів своїх благословляли.
Що се значить? Знать, смерть їм не страшна!
Знать, джерело життя було в їх серці!
Яке ж се джерело?..

Я бачив: скоро
Хто плоду з дерева життя вкусив —
Прояснювавсь увесь, благим спокоєм
Проймавсь, і голос піднімав, і кликав
Усіх до себе, ворогів найгірших,
Мов другів, обнімав, і був неначе
Той пластер меду чистого, солодкий
І запахущий, ясний і поживний,
Одним чуттям святим наскрізь пронятий.
Значить, чуття, великая любов —
Ось джерело життя!»

І скочив Каїн,
Мов звір сполоханий, і оглядався
Довкола, і шептав немов в нетямі:
«Чуття, любов! Невже ж се так, о боже?
Невже в тих двох словах малих лежить
Вся розгадка того, чого не дасть
Ні дерево знання, ні загадковий
Той звір не скаже? Бідні, бідні люди!

Чого до того дерева претесь?
Чого від того звіра ви ждете?
Погляньте в власне серце, а воно вам
Розкаже більше, ніж всі звірі можуть!
Чуття, любов! Так ми ж їх маєм в со́бі!
Могучий зарід їх у кождім серці
Живе, лиш виплекать, зростить його —
І розів'єсь! Значить, і джерело
Життя ми маєм в собі, і не треба
Нам в рай тиснутись, щоб його дістати!
О боже мій! Невже ж се може бути?
Невже ж ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу?»

В тій хвилі Каїн наче просіяв,
Чудовий супокій розлився враз
В його душі. Забулись всі страждання!
І сонце гріло, і земля ясніла,
Вся в золото й рожевий блиск повита,
Мов дівчина, що з купелі виходить.
На хвилю, оп'янілий щастям тим,
Він стратив пам'ять, і за грудь рукою
Хапавсь, і сам собі не вірив.

«Боже!
Невже се правда? Навіть в моїм серці,
Гнилім, побитім і закаменілім,
Живе ще, розвиваєсь і цвіте
Те райське сім'я, та свята любов!
О так! Я чую се! Тепер, по довгих
Літах прокляття, я відроджуюсь
І оживаю! Наче крига леду,
Так присла в серці моєму ненависть.
Мені так дуже жаль усіх людей
Тих бідних, засліплених! Я їх так
Люблю з їх сліпотою й лютим горем,
З їх поривами до добра! Страшні,
Могучі ти покуси їм, о боже,
Порозставляв в дорозі, а слабою
Натуру їх вчинив! Отсе мізерне
Знання, котре, мов іскорку, хоронять

І роздувають — що їм з нього! Тьма
І загадка сидить при нім на стражі.
А ту дорогу, що веде до серця,
До щирої любові, другий звір
Загородив — химера бистрокрила,
Котра манить і найяснішу правду
У привид, уману пусту зміняє.
І мечуться вони, мов лист сухий
В осіннім вітрі,— ріжуть, і мордують
Одні других лютіше звірів лютих,
І риються в землі, до неба рвуться,
Пливуть по морю — в небі чи за морем
Шукають раю, щастя, супокою,
Шукають того, що лиш в серці своїм,
В любві взаїмній можуть ізнайти!

«І що ж, хіба ж повік їм так блудити?
Хіба ж ніколи не найдуть вони
Дороги прямої? Хіба ж надармо
Їм дане те бажання невсипуще?
Ні, жити хочесь кождому! І кождий
На те і розум має, щоб життя
Від смерті відрізнити. І коли
Йому вказать дорогу до життя,
То, певно, не піде на стежку смерті.
Так я ж отсю дорогу їм покажу!
Я, прадід їх, відслоню правду їм,
Тяжким терпінням віковим здобуту.
Пригорну їх до серця і навчу
Любить себе взаїмно, занехати
Роздорів, сварів, здирства і убійства.
Я, перший вбійця, викуплю свій гріх
Тим, що відверну всіх людей від вбійства.
О люди, діти, внуки, сиротята!
Покиньте плакати по страті раю!
Я вам його несу! Несу ту мудрість,
Котра поможе вам його здобути,
У власних серцях рай новий створити!»

Так думав Каїн і поспішним ходом,
Із серцем, повним туги до людей,
Невигаслої теплої любові,
Прямує до села, і спотикаєсь,

Скупить хвилини дух перевести.
Щоб тільки швидше! Б'єсь старе серце,
Тріпочеться, мов пташка. Наче вихор,
Старі, давно забуті згадки
Зворушились, коли з-за горбика,
Мов синя хмарка, показався дим
Із людської оселі. Мов дитя,
Щодуху він на горбик вибіг, став
І довго-довго видом тим впивався,
Що розстелився перед ним,— сто раз
Миліший, ніж недавній привид раю.

Пишний крайобраз! В глибині його
Велике озеро, мов лазурове
Хрустальне дзеркало, що вдалі десь
Зливаєсь з небом. Береги, в розкішну,
Багату зелень прибрані, далеко
Повскакували в воду рукавами,
Полощуться та приглядаються
Собі у тихім дзеркалі глибокім.
А ближче сугорби, покриті лісом,
Немов вінком могучим відділили
Той тихий кут від решти світу.

Глянь!
Там в тихім заливі, не дуже близько
Від берега, мов стадо каченят,
Село розсілось. На палях товстих,
Повбиваних в дно озера, стоять
Низькі хатки, покриті тростино́ю,
З піддашками й широкими кладка́ми,
Дим куриться із стріх. Жінки в хатах
Перекликаються. По озері,
Мов павуки, снують човни легенькі —
То рибаки великі сіті тягнуть,
Кричать, гребуть веслами та до сонця
Поблискують зубцями спис спижевих.

А супроти села на узбережжі
Майдан широкий, а на нім не пчоли
Роєм гуляють, не чмелі гудуть —
То молодіж сільська гуляє. В сонці
Вилискується голе, смагле тіло,

Лунають срібні голоси, легенький
Вітрець волосся чорне розвіває.
Одні навзаводи біжать, а другі
Крутії танці водять, ті збирають
Блискучі раковини над водою,
Тамті великий натягають лук
І до мети стріляють, деякі ж
Старого діда обступили, що
Сидить на камені, бряжчить на струнах
І щось співає.

Все те Каїн бачив,
Мов на долоні, плакав і сміявся
Із радості. Він так давно не бачив
Людей! І вид їх мирного життя,
Їх праць, забав і розривок щоденних
Таким йому чудово гарним видавсь,
Що, причарований, він став на місці,
Глядів і оком не змигнув, впивався
Тим видом, мов найбільшим щастям земним.
Втім крик зробився між дітьми: у лука
Струна́ порвалась. «Діду, діду Лемех,
Направте лук!» І дід покинув грати,
І лук узяв, руками пильно щупав
З усіх боків, махаючи при тім
Похиленою головою. Каїн
Відразу догадавсь, що він сліпий.
Ось виняв він з-за пазухи струну́
І на роговий лук нап'яв і брязнув
По ній. Мов ластівка, зацвіркотала
Струна́, і щось немов вступило в діда.
«Ех, діти! — скрикнув він і з місця встав.—
Старий я став, сліпий, а ще готов
Помірятися з вами при стрільбі».

«Го-го, дід Лемех до стріли бересь! —
Загомоніли хлопці.— Браво, діду!
Давайте з нами до мети стріляти!»

«Де ж та мета? Ведіть мене туди,
Де стаєте!»

В тій хвилі ті, що бігли,
Побачили, як Каїн наближався
На край майдану.

«Горе! Хтось чужий
Іде! Розбійник! Лісовий дикун!
Рятуйте, діду!»

І, немов курчата
Від яструба, вони до діда збіглись.
Дрогнув дід Лемех.

«Де є той дикун?» —
Спитав суворо.
«Із-за кедра вийшов!
До нас іде!»

І Лемех ані слова
Не мовив більш, на лук нову стрілу
Уклав і вистрілив.

«Стій, Лемех, стій! —
Роздався голос.— Я твій прадід Каїн!»

Та в тій же хвилі острая стріла
Йому попала прямо в серце. Скочив
Угору Каїн і лицем на землю
Упав, аж вістря вилізло плечима,
А руки судорожно в землю врились
І задубіли так.

«Гура, дід Лемех!» —
Хлоп'ята крикнули, та Лемех тільки
Махнув рукою. Він, мов труп, стояв
Блідий, недвижний, лук і стріли впали
На землю.

«Що вам, що вам, діду Лемех?» —
Защебетали діти, але дід
Ледве промовив стиха: «Що сказав
Отой дикун?»

«Сказав, що він є Каїн,
Ваш прадід».
«Каїн? То не може бути!
Мій прадід Каїн! Діти! Се ж було б
Страшне нещастя, сли б була се правда!
Глядіть лиш, де він, що з ним?»

«Він упав
Отам близ кедра и лежить спокійно».

«Ходім до нього! Може, він живий!
О боже, хорони мене від того лиха,
Щоб Каїнову кров я мав пролити!»

І, спотикаючись, тремтячи весь,
Дід Лемех рушив, а за ним юрбою
Ішли хлоп'ята. Хоч сліпий, він прямо
Ішов туди, куди пустив стрілу,
Аж поки не спіткнувся і не впав
На трупа Каїна.

«Се він! Се він! —
Мов божевільний, скрикнув Лемех.— Діти,
Пропали ми, пропав увесь наш рід
На віки вічні! Каїн смерть приняв
Із моїх рук! Біжіть, зовіть батьків,
Зовіть усіх сюди!»

І поки діти
Побігли по батьків, дід Лемех сів
При трупі й, доторкаючись рукою
Лиця його й прострілених грудей,
Завів, мов над колискою дитини,
Тремтячим голосом старезну пісню:
«Слухай, Цілля, слухай, Ада,
Дому мойого відрада,
Каже божий глас:
Хто над Лемехом глумиться,
На нім Лемех буде мститься
За раз — сім раз.
А хто Каїнів убійця,
То на тім сам бог помститься
Сімдесят сім раз».

Раз по раз, мов безумний, він співав
Сю пісню. Вже зійшлось усе село
На вість тривожну. Всі широким кругом
І трупа, і убійцю обступили.
Вкінці немов прокинувся дід Лемех
І, голову підвівши, наче сонний,
Промовив: «Що, чи є тут хто при мні?»
«Ми всі тут, діду!» — загула громада.
«Так плачте, діти! Се наш предок Каїн,
Проклятий богом за убійство брата
І семикрат проклятий ще за те,
Що наблизивсь до нашої оселі
І смерть приняв із моїх рук! Та смерть
На нас прокляття боже навела
І пімсту на дітей і внуків ваших!
Тож плачте, діти! Плачте над собою!
А сього трупа, се прокляте тіло,
Не доторкаючись, похороніть,
Щоб світу божого він не поганив,
Щоби на нього сонце не гляділо,
Щоб звір, його наївшись, не сказився
І птиця, наклювавшись, не здихала!
Зносіть каміння і, немов собаку,
Прикиньте ним його. піском засипте
І обсадіть тернами! Най повік
Прокляте буде місце, де поліг він!»

І кинулась громада з диким криком
І стогоном прикидувать камінням
Мерця. А він лежав, немов дитя,
Вколисане до сну, простягши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалось, і по смерті тліла ще
Несказана утіха і любов.
Та швидко купою каміння труп
Покрився; кинений ізблизька камінь
Розбив всю чашку, сплющив до землі,
Похоронив навіки під собою.

П'ЯНИЦЯ

Присвячую
«великому писателеві руської землі»,
гр. Л. Н. Толстому

Був-то раз собі п'яниця:
Все пропив, що тільки мав.
Чи то піст був, чи м'ясниця,
Все один зако́н тримав:
Чарка, «бляшка» чи скляниця —
Пив і все припоминав:
«Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті гоп до неба!»

Чоловіче чи жіноче
Товари́ство — він любив;
Як ніхто вже пить не хоче,
Він хоч до сволока пив:
«Цур та пек! Здоров, сволоче!
Щоб ти черги не хибив!
Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті гоп до неба!»

І таку вже мав натуру:
Ніде чарки не минав,
Добрий трунок пив, чи люру,
Чи кінчив, чи починав,
То все щиро, а не з дуру
Ім'я боже споминав:
«Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті гоп до неба!»

Та зимою раз, підпивши,
Ніччю з коршми прямцював;
Стежку простую змиливши,
У снігу заночував,—

Мов в перину ноги вкривши,
Як заснув, то вже й не встав.
Мов пташина сонна, біла,
Дух стрепавсь і пурхнув з тіла.

Прокидаєсь. «Бррру! Огидно!
Адже ж се я вмер, бігме!»
Труп в снігу, що вже й не видно,
Дух стрілою вгóру дме.
Стало страшно так і встидно...
«Ну, як чорт мене візьме?
Ще смолу заставить пити!
Радше б в «Общество» вступити!»

Та тепер було вже пізно:
Райська брама перед ним,
І згори глядить так грізно
Огнекрилий херувим.
Коло брами не завізно —
Стука-стука бідний Клим,
Шепче, ждучи ласки з неба:
«Дай нам, боже, що нам треба!»

Пан біг в небі зачуває —
Знає, хто се, та мовчить
І Петрові повідає:
«Глянь-но, Петре, хтось стучить!»
Ось Петро ключа виймає
І до фірточки спішить.
«Хто там, гей? Чого потреба?
Хто калатає до неба?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця?— розкричався
Божий ключник.— Геть із ним!
Ти, небоже, в пекло справся —
Тут не є п'яницям прийм!»
Похололо в Клима в серці,
Далі так спитав крізь дверці:

«Божа воля й суд небесний,
Против нього нам не стать!

Та скажи, мій пане чесний,
Як тя маю величать?
Чую голос твій чудесний,
Та парсуни не видать».
Та Петро сим образився,
Так на Клима розгрозився:

«Дурню, ти собі гадаєш,
Що й у нас ваш польський лад?
За що ти мя паном лаєш?
Чи то тут панів є склад?
Всі ми в небі рівні, знаєш!
Всякий всякому ми брат.
Я не жаден пан канчучник,
Я Петро, небесний ключнік!»

«А то ти, святенький Петре! —
Клим утішно одвічав.—
Чом же так гірке, не тепле
Слово ти мені кричав?
А забув, як сам запекле
Ти Ісуса відрицав?
Я, щоправда, пив надмірно,
Та Христа держався все вірно».

Вчув Петро, висо́к почухав,
Губи міцно затиснув.
Далі «руської» понюхав
Та й тихенько геть шмигнув.
А п'яниця слухав-слухав,—
Знов у браму грюконув;
Та тремтить, та стиха шепче:
«Дай нам, боже, що найлегше!»

Пан біг в небі зачуває —
Знає, хто се, та мовчить
І Павлові повідає:
«Глянь-но, Павле, хтось стучить!»
Ось Павло свій меч виймає
І до брами ним бряжчить.
«Хто там? Жнів, знать, дуже свято,
Що так в браму б'єш завзято?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця б тут ще пхався?
Чи тут коршма? Геть із ним!
Марш у пекло! К чорту стався!
Марш в огонь, смолу і дим!»
Став Клим, мов окропом змитий,
Далі так став говорити:

«В пекло, кажеш? Га, сли мушу,
То воно вже не втече.
А ти хто, небесний мужу?
Ось що рад я знати ще.
Голос твій паде у душу,
Та не бачу тя в лице».
З неба голос б'є здоровий:
«Я Павло, слуга Христовий!»

«А, то ти, святенький Павле! —
Клим до нього гнеть озвесь.—
Ось хто тут в розкоші плавле!
Так се ти мя геть женеш?
А забув, колишній Савле,
Як ти двигав камінець,
Степана каменувати,
Всіх християн хтів мордувати?

Бачиш, хоч який я грішний —
Горлом більш, ніж слід, текло,—
Але знає бог всевишній —
На таке не згоден зло.
А ти в дим мя гониш вічний!»
Не дослухував Павло:
Сюди-туди озирнувся
Та й від брами геть вернувся.

Ждав наш Клим, що з того вийде,
Далі знов до брами б'є.
Каже пан біг: «Гей, Давиде,
А поглянь-но, хто там є?»
Взяв Давид «своє хламиде»,
Перед брамою стає:
«Хто ти? Що там за помана
Розщибається відрана?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця тут припхався?
Тут не місце! Геть із ним!
Там у пекло к чорту стався
Пить огонь, смолу і дим!»
Став наш Клим, хоч сісти й плакать,
Далі так почав балакать:

«Острий наказ твій, та, певно,
Маєш право так владать.
Та скажи, благаю ревно:
Хто ти? Рад би я вгадать.
Голос твій страшний смертельно,
Та парсуни не видать».
«Та й дурак же ти безмізкий!
Я Давид є, цар жидівський!»

«А, то ти, Єссеїв синку?
Бач, який ти острий став!
Чи як Урієву жінку
В чоловіка ти украв,
А самому лист в торбинку
З засудом на смерть поклав,
Як дівчат, невинні діти,
Заставляв ти труп свій гріти,

Чи тоді ти присвятився?
Я п'яниця, бачить біг,
Та сли б так в гріхи вгатився,
Сли б такий один лиш гріх
В мене на душі світився,
То я б просто в пекло біг».
Вчувши се, Давид лиш плюнув
Та й від брами геть посунув.

Знов б'є в двері Клим, аж стогне;
Пан біг слуха та мовчить.
Далі каже: «Соломоне,
Глянь-но, хто там так гурчить?»
Той надів «своє короне»,
Йде до брами та й бурчить:
«Хто ти є? Чого бажаєш?
Що тут браму розбиваєш?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця тут припхався?
Тут хіба п'яницям прийм?
Геть іди, до біса стався,
В пекло лізь, у сірку й дим!»
Став наш Клим, засумувався,
Далі ось як обізвався:

«Вже четвертий раз се чую,
Що мій пляц на пекла дні.
Та заким ще помандрую
Там, де пряжуть у огні,
Ласку зволь мені отсюю:
Хто ти є, скажи мені!»
«Ну, се ласка невелика:
Я є Соломон-владика».

«Соломоне, як же ж марно
Смієш ти мене губить?
Чи забув ти, як-то гарно
Вісімсот жінок любить?
Я з одною жив безкарно...
Також бóвванам кадить
Я не думав анітрішки,
Хоч вони в нас ходять пішки».

Вчувши слово те, як змитий,
Соломон кудись побіг.
Клим став знов у браму бити,
Далі крикнув, як лиш міг:
«Господи, чи ти сердитий,
Чи лиш суд святих твоїх
Від небесного одвірка
Гонить мя, де дим і сірка?

Господи, я грішний, клятий,
Та оті святці, що тут
Приходили геть мя гнати,
Ще грішнішії, мабуть!
Можуть ті тут панувати —
То найди й для мене кут:
Я ж не бив, не дер, не смикав
І твоє ім'я все кликав».

Пан біг в небі все те слухав,
Усміхавсь і ждав кінця.
Клим до брами вже не бухав,
Став, мов та блудна вівця,
І розплакавсь. Бог порухав
В плечі Ноя-праотця:
«Глянь-но, Ною-небораче,
Там під брамою хтось плаче».

Ной потюпав, прислухáється:
Справді, плаче і рида.
Ось він лагідно питається:
«Хто там?» Клим відповіда:
«Клим, п'яниця. Кепсько маєсь!
Смирно я прийшов сюда,
Ласки в бога доступити,
А мене шлють сірку пити».

«Сірку пити? Тьфу, небоже!
Навіть найстаршим чортам
Се пиття зовсім негоже,
Не то нам! Та біс їй там!
Хто як хто, а Ной те може
Присвідчить усім світам:
Попри звісні райські ябка
Є найліпше — добра капка.

О, вживав — не укриваю —
Тої капочки і я,
І о ній ще й нині в раї
Згадує душа моя.
То й на тебе бог, гадаю,
Не візьме з кута кия.
Сли лиш тим гріхом ти грішний,
То ходи у рай предвічний!»

І Ной, батько сідоглавий,
Клима стиха в рай впуска.
Пан біг, добрий і ласкавий,
Тож не вигнав пияка.
Ну, спитає хто цікавий,
А мораль сьогó яка?
О, моралі тут три бочки,
Ось дві-три важніші точки:

Любиш, брате, чарку живо,
Дякуй богу і за се!
Лучче хто п'є мід і пиво,
Ніж хто братню кровцю ссе.
Не з п'яниць найбільше жниво
Чорт у пекло понесе.
Ти ж по смерті по-пияцьки
Лізь у небо хоч би рачки.

Сли святі тебе полають,
Ти надії ще не трать:
Свій уряд вони лиш знають,
Не всю божу благодать.
Просьби, сльози силу мають
Ноя в поміч підізвать.
Та ще й те май на прикметі:
Впивсь — спи в коршмі, не в заме́ті!

Відень, декабр 1892

ЦАР І АСКЕТ

ІНДІЙСЬКА ЛЕГЕНДА

Присвята
Сергію І. Щербатському

В непривітній, далекій чужині,
В наддунайській столиці шумній,
Мов криницю посеред пустині,
Я найшов тебе, друже ти мій.

І як рад, хто в пустині кочує,
Край криниці в жару спочивать,
Так і я, одинокий в тім здвизі,
Із тобою любив розмовлять.

Як криниця і небо, і зорі
Відбива на перловому дні,
Так слова твої чесную душу,
Світлий ум виявляли мені.

Про індійську країну чудову,
Про індійського духа розвій
Ми не раз заводили розмову —
Тут уважний слухач був я твій.

Так прийми ж отсю вбогую пісню,
Одну вітку з індійських дібров,
Яко спомин далекого друга,
Наших щирих, братерських розмов.

I

Дух гордості, що дметься над людством,
І світ увесь опанувати хоче,
І в своїм ході топче серце людське
Зарівно з черв'яком мізерним,— він
Не згиб іще й, мабуть, повік не згине.

В порфірі царській, у вояцькій зброї,
В аскетовім лахмітті чи в словах
Бездушних книжників ховаться звик,
Немов змія в сухому листі: ось-ось,
Коли найменш її ти сподівався,
Вона з укриття вилізе й страшними
Сувоями опутає тебе,
Затроїть душу зубом ядовитим.

Колись лице Медузи Форкісівни
Ту силу мало, що зміняло в камінь
Усякого, хто в нього зазирнув.

Поезіє, красавице чудова,
Твоє лице подібну силу має
Зміняти камінь самолюбства й злості
У сльози, в співстраждання до людей.

Отим-то ти завзятий, вічний ворог
Змії страшної — гордощів надлюдських,—
Окрилюючи духа, ти заразом
Зм'ягчаєш серце, вказуєш йому,
Як много спільного, і горя, й сліз,
І радощів дрібних, і зла, і блудів,
Наймогутніших, велетнів людських,
З найслабшими, потоптаними в'яже.
Ти вказуєш в картинах незабутніх
Капризи долі, що могучих, славних
І благородних із вершин людства
Скида на дно, і втоптує в багно,
І серце їх разить стома мечами,
Щоб знов потім, очищених стражданням,
Явить їх в людськості найкращім блиску.
Ти, що в душі Софокловій колись
Сліпця Едіпа постать оживила,
Ти, що Шекспірові вказала шлях,
Як самовладця і тирана Ліра
Перетворить в дитину-чоловіка,
Навчи й мене вкраїнським тихим словом
Причарувать замерклі, старосвітські
Величні постаті з-над берегів
Святого Гангеса — старця-аскета
Грізного Вісвамітри і царя

Прекрасного, мов місяць в повнім блиску,
Великого страдальця Гарісчандри.

II

У краї Косаля в великім лісі
Жив в давню давнину пустинник славний
Брахманець Вісвамітра. Походив він
З багатої сім'ї, не знав ніколи горя,
Мав жінку і дітей і жив щасливо.
Та, вичитавши у брахманських книгах
Про величезну силу й міць покути,
Котра перемага людську природу,
Дає безсмертність, силу, щоб в повітрі
Літать, вмирать і воскресать, в огні
Стояти й не горіти, навіть силу
Богів перемагать, небесні брами
Ламать і паном буть на всю вселенну,
Він забажав все те собі здобути.
Вглибившись пильно у святії книги,
Він вичитав із них усе: коли
І як потрібно братися до діла,
І як його вести, і як вершити.

Тоді покинув жінку, діти, дім,
Близ міста Косаля в великий ліс
Пішов і там в гущаві найгустішій
Серед гадюк, і тигрів, і дерев
Молився духом і мовчав устами,
В одежі із кори сухої, босий,
Простоволосий, постив, не змигнув
Ні разу оком у твердій молитві,
На терні спав і тіло сік різками,
Руками за гілляку учепившись,
Цілими днями висів над огнем
І дух свій углибляв в таємність Брами.

Так вісім літ минуло тій покуті.
Про Вісвамітру скрізь пішла по краю
Велика слава. Вченії брахманці,
Святі аскети і царі побожні
Сходилися до нього, щоб послухать
Його розмови і його молитви,

Поцілувать його зів'ялу руку
І доступить його благословенства.
І говорив з усіма Вісвамітра
Розумно, людяно, та розтлівала
У серці в нього гордість безкопечна.
І подвоїв він ще свою покуту,
День в день доводив тіло до зомління,
Щоб дух скріпити, прояснити думку.

І вже дев'ятий рік отак минав.
Ще день один, ще ніч одна, й скінчиться
Страшна покута, дух розверне крила,
Просяє, наче сонце над землею,
Все обійме, всі таємниці зглибить,
Все опанує, і не буде в світі,
Ні понад світом для його границі.
Ще день один, та се найтяжчий день.
Найменша похибка, найменша слабість
Чуття і волі знівечити може
Плід довголітньої його покути.

Стоїть в твердій молитві Вісвамітра,
Стоїть, мов камінь, не поворухнеться.
Лякає духів стать його худая,
Поморщена, порепана від спеки,
Корою вкрита, довгеє волосся
Нечесане, скудовчене вітрами
І сльотами. Ще день один, ще ніч
Одна, і щезне сила всіх тих духів,
І перейде вона до Вісвамітри,
Що стане їх князем непоборимим.

Та владар духів Рудра бачив се
І в серці своїм вчув тривогу зимну,
І так почав сам в собі помишляти:
«Ще день один, а сей аскет худий
Покутою здобуде божу силу
І змусить нас усіх, щоб перед ним
Впадати на коліна, буть йому
Рабами й слухати довіку. Сила
Його молитви і його страждання
Не позволя мені його торкнуться;
Покус моїх давно він не боїться.

Що ж маю я вчинити, щоб відразу
Понівечить весь плід його покути?
Як доведу його до того, щоб
Схибив в чім-будь у тій останній хвилі?»

Так клопотавсь цар духів лісових,
Що любить всякі перепони класти
Святим аскетам та й усяким людям.
Так міркував, аж впав на добру думку
І зараз взявся виконать її.

III

У тому лісі полював в ту пору
Цар Гарісчандра, Косалі володар.
Високий, статний, молодий, вродливий,
Недавно ще він на престолі сів,
Недавно з Сайвією одружився,
Красавицею з княжого гнізда,
Недавно радощів зазнав батьківських:
Рогіта, син його, семиліток,
Мов сонце красний, ріс йому на втіху.

Сього побачив Рудра, владар духів,
І в тій же хвилі голосом жіночим,
Незримий у гущаві, закричав:
«Рятуй! Рятуйте! Гину! Б'ють, мордують!»

Спинився цар, послухав. Благородна
Душа зворушилась. Недовго й думав,
А, кинувшись туди, де чути голос
Тривоги й болю, закричав: «Не бійся!
Я тут! Я цар! Спішу тобі в підмогу!»
І біг, ламаючи перед собою
Колюче терня і густії корчі.
Крик не вгавав. Огнівавсь Гарісчандра
І крикнув голосно, як тільки міг:
«Що за безумець там огонь у поли
Свої збирає? Що за нелюд сміє
Напастувати жінку беззахисну
У моїм царстві, тут, де я паную,
Де я зближаюсь? Блиск моєї сили
Спалить його! Із мого лука стріли
П'явками стануть, що із жил його
Нехибно тепле висосуть життя!»

Так кричачи, на поляну прибіг,
Серед котрої між дерев високих
Стояв на покаянні Вісвамітра.
Зжахнувся цар, побачивши його,
Пізнав, що демонська була покуса,
Рад був сховаться, щезнути, пропасти,
Та вже було запізно.

Вісвамітра,
Почувши крик могучий Гарісчандри,
Розсердився і скрикнув: «Чи сказився?»
І в тій же хвилі щезла міць його,
Щез добуток дев'ятилітніх трудів,
Пропало все, що мав він осягнути,
І він почув себе таким слабим,
Безсильним, грішним, злим, від святості
Далеким, як колись у світі був.
І запалав страшенний гнів у серці
Його на Гарісчандру. Мов мара
Грізна, він обернувся до царя
І крикнув: «Га, безумний! Стій! Чекай!»

Схиливши очі і зложивши руки
На груді, мов перед святим, стояв
Цар Гарісчандра, поки звільна, ледве
Волочачи зів'ялі в постах ноги,
Приблизився до нього Вісвамітра.
Тоді, упавши перед ним на землю,
Заговорив покірно Гарісчандра:
«Не гнівайся, угодниче святий!
Не з злої волі, не з плохої думки
Я перебив твою глибоку тишу
І збунтував твою молитву! Пробі,
Кленусь тобі, лиш крик отой болющий,
Жіночий крик, що тутки роздавався
І помочі благав, мене спонукав
До того, що я з криком тут явився».

Вісвамітра

Нещасний! Якби знав ти, кілько горя
І страти крик твій причинив мені!

Гарісчандра

Святий покутниче! Хай вишній Індра
Мене хоронить від лихої думки!
Та сам скажи, чи, чувши крик такий,
Не мусив я з святого обов'язку
На поміч бігти? Тож не сердься, отче!
Давати дари, правом захищати,
Оборонять мечем і кріпким луком —
Се ж обов'язки головні царя.

IV

Свою сердитість переміг аскет,
Та думки він про помсту не покинув.
І, вид приймаючи святий та божий,
У серці своїм міркував: «Чекай!
На обов'язках своїх їздиш ти,
На обов'язках я тебе спіймаю!»

Вісвамітра

Се правду ти сказав, могучий царю,
Та доповідж до решти вже: кому
Давати дари? Захищать кого?
Оборонять кого мечем і луком?

Гарісчандра

Давати дари поперед усіх
Брахманцям мудрим і святим аскетам,
А також всім убогим і потрібним;
Давати захист сиротам, і вдовам,
І всім покривдженим; меча і лука
Вживать на кривдників і розбишак.

Вісвамітра

Так отсе я стою перед тобою,
Брахманець і аскет, і ти вважай
Сповнить на мні свій перший обов'язок.
Я ж сирота, покривджена тобою,
Бо своїм криком безголовим ти
Відняв у мене плід дев'ятилітніх
Заслуг і трудів, всю чудовну силу,
Що завтра мала, наче ясне сонце,
На всі світи велично заясніти.

Отак покривджений, я захисту
Шукаю в тебе, і повинен ти
Сповнить на мні свій другий обов'язок.
Хто кривдник тут і розбишака — знаєш,
Так сповнюй же й твій третій обов'язок!

На серці похололо в Гарісчандри.
Блідий, тремтячи, наче лист осики,
Похилений, мов тростина від вітру,
Стояв покірно він перед аскетом.

Гарісчандра

Страшний мій гріх, вина моя безмірна!
Сам бачу, що нічим її не в силі
Спокутувать! Та змилуйся, святий
Угодниче, не знівеч, не зітри
Мене відразу в прах своїм прокляттям,
Як я на теє заслужив! Немає
Страшнішого під сонцем, ні на небі,
Як гнів святих, брахманцеве прокляття!
Скажи, яку принять мені покуту?
Якії дари дать тобі? Промов же!
Все-все, чого ти тільки забажаєш,
Хоч як би важко се мені прийшлося,
Все дам тобі, щоб гріх свій відмолити.

Вісвамітра

Нехай же буде так, як ти говориш!
Скажи ж тепер, що можеш дать мені?

Гарісчандра

Багато срібла, золота й каміння
Чимало дорогого.

Вісвамітра

Се замало.

Гарісчандра

Весь мій маєток, сіл і міст чимало.

Вісвамітра

І се замало.

Гарісчандра

Все царство, весь мій край від гір до моря.

Вісвамітра

Приймаю се, та сього ще замало.

Гарісчандра

Чого ж ще більше в мене ти жадаєш?

Вісвамітра

Того, що всім тим дарам є корона:
Жадаю права царську жертву діять.

Гарісчандра

Значить, жадаєш, щоб я й царську власть
Тобі віддав?

Вісвамітра

Жадаю.

Гарісчандра

Буде так.
Усе тобі прирік я, весь я твій,
То й право се тобі я передам.

Вісвамітра

Жадаю, щоб ти зараз се вчинив.
Отам твій кінь осідланий стоїть,
А ось на тобі царський плащ злотистий.
Сей плащ віддай мені і на коня
Всади мене, а сам за поводи
Коня візьми й веди мене у город
І по дорозі викрикай: «Гей, люди!
Я Гарісчандра, досі ваш володар,
По божій волі нині уступаю
І власть свою сьому передаю.
Се Вісвамітра, се святий угодник,
Що вам віднині буде царювати!»
Отак кричи, а в Індровій божниці
Передаси мені свою корону.
Коли сього не схочеш учинити,
То видко буде, що лиш на устах
Все маєш обов'язок, а не в серці.

Та знай, що всемогущий мій прокліп
В такому разі не мине тебе.

Гарісчандра

Святий аскете! Не допустить того
Високий Індра і пресвітлий Агні,
Щоб я ламав раз даний заповіт,
Все те, чого від мене ти жадаєш,
Наскрізь оправдане, й не може буть
Інакше, тож усе те я сповню!

І, знявши царський плащ свій, він надів
Його на Вісвамітру. І, привівши
Коня, він посадив на нім аскета,
А сам узяв за поводи коня
І, мов слуга, у город попровадив.

V

До заходу хилилось сонце ясне,
Коли в високій Індровій божниці,
В димах пахучого кадила, серед
Врочистих співів і молитв гарячих
Цар Гарісчандра передав свою
Корону Вісвамітрі, передав
Найвище право — царські жертви діять.
Приняв корону з рук його аскет,
Та, не вкладаючи її на себе,
Отак до Гарісчандри обізвався:

Вісвамітра

Ще я не цар, тож про одну ще річ
Позволь тебе спитати. Чи ти знаєш,
Що писано в законів царських книзі?
Як цар живий передає свою
Корону іншому, то з нею разом
Повинен дать йому й царську жертву.
А ні, то стільки скарбу золотого,
Щоб царську жертву можна окупити.

Гарісчандра

Се справді так, і я нічим не хочу
Супротив тих законів прогрішиться.

Та тільки я ж увесь маєток свій,
Усе добро, всі скарби і все царство
Віддав тобі, так відки ж я візьму?

Вісвамітра

Хіба ж закон питає, відки ти
Візьмеш? Хіба ж для того, що тобі
Незвісно се, зміняти божу волю?
Візьми, де знаєш, вижебрай, вкради,
А те, чого закон жадає, дай!
Інакше знай, що не мине тебе
Моє прокляття.

Гарісчандра

Змилуйся, святий!
Усе тобі віддавши, я лишився
Убогий, голий. Тільки жінка й син
Мені зістали. Та про те не бійся,
Свій обов'язок я сповню нехибно.
Пожди лише, дай час мені здобути
Настільки скарбу, скільки потребуєш,
А я напевно все тобі віддам.

Вісвамітра

Нехай і так! Та сам мені скажи,
Як довго маю ждать на твій дарунок?

Гарісчандра

Я думаю, що місяць досить буде.
За місяць, чей, на скарби розживуся.

Вісвамітра

Ну, пам'ятай же! Пристаю на се
І з тим вкладаю царськую корону.
Ну, а тепер скажи мені, коли
Ти передав мені свою корону,
Свої права і все своє добро:
Хто тут і пан, і цар у сьому краї?

Гарісчандра

Ти, батьку, і ніхто-ніхто, крім тебе.

Вісвамітра

А чим же ти тепер себе вважаєш?

Гарісчандра

Підданим твоїм вірним і слугою.

Вісвамітра

Як так, то ось тобі і розказ мій:
Із свого дому і з усього краю
Ти з жінкою своєю й сином маєш
Ще нині геть іти без відволоки.
Всі шати дорогії, всі прикраси
Лишивши тут, ти мусиш із кори
Тверду одежу сам собі пошити.
А через місяць у преславний город
Варанасі прийти повинен ти
І перед брамою на мене ждати,
Держачи наготові стільки грошей,
Як їх на жертву царськую потрібно.
Іди ж, і, доки все се не сповниш,
Моє прокляття висить над тобою!

VI

«Не плач, моя голубко сизокрила,
Моє ти сонце, квіте мій рожевий!
Се божа воля, обов'язку сила,
Що нас нараз із висоти спихає
В глибоку пропасть. Власть, багатство, слава,
Все те, що досі окружало нас,
Всміхалось нам, пестило нас, кохана,—
Все те лиш сном було. Пресвітлий Індра
Шле свойого слугу, щоб нас збудив.
Не плач же, серце! Не в тім блиску й славі,
Не в власті царській, шатах і палатах
Лежало щастя наше, а в любові
Взаїмній, щирій, в нашому дитяті.
Сих скарбів нам ніхто не відібрав
І відібрать не може. Так вспокійся ж!
Важкая проба жде нас, та її
Знесімо мужньо, з супокійним серцем,
Щоб не загибеллю було для нас
Се лихо, а заслуги джерелом!»

Так потішав дружину Гарісчандра,
Коли під ніч, беззахисний і голий,
Погрозою брахманського прокляття
Прогонений, з палат і з міста свого
В далеку йшов, непевную дорогу.
Обтерла очі Сайвія прекрасна
І, взявши хлопчика за руку, боса,
Ледве одіта, мовчки, тихо йшла
За мужем.

Город весь заворушився.
Айодії міщани як уздріли,
Що цар їх геть іде, немов невольник,
Юрбою вийшли всі за ним і стали
Поперек шляху, впали на коліна
І слізно почали благать його:
«Куди се, наш володарю, спішиш,
Нас бідних без опіки покидаєш?
Кому віддав ти в руки нас? Чи він,
Новий наш пан той, висохлий як скіпка,
Зуміє нас в пригоді боронити?
Чи схоче він судити нас по правді
І милувать по-людськи, скоро міг
Тебе, наш соколе, обдерти з власті
Й без милості під ніч прогнать із дому,
З-поміж людей, мов дикую звірюку?»

Почув се Гарісчандра, зупинився
І супокійно до міщан промовив:
«Брати мої і діти, не сумуйте!
Не плачте наді мною і пустіть
Мене туди йти, де могуча доля
Встелила нам дорогу. Спогадайте,
Що не без волі божої се чиню.
Коріться свому владарю новому,
Мені ж простіть, коли в чім не по правді,
По людській слабості й нерозумінню
Я з вами поступив, і прощавайте!»

Жінки Айодії поперек шляху
Його забігли й так заголосили:
«Куди ж ти йдеш від нас, красітко наша,
Наш квіте запахущий, наша мати?

Побудь іще одну хвилину з нами,
Най наші очі, мов ті божі бджоли,
Впиваються красою личка твого!
Коли ж тебе побачимо оп'ять?
О горе! Той, що ще сьогодні рано
На слоні їхав, а довкола нього
Юрбою слуги, перед ним князі,
При нім брахманці, а за ним вельможі,—
Той пішки ось іде й каміння гостре
Під босі ноги підгорта! За ним
Препишна квітка, рано ще цариця,
Тепер убога, як рабиня, сумно
Спішить, дитя за ручку ведучи!
О біле личко, як же швидко ти
В дорозі сій від спеки почорнієш!
О кучері пахущі, як же швидко
Із шляху курява на вас насяде!
О біднеє дитятко, як же ти
Знесеш сю довгу і тяжку дорогу?»

Почув се Гарісчандра, зупинився
І так крізь сльози до жінок сказав:
«Не завдавайте нам, о сестри, жалю,
Не віднімайте душам нашим силу
Тим голосінням! Дасть-то бог, ми ще
Побачимось у ліпшім стані з вами».

Почув се Вісвамітра, що таємно
Ішов за ним, і, ставши серед шляху,
З погордою отак сказав до нього:
«Кшатріє віроломний! Тьфу на тебе!
Чи то твоє святе, велике слово,
Твої присяги, правда твоїх уст,
Що царство ти віддав мені своє,
У всім прирік мою сповняти волю
І зараз же з міщанами отсими
За городом вмовляєшся зрадливо,
Щоб знов мене з престолу того скинуть
І власть із моїх відобрати рук?»

Немов змія, вкололо Гарісчандру
Се слово в саме серце, та уста
Не сміли з Вісвамітрою змагаться.

Схиливши смирно голову, він тільки
Одно промовив слово: «Йду вже, йду!»
І, взявши жінку дорогу за руку,
Прудкими кроками пустився йти.
Не здужала відразу слабосила
І ніжна жінка поспішить за ним,
Та ще з дитиною. Коли ж вона
Поперед Вісвамітру проходила,
Той разом палицю свою підняв
І вдарив нею бідную царицю.
Оглянувсь на удар той Гарісчандра,
Гарячі сльози полились з очей,
Та з уст його ні словечка докору
Не вийшло. Власним тілом заступив
Свою дружину, взяв дитя на руки
І ще раз вимовив: «Іду вже, йду».
А більше вже ні слова не промовив.

VII

В недолі, кажуть, звільна час минає,
Та швидко місяць проминув в недолі
Цареві Гарісчандрі. Пилом вкритий,
Від сонця обгорілий, у одежі
З кори, з дитятем хорим на руках,
З дружиною, прибитою нещастям,
І голодом, і недостатком, він
Помалу наближався перед брами
Преславної столиці бога Сіви,
Варанасі. А в брамі, глянь, уже
Мучитель невмолимий, Вісвамітра,
Стоїть, його приходу дожидає.
Побачивши його, вклонився низько
Цар Гарісчандра, честь йому віддав,
А потім так промовив до аскета:

Гарісчандра

Поклін тобі, святих усіх оздобо!
Ось я на розказ твій явився тут.
Скажи, тобі чого від нас потрібно?

Вісвамітра

На царську жертву грошевий дарунок
Ти обіцяв мені. По нього я
Прийшов і надіюсь, що ти додержиш
Обіцянки й не схочеш, щоб спалило
Тебе моє страшеннее прокляття.

Гарісчандра

Спаси мене від нього, світлий боже!
Та як мені твою сповнити волю,
Я й сам не знаю. Все тобі віддавши,
Я сам лишився бідний. Всю надію
Я покладав на княжую сім'ю
Моєї жінки. В край її батьків
І роду славного я й обернувся,
Покинувши косальський рідний край.
Та горе нам! У братобійчім бої
Погиб весь рід її. Міста, і села,
Й палати їх понищені, маєтки
Сплюндровані, і не зістав ніхто,
Хто б нам, убогим жебракам, подав
Хоч ложку страви. З того краю сліз,
І попелу, й руїни, де й свою
Надію поховали, ми ідемо
Отсе. Роби тепер, що хочеш з нами,
А скарбу золотого в нас нема.

Вісвамітра

Не хочу знать ні вас, ні ваших глупих
Надій! А що обіцяно було,
Те мусить буть мені. Коли ж не буде,
То мій прокліп упаде на всіх вас.

Гарісчандра

О стій, о стій, не проклинай нас, отче,
Чи бач, ще місяць не минув цілий,
Ще на полудні сонце, ще півдня
Зістало нам! До вечора зажди!

Вісвамітра

До вечора зажду ще, так годиться.
Та знай, коли до вечора не буде

Твій дар у мене, будеш ти проклятий
І згинеш з тілом разом і з душею
На віки вічні!

І пішов аскет,
А цар остав в тривозі і в задумі.
На камені під брамою усівши,
Схиливши голову, зціпивши губи,
Важкую думу думав Гарісчандра.

VIII

«Куди мені, нещасному, подіться?
Де стільки золота здобуть, аби
Неситого брахманця заспокоїть?
Приятелів багатих тут не маю,
В чужих людей не випрошу нічого,
Украсти, зрабувати — гріх страшний.
А як не дам йому, чого він хоче,
То ще страшніше жде мене нещастя.
Проклятий від могучого аскета,
Я згину марно, стану черв'яком,
Остатнім, найпідлішим твором божим.
Хіба себе самого у неволю
Продать? Отсе, мабуть, найліпше буде.
В неволі, певно, я зазнаю муки,
Та хоч сповню обіцянку свою,
А вольними і чистими остануть
Моя кохана жінка й мій синок».

Так звільна у його душі високій
Важкая думка спіла-доспівала.
Коли, втім, жінка, Сайвія чудова,
Його задуму перервала сими
Словами:

Сайвія

Царю, голубе мій сизий,
Чого тут довго думать? Лиш один
Тут вихід бачу. Слова свого ти
Ламать не можеш, се була би ганьба,
Було б нещастя вічне для нас всіх.
Немає вищого над обов'язок,

Над непохитную правдивість, друже!
Значить, один тут вихід лиш остався.

Гарісчандра

Який?

Сайвія

Тобі свобідним бути треба,
Ти цар... Жінок найдеш собі досить...
А я...

Тут тяжко-важко заридала
І не могла скінчить своєї мови.
До серця пригортаючи дружину
І поцілунками з лиця її
Спиваючи гіркі, гарячі сльози,
Ледве її вспокоїв Гарісчандра.

Гарісчандра

Душе моя! Вспокійся, не ридай!
Важка на нас, мабуть, надходить проба,
Та твердо ми перенесім її.
Не плач! Чей, бог якусь нам вкаже раду.

Сайвія

Він вказує її! Послухай, друже!
Продай мене в неволю й заплати
Свій довг аскетові! О, не лякайся!
Ти ж будеш вольний,ти могучий лицар,
Стрілець преславний. Швидко зможеш ти
Чи в службі царській, чи в кривавім бою
Здобути стільки, щоб нас викупить.
А якби ти продався сам в неволю,
То що без тебе я сама почну,
Без захисту, без роду, без маєтку?
Або голодна смерть мене чекає
З отсим дитяточком малим, або
Така ж неволя.

Вчувши сі слова,
Страшенно, важко заридав володар,
Зомлілий впав на землю, наче труп.

І. Франко (в центрі) з товаришами
І. Погорецьким та М. Рошкевичем. Фото. 1875

Нещасна жінка, бачачи його
Зомлілого, схилилася над ним,
Щоб своїми слізьми його відтерти,
Та голод, спрага й безконечне горе
Із неї виссали всі сили. З тихим зойком
Вона край мужа свого в порох впала,
Мов нежива. А біднеє дитя,
Побачивши, що батько й мати так
Лежать, посинівши, не ворухнуться,—
Заплакало і, ходячи довкола,
Слабими рученятами хапалось
Збудити їх і двигнути з землі.

IX

На крик дитини старець Вісвамітра
Явився знов, і, бачачи царя
Зомлілого, холодною водою
Його побризкав і його дружину.
Прокинувсь із омління Гарісчандра,
Та, бачачи вірителя грізного,
Знов обімлів. Озлився Вісвамітра
І, ко́пнувши його ногою, крикнув:

Вісвамітра

Вставай, вставай, о царю Гарісчандро!
Вже сонце геть схилилося з полудня!
Вже недалеко вечір! У кого
Є на сумлінні довг, той спать не може.
Вставай і думай, як довгу позбуться!
«Лиш правдою се ясне сонце сяє,
На правді твердо ся земля стоїть;
Правдиве слово вік-віків триває.
На правді утвердилось небо й світ.
Сто тисяч жертв із коней і волів
Клади в один бік на вагу посполу,
А в другий бік лиш змисл правдивих слів —
То правда перетягне все додолу».
Ти тямиш ті священні слова
Святої Веди? Уважай, щоб нині
Твоя обіцянка була такою ж
Правдивою! А то тобі прийдеться
Ваги прокляття мойого зазнати!

Сказавши се, знов геть пішов аскет,
А Гарісчандра, мов безумний з болю,
З тяжкої муки, кидавсь і стогнав.
І знов до нього жінка підійшла
І тихими, сердечними словами
Йому потіху капала на душу
І додавала сили та відваги
До лютого, нечуваного діла.
«Мій друже! — мовила.— Не піддавайся
Надмірній тузі! Се ж лиш на часок
Розстаться нам. Ходім лишень на торг!
Чей, бог пошле нам ласкавого пана,
Тобі поталанить на скарб розжиться,
І всі ще в щастю ми заживемо!»

Зневолений погрозами аскета,
Словами жінки, горем безконечним,
Вкінці з землі піднявся Гарісчандра,
І руки заламав, і тяжко плакав.
А далі випрямився і так сказав:

Гарісчандра

Га, так і буть! Моя дружино мила,
Сповню, що кажеш! Підніму на тебе
Прокляту руку. Мов остатній нелюд,
Мов дикий людоїд, продам тебе.
Ох, не на те я брав тебе у батька
І не на те пестив тебе в палатах,
Щоб так з тобою розставаться нині!
Та що робить? На все те божа воля

І, мов убитий, весь позеленілий
З тяжкого болю, він повів її
У город, на базар, де продавали
Невольників. І, ставши на базарі,
Почав кричать, хоч серце в нього рветься:
«Гей-гей, купці, багатії міщани,
Послухайте, що вам я сповіщаю!
І не питайте ви мене: хто я?
Я нелюд, я безумний, лютий звір,
Я грішник і дводушник! Бачте, я
Веду на продаж сю свою дружину,
Свою кохану, вірну жінку — й серце

Не тріснло в мене, і не всхла рука.
Сходіться! Придивіться їй! Хто з вас
Бажає сю мою голубку милу
Собі в невольниці купить — озвіться!»

Такеє прокричавши, заридав
Страшенно Гарісчандра. З дивним дивом
Довкола нього стовпились купці,
Гляділи то на нього, то на жінку,
Та приступить не важився ніхто.

X

Аж ось з юрби, що мовчки там стояла,
Зираючись на сю чудну появу,
Якийсь старий брахманець протиснувся
Й до Гарісчандри підійшов близенько.

Брахманець

Говориш, друже, що готов продати
Отсюю жінку? Дай лиш я погляну!
Здається, молода, здорова й гарна.
Ну, що ж, давай, я буду за купця,
Біда з жінками, друже мій, не правда?
Ти, певно, не з добра й свою отсе
На продаж вигнав. А мене моя
Також сюди пригнала. Бачиш, я
Старий уже, та спокусив нечистий,
Що з молодою оженився. Гай-гай!
По невчасі пізнав я, у яку
Пригоду вскочив! Догори ногами
Весь тихий дім мені перевернула!
Все їй не в лад, все їй подай, зроби,
І все не так! А скажеш що — кричить,
Лящить, руками і ногами трепле,
Трохи що бить старого не хапаєсь.
Сьогодні ось, мов мокреє рядно,
Пристала: йди та йди мені на торг,
Купи невольницю, щоб до послуги
Була! Я небагатий чоловік,
Та що робить! Ще й богові в душі
Подякував, що лиш на тім і стало.
А то боюся, друже мій, що швидко

Вона напре на мене, щоб пішов
Невольника купить їй молодого!
Та я розговорився, а ти, мабуть,
Спішишся! На ж тобі, мій друже, гроші:
Сто рупій золотих. Се гріш чималий.
Я лиш для тебе так даю, бо знаю,
Що не велить закон тобі з брахманцем
Ні торгуваться, ні глядіти навіть
На гроші, що він дасть тобі. Ось тут
У правий ріг поли зав'язую
Тобі всю суму. А тепер, небого,
Ходи зо мною!

І він взяв за руку
Царицю, та вона в тривозі й болю
Немов окаменіла.

«Ну, ходи!» —
Брахманець грізно крикнув і, за коси
Нещасну вхопивши, почав жорстоко
Тягти і шарпать.

Бачачи, що матір
Так тягнуть, хлопчик вхопився за ноги
Її і, попри неї біжучи,
Кричав: «Матусю! Мамочко! Куди ви?
Візьміть мене з собою! Мамо! Мамо!»

«Геть, пуцьвірку!» — сказав брахманець гнівно
І копнув хлопчика ногою так,
Що той на землю впав. Та швидко, бідне,
Знов схопилось і, кричачи: «Матусю!» —
За мамою, ридаючи, побігло.

Сайвія

О пане мій! Постій іще хвилину!
Єдину ласку сю мені зроби:
Купи ще се дитя! Хоч я твоя,
Та, вір мені, без нього швидко я
Умру, й задарма страчене пропаде
Твоє добро.

Подумав кілька хвиль
Брахманець, щось проворкотів, а далі,
Добувши гроші, знов до Гарісчандри

Вернувсь і гроші зав'язав йому
В припіл. Потому, жінку і дитину
Зв'язавши разом, поволік обоє
І швидко щез у торговій юрбі.

XI

«Та, на котру ніколи досі вітер
Холодний не повіяв, сонце не світило,
Тепер пішла в тяжку, ганебну службу!
Кориться мусить злій хазяйці, гнуться
Під тягарем, з криниць носячи воду,
Із лісу дрова! Та, котрої руки
Мов пучки рожі ніжні, запахущі,
Тепер надавлювать мозолі мусить
На пальцях, мелючи на жорнах збіжжя
Та хусти перучи у річці! Та,
Котрої ясного обличчя з простих
Людей ніхто й побачити не смів,
Тепер, за коси шарпана прилюдно,
В неволю на збиткування пішла!
О боже мій! Що сталося зі мною?
О Сайвіє, життя моє, мій раю!
О сину мій, дитя моє єдине!
Се я, поганець, вас довів до того!
Я нелюд! Я проклятий! І все те
Я мусив бачити на власні очі,
І очі ті у мене не посліпли!
Все те переболіти мусив серцем,
І серце ще не трісло там у груді!
О горе, горе, як бездонне море,
Тепер я чую, що ти з головою
Мене покрило і довіку вже
Не випустиш!»

Отак ридав і плакав
Серед базару Гарісчандра бідний,
Волосся рвав на собі і об землю
З розпуки бився.

Раптом розступилась
Юрба, і Вісвамітра появився.

Вісвамітра

Приходжу, Гарісчандро, по твій дар.
Пора тобі своє сповнити слово.

Гарісчандра

Візьми, святий! Ось все, що я добув.

З поли його квапливо вив'язав
Ті гроші Вісвамітра й люто плюнув.

Вісвамітра

Гидкий кшатріє! Що се ти задумав
Робити дурня з мене? Жміньку підлих
Сих срібних рупій ти даєш мені
На окуп жертви царської? Мабуть,
Ти хочеш, щоб прокляв тебе я зараз!

Гарісчандра

Угодниче! Купець, що гроші ті
Вв'язав мені, брахманець чесний був,
І він сказав, що золотих сто рупій
Дає.

Вісвамітра

Сам бачиш, що се срібняки!

Гарісчандра

О горе бідному мені! Мабуть,
Якийсь недобрий демон відмінив
Ті гроші, бо ж брахманцеві святому
Ошукувать — зовсім не до лиця.

Вісвамітра

Мабуть, ти сам задумав ошукати
Мене. Та ні! Я не дарую сво́го!
Роби, що хоч, а решту грошей зараз
Добудь мені і довше не крути!

Гарісчандра

Пожди ще, батечку! Ти ж бачиш, я
Нічого вже не маю на сім світі.
Сих жмінька грошей — се ж ціна кривава,
За них-то жінку й сина я продав.

Вісвамітра

Байдуже се мені. Ще три години,
Заким за гори ясне сонце сяде.
Той час іще готов тобі я ждати,
Та довше ні хвилини не зажду.

Сказавши се, помалу віддалився.

XII

Не міг нічого думать Гарісчандра,
Розпука, мов гадюка, ссала серце
І мозок бідного. А далі встав
І, мов безумний, знов зачав кричати.

Гарісчандра

Гей-гей, купці! Сходіться! Подивіться!
Кому такий, як я, невольник здався,
Купіть мене! До всякої послуги
Спосібний, до найтяжчої роботи!

І знов юрба цікавая зібралась
Довкола нього, та ніхто з купців
Не наближався. Враз поспішно всі
Розскочились і вулицю зробили.
До Гарісчандри просто йшов купець,
Якого, певно, він не сподівався.
Се був чандал — псобійник, кат і сторож
Кладовища, огидлива поява.
Вонючий, волохатий-стрипіхатий,
Немов у кабана, два кли із рота
Стирчали, з шкур шакалів одежище,
На голові вінок мав, з трупа знятий,
В руках на шнурі псів цілую низку,
Наловлених по городу, волік.
Оцей купець, котрого дотик сам
Нечистий і страшний, мов гріх смертельний,
На Гарісчандри крик підбіг живенько.

Чандал

Мені, мені невольника потрібно!
Скажи, небоже, швидко, кілько хочеш
За себе взять? Я дам! У мене грошей
Досить. А праці не лякайсь моєї!
Тобі у мене, синку, добре буде.

Гарісчандра

Хто ти, страшна, невидана появо?

Чандал

Ого, невидана? Мене, небоже,
Всі знають в гарнім місті тім. Я пан
Великий, хоч усім смертельним служу.
Кому дасть бог чи то на паль попасти,
Чи то на шибеницю, чи під меч,
Той все через мої проходить руки.
І ще, небоже, не було нікого,
Щоб жалувавсь на кепську обслугу.
А ті, котрим бог дасть без мене вмерти,
Також по смерті йдуть до мене. Я
Остатнє ліжко стелю їм — з огню,
Остатню плату дістаю від них:
Сорочку з умерлого, покривало
І що там ще лучиться. Ну, а так,
Крім того, бачиш, песиків ловлю
По городу — також спасенне діло,
Шакалів б'ю — їх там у моїм місті
На кладовищі коло трупів купи,
Так що й заснути не дають. Ходи,
Небоже! Гарно будем жити разом!

Гарісчандра

Рятуй мене, високий Індро! Стати
Невольником нечистого чандала —
Значить навіки стратить тіло й душу,
Значить спуститься на найглибше дно
Пониження й погорди! Ні, нізащо
Сього не вчиню! Краще вже нехай
Клене мене аскет, нехай відразу
Проклін його мене на попіл спалить,
А в сю огидну службу не піду!

Ледве се вимовив, аж Вісвамітра
Явився. Гнівом запалали очі
Аскета, хмара на чолі лягла.

Вісвамітра

Ну, що ж, чандал отсей, як чую, хоче
Велику суму дать за тебе. Чом же

Її не хочеш взять і заплатити
Мені належну суму за мій окуп?

Гарісчандра

Святий аскете! Адже царський рід мій!
Неволя у чандала осквернить
На віки вічні і мене самого,
І весь мій рід, і все моє ім'я.

Вісвамітра

Брахманцеве ж прокляття живо спалить
Тебе, в огонь пекельний вкине твоїх
Всіх предків і потомків. Вибирай!

Гарісчандра

Нещасний я! І вибору мені
Немає! Змилуйся, святий аскете!
Ось клінно я до твоїх ніг паду,
Твої коліна обіймаю, порох
Слізьми змиваю з твоїх стіп. Помилуй
Мене! Не погубляй з душею й тілом!
За довг, що винен я тобі, прийми
Ти сам мене в невольники! Без слова,
Без волі власної я все готов
Робить для тебе до самої смерті.

Вісвамітра

Ану, коли в неволю ти мені віддався,
То я з тобою, як з невольником,
Зробити можу по своїй вподобі.
І ось чандалу сьому я тебе
За золотую суму продаю.

Аж скочив з радості чандал. І зараз,
Відрахувавши гроші Вісвамітрі,
Невольника свойого Гарісчандру
Зв'язав тим самим шнуром, на котрому
Були нанизані собаки. Мов мертвий,
Давав усе робить з собою бідний,
Стояв, немов осліпши і оглухши,
Аж поки палки довгої ударом
Чандал не пробудив його. Отак,
То тягнучи, то палкою б'ючи

Його й собак посполу, серед грубих,
Огидних жартів, насміхів, пісень,
Чандал потяг за город, де стояло
Кладовище, страшнеє місто вмерших.

XIII

«Бодай ти, сонце, не зійшло ніколи,
На мій страшний упадок не гляділо!
Бодай ти, земле, ще сю ніч запала
В безодню темну, щоб ти не носила
На собі мого лютого нещастя!» —
Отак ридав і кляв свою недолю
Цар Гарісчандра, цар колись, тепер
Чандал-невольник, у чандальській хаті
Ночуючи сю першу ніч.

Та сонце
Зійшло, збудивсь чандал і перед себе
Прикликав Гарісчандру.

Чандал

Слухай, синку!
Пора тобі за діло приніматься.
Робота жде тебе не так-то й мудра,
Та й не важка. Отам на кладовищі
Стоїть колиба, се віднині буде
Твоя домівка. Станеш ти у мене
При трупах за помічника. День в день
Ти будеш ждать на свіжі трупи, будеш
Допомагать, як будуть їх палити,
І будеш з них здіймати покривала
І сорочки. Се буде наш заробок.
Із нього шоста часть — царю податок,
Три часті йдуть для мене, дві тобі.

Отак його напутивши, чандал
Завів його під браму кладовища,
Де з бамбукових тик, пальмовим листям
Покрита, в тіні дерева стояла
Колиба. В ній по давнім сторожі
Лежала з шкур шакалових одежа.

Отсю надів на себе Гарісчандра,
У праву руку гак узяв, котрим
В огонь волочать голі трупи, в ліву
Довжезну тику, на котрій від вітру
Тріпалася червона хоруговка,
І на кладовище пішов до діла.

Страшенний вид йому там показався.
К полудню від Варанасі святого
Стелилася широка рівнина,
Обкопана ровом, пальмовим лісом
Відділена від міста. Лиш де-де
Росли по ній худії сикомори,
Колючі корчі. Поміж ними скрізь
Широкі пожарища, чорні плями
Вкривали землю. Стадами ходили
Шакали по долині, проразливим
Виттям і дзявкотом глушили вуха.
Скрізь кості, черепи людськії, ребра
Розкидані, одні з пожару чорні,
А другі білі, звірами із м'яса
Обгризені,— се бідолахів кості,
Котрим ні за що дерева купити,
Щоби спалить доразу всього трупа.
Нестерпний смрід долину залягав,
Захапував непривичнії груди.
Де-де курився дим, тріщав огонь,
І коло нього чуть було ридання,
Жін голосіння та сирітський плач.

Вночі кладовище ставало ще
Страшніше. Мов криваві озера́
Кипучі, полум'я костріе палало
Шакали вили, сови та нічні
Погані птахи скиглили, немов
Пекельні демони, що позлітались
На людське м'ясо.

День за днем минав.
Обжився, звик у сім страшеннім місці
І грабарем зробився Гарісчандра.
Брудний, нечесаний, вонючий, в шкуру
Зашитий, він від ранку аж до ночі

З гаком в руці і з тикою в другій
По кладовищу бігав, стоси клав
І трупи обдирав. «Отсе для мене,
Се для царя, а сеє для чандала,—
Так міркував.— З онтого трупа гарну
Сорочку я здобув, а з сього гарне
Здобуду покривало».
Далі! Далі!
Все діло, все здобича! Людське горе,
Сирітський плач, вдовиць гірке ридання,
Батьківський біль і материнські сльози —
Для нього все значило лиш одно:
Сорочка, покривало. Так немов
Ще за життя переродився колишній
М'який, сердечний, добрий чоловік.

Та, встаючи й лягаючи щодня,
Слізьми гіркими обливався він
І в пісні сумовитій виливав
Своє безмірне, невтишиме горе.

Пісня Гарісчандри

Десь там жалібниця мила моя,
В службі тяжкій пропадає,
Вольної хвилі весь день дожидає.
К серцю заплакане тулить дитя,
Плаче й гадає:

«Десь там мій милий у службі в царя
Зброю блискучую носить,
Срібла збирає і золота досить,
Щоб заспокоїть того упиря,
Що все більш просить.
Цить, моя квіточко, синку мій, цить!
Вже нам недовго страждати,
Швидко твій таточко стане багатий,
Швидко прибуде і нас увільнить...
Цить, пора спати!»

Бідна жалібниця мила моя,
Спи! Най тобі й не приснить ся,
Де-то мені довелось опинить ся!
Та вже щасливого, вольного дня
Нам не добить ся!

XIV

Одного дня вже вниз потало сонце,
Коли на кладовищі Гарісчандра
Побачив жінку вбогую, що трупа
Дитини, плачучи, несла. Худа,
Бліда, обдерта, жінка та нещасна
Ридала голосно, ламала руки,
Волосся рвала, все заводячи:
«Мій синку любий! Квіточко моя!
Дитя єдине, ти моя потіхо
Остання, ох, остання на землі!
Натішилась тобою злая доля!
Недовго жив ти на землі, та вспів
З вершин людського щастя, блиску, слави
Упасти низько, низько в тьму неволі.
Та кілько натерпівся! Боже-боже!
І голодом морив тебе наш пан,
І сік різками, копав, як собаку,
З собаками кормив і спати клав,
Аж поки зла гадюка ядовита
Тебе у сні, мій любий, не вкусила.
О горе, горенько моє! Я, бідна,
Кляла й благословила ту гадюку:
Кляла за те, що видерла мені
Мою єдину на землі надію;
Благословила ж за тото, що швидко,
Хоч з болем лютим, з лютої неволі
Тебе на волю, любий, довела».

Почувши Гарісчандра крик її,
Прибіг на місце. Ставши оддалік,
Глядів на неї і на те маленьке
Посиніле, опухле тіло трупа!
Він не пізнав, нещасний, свого сина,
Ні жінки Сайвії, та, дивлячись,
Подумав тільки: «Ось воно, нещастя!
Якась вдова, мабуть, невольниця
Убога. А дитя — коли отак
Лежить у неї на колінах, то
Мені здається: свого сина бачу
У матері. Де він, голубчик мій?
В такім самім віці і він тепер,

Як сей. Чи він жиє? Чи, може, також
Бог Яма взяв його за ніжну ручку
І попровадив десь таємним шляхом?»

А Сайвія сиділа і ридала
Над трупом сина. Та, чандала вздрівши,
Аж затремтіла. «Боже, се ж мій муж!» —
Подумала і мало не зомліла.
А далі, трупа відложивши, встала
Хитаючись і руки простягла,
І скрикнула: «О царю! Милий мій!
О Гарісчандро! Що ти робиш тут?
Чи не пізнав ти Сайвії своєї?»

Яка була отих нещасних стріча,
Які там мовились слова, які
Лилися сльози і які зітхання
Плили до неба — се сказать словами —
На те людськая мова заслаба.
Ридаючи і стогнучи над сином,
Цілуючи посинілого трупа,
Розказував нещасний Гарісчандра
Своє життя на службі у чандала.
І, плачучи, розказувала жінка
Своє бідування в тяжкій неволі
В брахманця-ошуканця і його
Лихої жінки.

С а й в і я

Царю, пане мій,
Скажи, чи є ще правда на землі?
Чи є живі боги над нами? Адже ж
Весь вік ми свято берегли обоє
Їх заповіти, щедрі дари клали
Попам, брахманцям, тямили про вбогих,
Творили правду сиротам і вдовам,
Карали переступних. І за що ж
Таку страшну тепер нам довелося
Терпіти кару? Без вини своєї
Ти стратив власть, багатство і державу,
Всі троє ми в неволю продалися,
Дитя єдине стратили — і за що?
З-за прибагів неситого аскета!

Ні-ні, немає правди на землі.
Ні в небі!

Гарісчандра

Жінко люба, цить! Не слід,
Наріканням себе ще більш карати.
Мабуть, на щось богам була потрібна
Ся люта кара, що на нас зіслали.
Та закінчиться вже вона сьогодні.

Сайвія

Ти дивно так се мовиш! Як се так?
Чи ти що знаєш? Чи задумав що?

Гарісчандра

Дружино вірна, не питай нічого!
Ходім лишень, і дерева обоє
Знесім багато, й царський стіс високий
Для сина свого бідного зложім —
А там побачимо, що нам робити.

XV

Наклали стіс високий. Гарісчандра
В обійми сина взяв і по драбині
На стіс той виніс. Та не клав він трупа
А, держачи його в обіймах, мовив:

Гарісчандра

Дружино вірна, а тепер візьми
Горючую головню й положи
В сухий хворост, що в середині стосу.

Покірно Сайвія зробила се.
І затріщав хворост, і бухнув дим.
Несміло ще стелився по долині,
І полум'я маленьке почало
Лизать поліна.

Гарісчандра

А тепер, сердешна,
Прости мене, коли хоч раз в житті
Тебе чим-небудь я вразив недобрим,
Хоч словом, хоч би поглядом німим!
Прости найпаче те, що через мене
В отсю страшну неволю ти попала!

Сайвія

Мій мужу любий, не кажи сього!
Яке ж мені життя без вас обох?
Чи кажеш своїй Сайвії нещасній
Вертати знов у лютую неволю
З розбитим серцем? Ні, позволь мені
При собі стати разом з нашим сином.
А як святеє полум'я здійметься
Могуче вгору, то і наші душі,
Очищені, і вольні, і веселі,
Стрясуть із себе всі земні терпіння
І полетять в щасливий, вищий світ.

Гарісчандра

О ангельська душе! О серце щире!
Ходи ж сюди! В обіймах спільних всі
Покинемо неволю й разом станем
Там, де нема неволі, ні страждання.

І радо Сайвія на стіс вступила.
Тоді ногою кріпко Гарісчандра
Драбину геть відкинув. І обоє
Навколішки упали коло трупа,
Зложили руки і думки свої
Понад усі терпіння й муки земні
Знесли високо, до богів безсмертних.
І ясно, легко стало їм в душі,
Немов прохожим, що з холодних дебрів,
З густого бору, із блудних стежок
На вольний, теплий, ясний степ виходять.

А там внизу огонь тріщав, гудів,
Густими бовдурами дим валився,
І полум'я кривавії язики
Вилися вгору. Ще не досягали
Тих, що в обіймах дружніх, у молитві
Стояли на версі, та звільна їх
Немов вінцем огнистим обплітали.

XVI

Та що се враз за гомін ізчинився
При брамі кладовища? Що за люди
Валять юрбою, бігають усюди,
Когось шукають? А оті, що вкупі
К горючому костру простують, що се
За діда ветхого несуть в носилках?
Побачив Гарісчандра сей народ,
Побачив діда й стрепенувся. Ах!
Колись він знав його, знав тих усіх
Людей! Таж се Айодії міщани!
А дід той — се його старезний прадід,
Колишній цар Айодьї, Девадатта,
Тепер від многих літ святий пустинник,
Чудесний лікар і порадник всіх.
Та що за диво, що його міщани
Сюди такою купою прийшли?
І прадіда пощо несуть святого?

Та ось його побачив Девадатта,
Побачили міщани.

«Царю, царю! —
Роздався дружний крик їх.— Почекай!»

Девадатта

Стій, Гарісчандро! Ще тобі не час
В палату Індри! Діти, лийте воду,
Гасіть огонь!

За кілька хвиль погас
Огонь. Ридаючи і сміючися,
Міщани на руках знесли зі стосу
Дитя, і Сайвію, і Гарісчандру.

Гарісчандра

Що завинив я вам, що ви на силу
Вертаєте мене з тієї стежки,
Що до свободи вічної веде?

Девадатта

Великий гріх твій тут тебе спиняє.
Хіба забув ти, що найперша царська
Повинність — дбати про своїх підданих?

Гарісчандра

Не маю я підданих! Я не цар!
Чандал неначистий, сторож кладовища,
Здирач з умерших шмаття — ось хто я!

Девадатта

А як мені святу складав присягу
В Айодії закону стерегти
І не лишать без власті — се забув?

Гарісчандра

Навів на мене бог важку покусу.
В Айодії я власть віддати мусив
Аскету Вісвамітрі. Той там пан.

Девадатта

Тиран і здирця той уже доволі
Напанувався. Нині твій престол
Свобідний, жде давнього свого пана.

Гарісчандра

Не можу я на нім засісти, діду.
В неволю проданий чандалу, я
Лиш з дозволу його піду відсіля.

Чандал

Ось тут я, батечку! Та ти про мене
Не дбай! Іди собі з всіми богами!
Мені оті міщани святобливі
За тебе для заміни привели
Такого ж пана, як і ти.

Гарісчандра

Кого?

Чандал

Та свойого ж царя, бач, Вісвамітру.
Старенький він, то правда, і бурчить,
Клене сердито. Ну, та дасть-то бог,
Що якось з ним до ладу дійдемо.
На кладовище не піде, та я
Пошлю його собак ловить по місті —
Се також діло добре і немудре.

Гарісчандра

Ні, не бувать в Айодії мені!
Важкі пригоди геть мене зламали,
А сина смерть життя підсікла корінь.

Девадатта

Подай мені свою дитину, доню!

Тремтячи, Сайвія старцеві в руки
Дитини трупа подала. Оглянув
Старий посиніле, опухле тіло,
До груді вухо притулив і слухав.
Тоді з-за пазухи добув лушпину
З горіха, в ній якаясь масть була.
Отсю подав він Сайвії і мовив:
«Візьми се, доню, намасти дитя!»

І диво дивне! Де лише прилипла
Чудовна масть до тіла, там щезала
Гадюча пухленина і синець,
Біліло тіло, м'якло, подавалось
І набиралося тепла. На щоках
Слабенький рум'янець заграв. І звільна
Розкрились очі, розтулились ніжні
Уста, і ще слабий, безвладний хлопчик
Тихесенько промовив: «Мамо! Тату!»

І кинувсь на коліна Гарісчандра,
І Сайвія, надмірним щастям наче
Прибита, кинулась йому на шию,
І плакали обоє й цілували
Дитя воскресше, й дідові коліна,
І всіх, усіх Айодії міщан,
Що там з слізьми в очах на все гляділи.

Оце вам повість про царя й аскета —
Могучим всім в науку й осторогу,
Всім твердосердим, гордим на погрозу,
Нещасним всім, страждущим на потіху.

Львів, у грудні 1892

ІНШІ РЕДАКЦІЇ ТА ВАРІАНТИ

Вни плакали фальшивими сльозами
Над моєю недолею, жаліли
Мене, махали надо мнов руками,
Но помочи мені не думали й не хтіли.

«Жаль бідака! З дороги марно збився
І згинув, ми то наперед сказали,
Що згине! Дурень, за пусту вчепився
Роботу, й ось де го фантазії загнали!»

А, другі, ще милосердніші, сумно
Покивуючи головами, кажуть:
«Підмовили злі люди, вгнали в трумну
Та й кинули. Ну, вже як ті обв'яжуть

Кого в свої прокляті пута, тому
Не випутатись! Жаль отсього, щирий
Був чоловік, лиш то зблудив, що злому
Товариству так насліпо увірив».

Пожалували всі мене, а далі
Пішли — хто на обід, хто в карти грати,
А хто судить запертих в криміналі,—
А я лишивсь під тином умирати.

31/V

IDYLLA

Dawno to było. Dwoje małych dzieci,
Pobrawszy się za ręce, po kwiecistych
Podgórskich łąkach, w poprzek niw, po wąskiej
Ścieżynie polnej, w letni dzień gorący —
Szło ze wsi.

Starszy z dwojga chłopczyk był
Z oczyma niebieskimi, białowłosy,
Z wierzbowym koniem w ręku. Za pazuchą
Kęs chleba spory miał i dwie stokrotki
Zatknięte na pilśniowym kapeluszu.
Dziewczyna prowadziła go za rękę,
Choć mniejsza. Oczka niby dwie tarniny,
Jak dwa węgliki rozżarzone, żywo
Biegały wkoło. Jak ogonek mysi
Wisiała z tyłu kosa, a przy końcu
Czerwona wstążka była w nią wpleciona.
W małej, popodpinanej zapaseczce
Niosła kartofli upieczonych parę.
A strączki grochu zielonego widać
Z poza pazuchy.

Chłopczyk jakoś nierad
Kroczył i wciąż oglądał się nieśmiało;
Dziewczynka szczebiotała bezustanku,
Towarzyszowi dodając odwagi.
— Fe, wstydź się! Darmoś wyrósł taki duży,
A płakać chcesz! Oto mi chłopiec, co się boi,
A czego bać się? Już gdy ja ci mówię,
To musi to być prawda! Już to moi
Babunia nie z tych, co to kłamać lubią.
Ty tylko spojrzyj, czyż to tak daleko?
Na ten pagórek, stamtąd Dział[1] już blisko,
A tam my Działem w górę, ciągle w górę,
Aż na sam szczyt. I koniec. Tam spoczniemy;

---

[1] Działem nazywają podgórscy rusini w Galicji pierwsze, najniższe pasmo Karpat, dzielące «góry» od «dołów».

A może nie... co mamy tam spoczywać,
Gdy stamtąd już tak blisko?... Krzykniem: U!
I pobiegniemy prosto razem do tych
Żelaznych słupów, co podparły niebo.
A tam schowamy się za słup i cicho,
Cichutko przeczekamy do wieczora.
I żebyś ty mi nie śmiał ani pisnąć,
Nie mówię — płakać! Słyszysz? Bo jak nie,
To ja ci dam! A jak nastanie wieczór,
Słoneczko przyjdzie na nocleg do domu,
Do bram zapuka, to my cichuteńko,
Ostrożniuteńko podpełzniemy za nim.
Bo wiesz ty, co babunia mi mówili?
U niego jest córeczka — taka śliczna,
Że ci aż strach! I ona co wieczora
Odmyka ojcu bramę i co rana.
A dzieci lubi tak, że ci aż strach!
Lecz słońce dzieci do niej nie dopuszcza,
By z nimi w świat nie uszła. Lecz my cicho
Tak podpełzniemy — czmych! — i ją za ręce
Chwycimy, to już słońce wtenczas nic nam
Nie zrobi. Tylko ty mi się nie lękaj
I płakać nie śmiej! Przecież to tak blisko,
J na drogę mamy dosyć z sobą.
A ta panienka da nam dużo, dużo
Wszystkiego, o co tylko poprosimy.
O cobyś ty ją prosił?
Spojrzał na nią
Chłopczyna zwolna, palec w usta włożył
I mówi: — «Mozeby lepsego konia»?
— Cha, cha, cha, cha! — zaśmiała się dziewczyna.
— No, cóz, to mozeby kapelus nowy?
— Proś o co chcesz, a już wiem, wiem, wiem,
O co ja prosić będę.
— Cóz takiego?
— Aha, nie powiem!
— Powiedz, bo ja zaraz
Zapłacę!

— Oho, płacz! Ja sobie sama
Pójdę i ciebie nie zabiorę z sobą.
— No a dlacegoz mi nie powies?
— Boś ty
Głupi! Wiesz, co babunia powiadali?
Są u niej takie jabłuszka złociste.
Komu jabłuszko takie podaruje,
Ten cały wiek swój będzie zdrów, szczęśliwy,
I piękny, ach! Na podziw wszystkim ludziom.
Lecz te jabłuszka tylko dla nas dziewcząt.
— Ja chcę jabłuska! — zapłakał chłopczyna.
— Nie płacz, głuptasie! Tylko nie zapomnij
Prosić ją ładnie! A jak dostaniemy
Po takim jabłku, to wrócimy do dom,
I ani słówka przed nikim! Nie powiesz?
— Nie powiem.
— No, pamiętaj, bo jak powiesz,
To ci odbiorą! Trzeba tak zachować,
By nie znaleźli. Wiesz co, ty dasz mnie
I swoje, schowam je oboje razem,
Bo ty głupiutki, u ciebie odbiorą.
Czy tak? —
— A tak, — chłopczyna rzekł. I poszli.
Od tego dnia minęło wiele lat
Daleko ponad spodziewanie dzieci
Długą i ciężką pokazała się
Ta podróż do pałacu słonecznego.
Trawy, i niwy, i niebo, i słońce —
Wszystko zmieniło się w oczach chłopczyka.
Tylko niezmienną pozostała jedna —
Ta jego towarzyszka, przewodnica.
Jej szczebiot żywy, miły i wesoły,
Jej uśmiech, jej nadzieja niegasnąca,
To żywa nić, co wiąże w jego sercu
Dzisiejszy dzień z wczorajszym i jutrzejszym.
Nie zmienił się i cel ich za ten czas,
Lecz wzrósł, rozjaśniał i rozwinął się.
I oto wielkim i ludnym gościńcem,
Śród zgiełku, swarów, poszturchiwań tłumu
Idą, w swoich piersiach jako skarb najdroższy

Chowają czyste serca swe dziecięce.
Gdy mija ich nadęty, dumny głupiec,
To się rozśmieje; mija pan bogaty,
To i nie spojrzy; a gdy chłopek spotka,
To poda im w spiekotę świeżej wody,
Pokaże ścieżkę, na nocleg zaprosi
I da przytułek w słotę, w czas burzliwy.
I oni, wzięwszy się za ręce, cicho,
Radośnie, bez zwątpienia i bez trwogi
Idą — złotemu słońcu na spotkanie.

Lwów

*

Кожда пісня моя —
Жизні меї день,
Пережив кожду я,
Не списав лишень.

В моїй жизні вона
Наклювалася,
Мойов кров'ю вона
Наливалася.

З моїх зітхань її
Тихий аромат,
То не звуки — мої
Сльози в ній тремтять.

Не питай, чом не раз
Складу в ній нема,
Жизнь іде через нас,
То і про склад дарма.

ГЕЙ, ХТО НА СВІТІ КРАЩУ ДОЛЮ МАЄ?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що плугом святу землю оре,
Святую землю в банку заставляє,
В довги впадає, як в бездонне море,
І поти б'ється, аж послідня рація
На нього спаде — грунту ліцитація,
І поки в найми не пошкандибає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що вірно цісареві служить,
В касарні тишком рід свій споминає,
Зітхає тишком, і клене, і тужить,
Махає гвером, в гліді машерує,
На варті мерзне, в дні і в ночі чує
Глас псьої шкіри, комісняк снідає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що добрим вітчини є сином,
Податки точно рік по рік складає,
Послушний власті і ніяким чином
Їй не противен, не пита, що бідний,
А треба дати — дасть і гріш послідній,
А нащо, за що дав — і не питає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що в церкві всю науку чує,
Що тільки бідних господь бог карає,
Що ласка божа тільки багачу є,
Що чорт усюди чоловіка кусить,
А бідний все в покусі впасти мусить,
Що хлоп пияк, нероба і свиня є,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що в школу станувши від малу,
Про батька, матір, брата забуває,
На чужій мові вчиться річ нездалу,
Скінчивши ж школи за той гріш народний,
Стає раб царський або раб господній
І лиш про себе, про зиск власний дбає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

«УЖАС НА РУСІ»

Ой, зле, сусіде! Лихо нам, свату!
Тяжко на світі дихати вже!
Чув ти? На нашу бідную хату,
Кажуть, страшная змора іде!

Десь появились злі нігілісти...
Кажуть, неначе вни-то хотять
Русь нашу матір з кашею з'їсти,
Перевернути весь старий лад!

Все-ді поставлять горі ногами:
Хлопці будуть-ді вчителя вчить,
А як не вміє, далі різками,
Як він їх досі, стануть лупить.

Парафіяни службу муть правити,
Піп буде бити поклони сам,
А зате мусить церков поставити
І ще довкола звести паркан.

Також податки буде платити
Не хлоп державі, але вона
Хлопові,— має всіх си живити,
Сіять, орати й жати сама.

В суді засядуть хлопи й міщани,
Тії судити стануть панів;
Не арештантів поліціяни,
Муть пильнувати, так як велів

Досі закон наш, но арештанти
Поліціянів! Злодій краде,
А як властивець зловить го,— stante
Pede [1] в арешт го злодій веде.

Автограф № 214

«УЖАС НА РУСІ»

Лихо, сусіде, ой горе нам, свату!
Тяжко на світі прожити буде!
Чув ти? На нашу нещасную хату,
Кажуть, страшенна помора іде.

Десь появились якісь нігілісти,—
Кажуть, що се людоїди, хотять
Русь нашу матінку з кашею з'їсти,
Перевернути теперішній лад.

[1] Зразу *(лат.)*.— *Ред.*

Все-ді поставлять долі головами:
Хлопці будуть тоді вчителя вчить,
А як не вміє азбуки, різками,
Як він їх досі, будуть го лупить.

Люди тоді парастас будуть правити,
Але поклони піп битиме сам,
А зате сам мусить церков поставити,
І коло неї зробити паркан.

В суді засядуть хлопи і міщани,
Щоб адвокатів судити й панів;
Хто вкрав, а хитро, той вільний остане,
В цюпу, хто вкрасти хотів, а не вмів.

Не хлоп державі податки платитиме,
З грунту, і хати, й усього добра,
Але хлопів всіх держава живитиме,
А газдівство їх обійме сама.

Голі пройдисвіти банк закладатимуть,
Щоб багачам дозичати гроша;
З голоду бідні утішно вмиратимуть,
Щоб була сита по смерті душа.

Волі назадники встеклі забагнуть,
А ліберали її прокленуть,
Взад поступовці, мов раки потягнуть,
Прямо наперед сліпії підуть.

Вівці муть, кумочку, пастиря пасти,
Яйця муть, кумочку, курку учить,
Люди легальні муть грабити й красти,
Чесних будуть злодіяки судить.

Горе, сусідо, о лихо нам, свату!
Жий в такім світі, і стій, і терпи!..
Радше покинути жінку і хату
І вандрувать на кубанські степи!

Автограф № 548

ВІСТІ З КРАЮ БОТОКУДІВ

Хто, що й відки ботокуди,
Як дійшли до своєї власті,
Як сварились, як поснули —
Все те скажу в першій части.

I

Музо, мученице вічна,
Не відвчора, не віднині
В повитуху зеленугів
Здеградована з богині!

Кождий зве тя, відколи
Гомерище довгобразий
Запросив тя скандувати
Гекзаметри для гімназій.

Ну, та старая штука,
Ще тоді дівчам була ти,—
Но як з рук до рук пішла ти,
Стала чортзна-що з дівчати.

І багато ти, небого,
Ех, багато нагрішила
І недородків ти много
На сей світ понаводила.

Днесь в кого лишень пуста
Голова, а повне пузо
І ліниві руки, зараз
Зве до тебе: «Музо! Музо!»

І через таких-то ти
Віру стратила, небого,—
Дехто нині вже на тебе
І гроша не дасть дурного.

Жаль мені тебе, но що ж —
Старість, бач, не радість! Лихо
Молодитися старому,
Ліпше вже сидіти тихо.

А як ні, то не до співу,
Не до любощів та чудів,
Не до вигадок тра братись,
А до серіозних трудів.

Треба вчитись! Таж є час
І ні по що зволікати:
От хоть зараз таки й тут
Можна лекцію почати

З етнографії. Ну-ко, враз
Доложімо праці й трудів,
Розкажімо всьому світу
«Вісті з краю ботокудів!»

Край смиренія і мазі,
Край героїв з Галілеї,
Край азбуки і просвіти
Варт, їй-богу, епопеї.

Дивний край! Дивніші люди,
Що в тім краї ся виводять!
Між ученими такії
Про людей тих вісті ходять:

В краї тім жиють прикупі
Всумішку троякі люди:
Неприязні елементи,
Бидло й праві ботокуди.

Неприязні елементи
Є то явні, стотаємні —
Перші з роду Кшепшицюльських,
Другі знов «крети підземні».

Кшепшицюльських рід шляхетний
Тим хвалиться, хоть без рац'ї,
Що він був насадником
Глупівської цивлізац'ї.

Правда, що глупівським хлібом
Він сотки ся літ кормив,
Но надмірною просвітов
Бог його не покривдив.

«Ми Європи передмурок
Против диких орд татарських,

Ми від правіку боролись
З силов нападів варварських!»

Може бути, но се діло
Давнє, нинішнього часу
Кшепшицюльські тим лиш славні,
Що часом «біжать до лясу».

В ботокудськім краю рід сей
Кілька патріархів має,
Кшепшицюльський межи ними
Місце найперше тримає.

Друге місце занимає
Пшекшицюльський. Ширша мова
Про їх діла в Щедріновій
Є «Літописі Глупова».

Другий рід «кретів підземних»
Ніщо й в коляду тут класти,
Бо про них розкажем далі,
В другій або третій части.

Діл тих, впрочім, не видати,
Тільки чути страшні вісти,
Що всіх правих ботокудів
Вни хтіли б в каші з'їсти.

Бидло — що сказать про нього?
З масті сіре, їсть невпинно
(Як є що!), спить, робить, родить.
Ну, і богу душу винно.

Але третій люд — герої!
Просвічені, грубо вчені;
Не кормляться лободою,
А щодень їдять печені.

Ботокуди — то підпори,
То стовпи порядку й віри,
Всім вни латають сумління,
Хоть в сорочці роблять діри.

Ботокуди — то борці:
Б'ються сміло, мов горації,
О посади, ад'юнктури
І о пенсії та дотації.

Ботокуди — ціцерони!
Ботокуди — то артисти!
Вни говорять все з амвони,
І співають акафісти.

Ботокуди — лікарі!
Вни нервовую дразливість
Бидла свого лічать постом,
Ще й заводять стремезливість.

Ботокуди — педагоги;
Щоб у бидла відібрати
Всю охоту до науки —
Кажуть требник му читати.

Ботокуди — мудрі люди!
Що там ваші європейські
Ліберали, націонали,—
Кращі в нас свої, рутенські!

Не хвали ж ся ти, Європо!
Шкода твоїх праць і трудів!
Що ти маєш там, то маєш,
Но не маєш ботокудів.

Плем'я славне і величне,
Недосягле і любиме,
Многословне, многоличне,
Малодумне й незглибиме.

О, позволь же співакові
При столі спокійно сісти
І про тебе всьому світу,
Розказати славні вісті!

II

Передвсім вам тре сказати,
Без гніву і без осуди,
Історично і критично,
Відки взялись ботокуди.

Неприязні елементи
В злобі без кінця і міри
Ось що кажуть — розумієсь,
Сьому годі дати віри,—

Ось що кажуть: «Спочатку
Світ тонув у тьмі кромішній;
Зверха уносивсь канчук,
Внизу гнулись душі грішні.

Грішні душі, просте бидло
Гнуло в праці карк свавільний,
А канчук гуляв свобідно,
Лад піддержував суспільний.

Окрім бидла і канчуків,—
Так говорять злі язики
Кшепшицюльські,— не було ще
Ботокудів і полики.

Навіть край тоді не звався
Ботокудья, так як нині,
Но славетнеє ім'я
Мав — «Глупівської пустині».

І тиша була. Міг кождий
Весело час проживати,
Хто при свисті канчука
Мав охоту танцювати.

Аж настав поганий час,
Дивний гедзень на народи,
Так, що й не уговкать! Ну,
Почалися короводи.

Навіть згадувати страшно,
Що в той гедзень ся робило,—
Якби може се змить з істор'ї,
Ми би тут дали на мило.

Отоді-то щез канчук,
І порядок щез суспільний,
Закричало, заметалось
Бидло, мов той божевільний.

Отоді-то в край глупівський
Надійшов якийсь оконом
В мандаринському мундирі,
Що звавсь графом Встидіоном.

Справді був се Встидіон,
Крий від нього божа мати! —
Бо таке тут наробив,
Що встид світові сказати!

Він, що присланий тут був
Для легальних, тихих трудів,—
Він з льокаїв, алілуйків
Натворив нам ботокудів.

Ну, та, звісно, Встидіон
Не був бог, то й ті особи,
Що він потворив, не мали
І крихти людської подоби.

Руки в них — лиш 'д собі горнуть,
Рот кричить лишень, чоло
З міді й юхту — ані мізку,
Ані серця не було».

Так говорять Кшепшицюльські,
Но правдиві ботокуди
Голосно перечать тому,
І кричать, і б'ються в груди:

«Брешете! — говорять сміло.—
Ваша мова вся викренти.
Фальш і злоба, бо ви, прецінь,
Нам ворожі елементи.

Брешете, щоб Встидіон
Не на людськую подобу
Сотворив нас і за те
Гріх тяжкий поніс до гробу.

Не якийсь там Встидіон
Сотворив нас, мов паскудство,
Но сам пан біг сотворив
Нас і наше ботокудство.

І з-поміж усіх народів
На землі лиш ми єдині
Так, як вийшли з рук господніх,—
Так остались й донині.

Так, донині ми невинні
З серцем, розумом дитини,
Наче вчора духом своїм
Оживив нас бог із глини.

І та глина — ми то чуєм —
В нашій ще лежить істоті,
Вічно нас манить і тягне
В рідним бабратись болоті.

О, та глина преподобна,
Наша вічна, рідна мати,
Досі нас держить, невинних,
Не дає нам загибати

В омуті наук, теорій,
Поступів, ідей розличних
Позитивних, богопротивних,
Дарві- й соціалістичних!»

III

Чи ще від часів Адама
Ботокуди існували,
Чи аж в сорок осьмім році
Враз сотворені зістали —

Сього не будем рішати,
Та й воно й нелегка справа,—
Но то певно, що аж з тим
Роком почалась їх слава.

На руїнах канчуківства
Стали вни, як «стовп народний»,
На руїнах академ'ї
Збудували «Дім голодний».

Що вперед канчук робив,
Те в свої взяли вни руки;
Замість канчуків фізичних
Завели моральні буки.

Замість давніх рад глупівських
Стала «Ботокудська рада»,
Де означено перш всього,
Що є вірність, що є зрада,

Що є стовп, а що підпора,
Де також в страшній утомі
Сто днів раджено, який би
Герб дать на «Голоднім домі».

Сто днів радять — нич не вийшло!
Вже сто перша днина чеше,
І вни герб такий рішили:
Злотий пес на сонце бреше.

Рік ладили того пса,
Рік несли, а рік ставляли.
«Стій же тут на нашу славу
І бреши!» — вони сказали.

І стоїть той лютий пес
На «Голоднім домі» й досі,
Став на ковбицю ногами
І до сонця морду зносить.

І сидить в «Голоднім домі»
Ботокудська рада й досі,
Против мрій, теорій, мислей,
Сміло голос свій підносить.

Але тихо ясним небом
Сонце радісно пливе,
В ботокудськім тихім краї
Плем'я родиться нове,

Плем'я люте і безбожне,
Що смієсь з усіх героїв,
Зі стовпів тих ботокудських
І з покори їх старої.

Але чорт їм, тим новим!
Не вони нас тут обходять,
А ті радні ботокудські,
Що великі діла плодять.

Бо, чень, кождий догадаєсь,
Що на псі вони не стали,
Але далі в світ широко
Ботокудство розславляли.

Правда, пес той золочений,
Що на дах аж виліз сміло,
Безперечно й неохибно,
Був їх н а й в и щ е є діло.

Вище вже вни не пішли,
Но зате в недовгій хвили
Вшир увесь глупівський край,
Наче морські хвилі, вкрили.

IV

Про широку ту діяльність,
Що лилась, мов ріки з моря,
Ось яке в той час писала
Славна «Ботокудська зоря»:

«Слава богу, час минає!
Не то диво, що минає,
А то, що, збудившись раз,
Наш народ вже не дрімає.

Не дрімає і не спить,
А кріпиться і ликує,
Славить бога і монарха,
І ні про́ що більш не чує.

Всього нам надарували:
Волю (хоть за бидла гроші)
І руїни академ'ї,
А що варт слова хороші!

Що варт то, що ми віднині
Звемось «сторожі порядку»,
А що варті всі надії
І ласка панська наостатку!

Все ми маєм! Нас злякались
Елементи неприязні,
Хоть недавно ще сміялись,
Що такі ми непоказні.

Все ми маєм, що нам треба,
Так, що більш нічо й бажати,
А ім'я велике наше
Вічно буде процвітати.

Ми лояльні! Ми за волю
Шабельками не рубали,
Що нам надано, ми смирно
І з подякою приймали.

Ми тверді, бо, мов скала,
Стоїмо на віри грунті.
В вірі вся будучність наша,
А не в ворохобнім бунті.

Ми й учені! Ще дяки
Нас псалтир читати вчили;
З книг святих вся мудрість наша,
А плюєм ми на машини.

Ми великі! Сян, і Буг,
І Дністер наш безконечний —
Се границі наші! Тут
Ботокудський край сердечний!

В краї тім родина наша,
Ціль всіх наших праць і трудів,
О, тут стільки щирих серць,
Кілько щирих ботокудів!

Ми для свеї вітчини
Віддаєм без тіла душу,
Ми за ню в огонь підем,
В воду, найрадше — на сушу!

Вна багата щедротою,
Не залишить нас ніколи,
Ми також її не лишим
Аж доробимось поволи.

Доки молоком і медом
Ти пливеш, наш рідний краю,
Доки весело, в достатку
Череди твої іграють,—

Доти й ми тебе не кинем,
А хіба-бисмо здуріли
Аж тя доведем... туди...
До святої твеї цілі!»

Так писали в ті часи
Про діяльність ботокудів,
Так ширили наперед вже
Честь для їх великих трудів.

Але ж бо й ті труди справді
Страх які були невликі:
Вість о них останесь вічно,
Хоть вже з них нема й полики.

V

О преславні ботокуди,
Де ж я, бідний, слів найду,
Щоб як слід возвеличити
Вашу першу боротьбу!..

Ні давніше, ні пізніш ви
Не робили тілько стуку,
Як тоді, коли велася
Славна «битва за азбуку».

Як ви дільно там боролись
З неприязним елементом,
Як зливали поле битви,—
Та не кров'ю — атраментом!

Неприязні елементи,
Люд підступний і завзятий,
Ваші найлюбіші букви —
Йор, іри — вам хтіли взяти.

Ба не тільки йор, їри й ять —
Всю кирилицю забрати
Хтіли, а взамін накинуть
Альфабет латинський клятий.

Та й ще сміли величатись:
«Ми не вороги вам, де там!
Ми лиш просвітити хочем
Вас латинським альфабетом.

А й слова всі ботокудські
Найважніші: «стовп» і «хлоп»,
«Зрадник», «злотий пес», «підпора»,
«Ботокуда», «плосколоб»,—

Всі латинським альфабетом
Дуже добре мож писати,
Тільки що тоді письмо те
Вся Європа не читати».

Але ви, мої герої,
Не далися тим здурити,
Бо вам преці йшло о тое,
Щоб ся від Європи вкрити.

Та й притім ви добре знали,
Що вся ваша вартість людська,
Вся будучність, сила, слава,
Словом, жизнь вся ботокудська

В тій азбуці спочиває,
В йорах тих та ятях криєсь
І що скоро їх не стане,
То все парою розвієсь!

Тож ви сміло подоймили
В обороні їх прапор,
Сміло, твердо закричали:
«Згинем за йори, за йор!»

Ви три дні й чотири ночі
Безупинно так кричали,
А між тим підпори ваші
Три брошури написали.

Ах, брошури ті преславні,
Свідки боїв так грізних!
Три як сестри, а змістилось
Півчетверта мислі в них.

Там доказано доочне,
Що вся мудрість, всі науки
Всюди і у всіх народів
Починались від азбуки,

Що віднять комусь азбуку,
Се значить — його зіпхнути
Від освіти до варварства,
На путь тьми зо світла пути.

Що затим і ботокуда
Над всі скарби сього світу
Найвище цінить азбуку,
Бо азбука — то освіта.

Ба що більш, азбука — верх
Всеї мудрості й науки;
Вся наука й мудрість наша
Не йде дальше від азбуки.

Ви беріть си академ'ї,
І гімназії, і школи
Людовії — лиш азбуки
Нам не тикайте ніколи!

Так, не тикайте азбуки
Нам, кирилиці святої!
Ми за ню й на смерть готові,
Ми, азбучнії герої!

А латинських альфабетів
Ми не хочемо і знати,
Вни для нас недобрі, бо
Ми не вміем їх читати!

Ах, брошури ті премудрі!
Досі ще вни по стріхах
Ботокудських ся валяють,
Де припав їх смрад і прах.

Мов гармати-стіноломи,
Вни на ворогів упали,
Наче бомба, все довкола
Розігнали, розметали.

Уступили вороги,—
Певно, то їх в серце ткнуло,
Що в тих трьох брошурах лютих
Півчетверта думки було!

VI

Найсвятіше в чоловіка,
Сли він ботокуда хвацький,—
Крім азбуки, є святий
Обряд греко-уніатський.

Та-бо й обряд се хороший!
В нім зійшлись, як во дні оні
В Римі всі боги, з всіх вір
Щонайкращі церемоньї.

І таке його багатство,
І краса його такая,
Що ніхто го там докладно
В повній цілості не знає.

Чи клякати, чи стояти,
Чи раз, два, чи три дзвонити.
Чи «мир православний», чи
«Правовірний» говорити,

Як вівтарі будувати,
Як ікони малювати,
Чи попам лице голити,
Чи їм бороди мож мати,—

Все те вкрите тьмою спорів
Ритуально-догматичних,
Все те тягне до таборів
То панських, то схизматичних.

Знали вражі елементи,
Що тут праві ботокуди
Помішаються найшвидше
І попруться сюди й туди.

А як в різні боки, мов
Раки з торби, вни муть лізти,
То тоді найлегше всіх їх
Разом в ложці каші з'їсти...

Тут правдивої істор'ї
Нитка рвесь, пожалься, боже
Но переказ ботокудський
Заповнить перерву може.

Правда, розібрать критично,
Чи се правда, чи викренти,—
Годі нам, бо тут хибують
До розбору документи.

Кажуть, що, щоб підійти
Ботокудів потаємно,
Кшепшицюльський з Пшекшицюльським
З'їхалися ніччю темнов.

Там вни їли польські зрази
І гуцульську мамалигу,
Ну, і сплодили при тім
Славну «польськую інтригу».

В пітьмі сплоджена, вона
Світла, мов сова, лякаєсь,
Польські зрази їсть, но все
Мамалиги домагаєсь.

І пішла по ботокудах
Ся інтрига знаменита,
Одурила, оп'янила
Всіх, неначе оковита.

Та не диво, що пани
Укували коромолу,—
Диво, що на ню зловили
Ботокудів всіх посполу.

Мов на змову: ті в церквах
Всі дзвінки покасували,
Другі знов позаводили
Ще й органи та цимбали.

За вівтарі, за ікони,
Хоругви та за монстрац'ї
Наробилось в Ботокудьї
Страх багато каляманц'ї.

Зразу глухо клекотіло
По всім ботокудськім краю
Так, як в справжній день літній,
Поки хмари ся збирають.

Далі сипнули статті
Більше-менше наукові,
Що містилися в «Зорі
Ботокудській» та в «Ослові».

А вкінці ливнули крики,
Свари і лайки, що страх —
По соборчиках, касинах,
По пиварнях та шинках.

Роздалася давня пісня:
«Зрада! Шизма! Гей же! Гала!»
Декуди одверта навіть
Революція настала.

VII

В перемиськім здиханаті
Серед скал і перепон
Жив преславний ботокуда,
Звався Нещасний Соломон.

Муж великий во язиці —
Ботокуди всі великі,
Кождий в чім-будь. От заким
Почались за обряд крики,

Соломон зібрав до себе
Із цілого здиханату
Ботокудів. Як зійшлись,
Він казав заперти хату,

Заслонити вікна й так
До згромаджених промовив:
«Ботокуди, стережімсь,
Бо чорт лапку нам зготовив!

Слухайте, яку покусу
Наводив сам бог на мене!
Слухайте й огнем надії
Серце розпаліть студене.

В третій день святого посту
Ліг я, трошки піднапилий,—
Ну, і ось які два сни
Божественні ми ся снили.

Десь ніби я в церкву входжу,
Придивляюсь — що за диво!
Не свої якісь ікони,
Та й стоїть вся церков криво.

Ба гляджу — іде священик,
Причякнув вам та й так тихо
Молиться, лиш раз хреститься...
«Ов! — гадаю.— Що за лихо!»

Слухаю: органи грають!
Хлопаки дзвінками дзвонять,
Люди раз в раз то клякають,
То встають!.. Гадаю: «Он як!

Певно, я в костьолі!»... Ні!
Придивляюсь — на іконі
Є святий Никола й Юрій,
Що гадюку взяв під коні.

Я задеревів. Аж чую —
Кличе 'д мені голос з неба:
«Най такий буде ваш обряд!»
«Ні, такого нам не треба,

Господи!» — відмовив я.
«Чому, хіба ж вам сей поганий?» —
Знов питає голос з неба,
І вторують му органи.

«Я не кажу,— відповів я,—
Щоб поганий, сохрань боже,
Але совість ботокудська
Зжитись з ним ніяк не може».

«А як я вам сам накажу,
Зробите по моїм слові?»
«Господи, ми й против тебе
За свій обряд стать готові!»

Отоді просяла церков
Світом веліїм без міри,
І пронісся голос: «Радуйсь,
Мужу кам'яної віри!»

Так твердого обрядовства,
Як в тім смирнім ботокуді.
Не було ні в Авраамі,
Ані в Якові, ні в Юді.

Тож за тебе й через тебе
Весь той рід благословлю я.
Стійте вічно при однім
І співайте алілуя!

В вашім краї най повік
Релігійних війн не буде!
Не за віру, а за обряд
Мете битись, ботокуди!

І стоятимете твердо,
Хоть би як враги вас тисли,
Не за зміст, а йно за форму,
За слова, а не за мисли.

Мов апостолам, даю вам
Дар пречудний і великий:
Глаголати всуміш всіми
Іностранними язики.

А тобі, Нещасний Соло-
Моне, чудний дар даю я,
Дар пророцтва,— лиш співай
Без упину аліуя».

Ледве втих небесний голос,
Аж гляджу — кругом змінилось:
З храму щезло все латинство,
Православне все зробилось.

Всі ікони візантійські,
З сонцем, місяцем, звіздами,
Попри мене йдуть єреї
З отакими бородами.

Вни хрестяться по три рази
І поклони покладають,
А трираменні хрести в них,
Де поглянь, усюди сяють.

І сліду нема з органів,
Лиш дяків зо сто нараз
Прогриміли алілуя
І тропар на п'ятий глас.

Що сей сон значить? Стихар
І кадильницю святую [1]
Дайте ми, а я пророчо
Роз'ясню вам правду всюю».

Взяв стихар наш Соломон,
Став кадильниць махати
І против покус бісовських
Голосно псалом читати.

Аж нараз заглаголав:
«Стережіться, ботокуди,
Бо велика боротьба
За святий наш обряд буде.

---

[1] В ботокудів все святе —
Ось примір з їх ритуалу:
Гріх великий, як хто вб'е
Святий гвіздь в святу повалу.

Встануть пастирі безумні,
Встануть і безмозкі вівці
І накинуться на наш
Обряд в божевільній спілці.

Вни трираменні хрести
Захотять покасувати,
А зато дзвінки, органи
В обряд наш понасувати.

«Стережіться! Бог не спить,
Хоть здається, що дрімає!
На невірних спаде кара,
Але вірних мзда чекає.

Отож ми держімся твердо
Православія твердині;
Я сам перший запускаю
Довгу бороду віднині».

Тою мовою загріті,
Присягли всі ботокуди
Твердо йти за Соломоном
На всі бої, спори й труди.

І пішли... на чорну каву.
Але бунту сім'я злее
Розширилось. Незадовго
Донеслось владиці тее.

Той почав упоминати
Зразу чемно і покірно,
Но твердії ботокуди
Всі на те мовчать безмірно.

Розізлився владика. Кинув
Три чи штири анафеми.
Аж тоді опам'ятались
Ботокуди... «Що ми? Де ми?» —

Так самі себе спитали
І поволі в згоді братській
Навернулись на святий
Обряд греко-уніатський.

Тільки Соломон остоявсь
Твердо з свойов бородою,
Вже й владика дав му покій,
От, для любого спокою.

І вславився він бородою,
Вна премудрим го зробила,
Ботокудія вся з любов'ю
На ту бороду сь дивила.

Навіть чув я, що зложились
Ботокуди околични,
Щоб по смерті Соломона
Заховать на віки вічні

Бороду його. Одну
Половину хтять відтяти,
Поробити пензлі й ними
Образи святі писати.

Другу половину хтять
Намочити в оковиті,
А над нею вмурувати
Ті слова, зо срібла литі:

«Тутка спочиває з богом
В оковиті намочена
Мудра борода, по всій
Ботокудії прославлена.

Тут моліться й споминайте,
Всі потомки молоді,
Що жив муж, котрий весь вік свій
Опиравсь на бороді!»

VIII

В славнім городі Глупові
Жив муж грубий і учений,
Звавсь Сидірко Шаранець,
Прозивався Оглашенний.

Мудрий муж був, хоть ніхто
В ботокудській тій столиці
Се не знав, чи був свояк він
Валаамовій ослиці.

То лиш знав народ глупівський,
Що він теньгий гумориста,
Як почне що науково
Плести, то комедья чиста.

От він раз сидів і думав,
Що би тут таке зробити,
Щоб всю Ботокудью враз
Зворухнути, звеселити.

Прів він, прів, аж наконець
Написав статтю довжезну
«Про календар» — вна в «Ослові»
Друкувалась безвозмездно.

В тій статті він доказав,
Що календар всім потрібний,
Но календар ботокудський
До нічого не спосібний.

А чому він неспосібний?
От тому, бо, як всім звісно,
Против других календарів
О два тижні йде запізно.

З того виводив Сидірко,
Що як скоро ботокуди
Другий календар приймуть,
То й їх поступ швидший буде.

Ся стаття, немов олива
До огню нараз люнула,
Всю народність ботокудську
Против себе обернула.

Зараз почались в «Ослові»
Противдокази і свари:
Що волів би пан Сидірко
Не пускати з уст і пари

В календарській важній справі,
Що стаття його в «Ослові»,
Хоть в теорії й правдива,
Але зла в самій основі.

Зла тому, що ботокуди
Мусять старини держатись,
Хоть би й о сто літ в істор'ї
Їм прийшлося запізнитись.

Хтів Сидірко в календарстві
Ставити нову теор'ю,
Ну, то міг був по-німецьки
Написать тоту істор'ю.

«Нам не тра нових теорій,
А хто хоче нам їх пхати,
Мусить н а с передовсім,
Чи приймаєм, запитати.

Відти вченим всім наука:
Ті лиш нам теор'ї рідні,
Котрі з нашим ботокудським
Вродженим поняттям згідні.

Проче все — чи ме ся правда,
Поступ чи ідея звати,—
Скоро нам не в лад, то знайте,
Ми не хочем того й знати!»

Так відрізав Шаранцеві
В мудрій дописі «з Дурнуович»
Громогласний ботокудський
Перший стовп, Мордодерович.

Підкусив біс Шаранця
Відповідь на те шмальнути —
Отоді почався крик,
Що було аж в небі чути.

Ботокудськая країна.
Зворухнулась, крикла вся:
«Зрада! Дайте нам го в руки,
Атеїста Шаранця!»

І з оружжям та дрекольми
Всі взяли в Глупів ся перти,
Щоб предати Шаранця —
Зрадника постидній смерті.

І погиб би був Сидір,
Та лиш покаянням спасся:
Все на сповіді відкликав,
А відтак став до причастя.

Так скінчилася війна
О календар. Всі здорові
Вийшли з неї. Но велись ще
Інші війни обрядові.

Революц'ї тут, то там
Підіймалися, мов бучі,—
Всі боролись против всіх,
Драли з святощів онучі...

О Тиховичу Мовчальський,
Бесідниче наш великий,
Ти, прославлений широко
Демосфене без'язикий!

Ти, що в війнах тих потратив
Много поту і волосся,
Ти, котрому кожде діло
Солоно взнаки далося,

Ти лиш знаєш, як-то тяжко
Всі ті війни описати.
Поможи ж мені о всіх них
Якнайкраще промовчати.

А який був їх конець?
Все лишилось по-старому —
Не дрогнула ботокудська
Твердість від тих бур і грому.

Хоть засіяла інтрига
Сварів та незгід паскудство,
Хоть покпились ботокуди —
Побідило ботокудство!

IX

«Побідило ботокудство,
Хоть покпились ботокуди».
Ну, подумає си дехто,
Се пуста вже фраза буде.

Та ні, браття, се не фраза,
Ані слово се пустеє,
Ботокудство — то поняття,
Ботокудство — то ідея.

То поняття свого «я»
Як мірила всього світу,
То ідея прохвалена,
Всепотужна і всепіта,

То ідея... як би тут
Об'яснить вам ту ідею?..
От, при помочі картини
Я вас познакомлю з нею.

Ось представте си: весь світ —
То огромний книш плескатий,
Зверху сонце, мов цибуля,
Місяць, мов часник лукатий.

Звізди — мак, котрим весь книш
Зверху притрясений густо,
Всередині книш начинен
Всяким благом, мов капустов.

Всередині є земля,
Мов варена бараболя,
Нею ж по господній волі
Ботокудська править воля.

На землі такий порядок:
В самім низу бидло сіре
Робить, мре, хреститься й твердо
Ввік держиться предків віри.

Понад ним війти, жандарми,
Окономи своїм трудом
Лад піддержують суспільний,
Путь простують ботокудам.

Наверху ж всі в н и зійшлися
У великій церкві враз
І по всіх безбожних правлять
Соборовий парастас.

В труні перед аналоєм
Разом складені розличні
«Ізми»: дарві — й соціалізми
І всі «мрії єретичні».

А у стіп хреста на віку,
Цвіками прибиті вряд,
Черепи Прудона, Штрауса,
Маркса й Дарвіна стоять.

Се той ідеал, котрий
Що го вічно ботокуди
Серед всіх сварів і боїв
Невідступно носять в груди.

І ніколи вни до нього
Так ся близько не зблизили,
Як тоді, коли в війні
Обрядовій побідили.

Хоть там і покпились л ю д и,
Але може сказати сміло,
Що істота ботокудства —
Ідеал їх вийшов ціло.

Та не тільки вийшов ціло,
Но так в силу й славу змігся,
Що ні вперед, ні опісля
Так високо не піднісся.

Розгорділись ботокуди,
Почали вгору ся дути
І в здуфальстві захотіли
Всю Європію здобути.

Перший приступ ботокудів
В край холмацький ся пустив,
Але тут-то й показалось,
Що дурний їх піп хрестив.

Замість твердо йти прикупі,
Розбрелись вни до шинків;
Замість бити в дзвони слави,
Били в морди холмаків.

Далі й обряд свій повергли,—
Ну, й погибли всі, бо звісно,
Що їх обряд з ботокудством
Зв'язаний був дуже тісно.

Всі погибли, і як тіло
Слабне через страту крові,
Так їх страта ослабила
Ботокудство й у Глупові.

Всі погибли! Хто на лаві,
Хто під лавов... Жаль їх, жаль,
Та... дурним туди й дорога!
З того ж ось яка мораль:

Добре рибам у воді,
Але кепсько їм в окропі;
Ботокудам рай в Глупові,
Но загибель їм в Європі.

X

Кажуть німці — і велику
Правду кажуть, їй же богу,—
Як ослові добре, він
Йде на лід і ломить ногу.

Тре було ся ботокудам
Перти гордо в край холмацький?
Ну, й не лиш тоті герої
Там погибли по-дурацьки.

Але й в Ботокудьї стало
Якось сумно, сонно, мляво,
Наче ботокудський дух
Впився і заснув під лавов.

Наче грім по громі, разом
В ботокудський край упали
Два удари й ботокудство
В самім корені підтяли.

Холмаки, щоб ботокудам
Напад відплатить з процентом,
Сполучились потаємно
З неприязним елементом

І напали Ботокудью.
Страх пішов по всім усюдам;
В власній хаті не ставати
Місця стало ботокудам.

При підмозі Кшепшицюльських
Холмаки займали швидко
Чимраз кращії посади —
Гидко ботокудам, гидко!

В перемиськім здиханаті
Холмаки, неначе море,
Заливають край широко —
Горе ботокудам, горе!

Навіть многі ботокуди
З вражим лучаться табором,
Холмакам шлють поміч, гроші —
Сором ботокудам, сором!

Но ще більше горе ждало
Ботокудів у Глупові;
Се новий став цар в Єгипті,
Ні, новий мудрець в «Ослові».

Споконвіку при «Ослові»
Був редактором Цеціцький,
Се хоть балагур оттілький,
А мислитель був оттіцький,

Але все-таки що-небудь
Знав, читав і понимав,
І в політиці ословській
Лад сякий-такий держав.

Вмів він стричи і голити,
Хибу хитро залатати,
Де тре — бути патріотом,
А де тре — донос подати.

Толерантний був — для виду,
Мав — про око — гонор людський,
Мав дар бесіди,— ну, словом,
Був політик ботокудський.

Но якраз в ту пору сталось,
Що за своїх трудів много
Пенсью він дістав хорошу,
П'ятсот срібних без одного.

Розуміється, діставши
Дар так щедрий, він в тій хвили
І політику й «Ослово» —
Все поверг, хоть як просили,

Як благали ботокуди
Не губити їх ідеї...
«Що ідея! — він сказав.—
Я спішу до жінки свеї!»

Він пішов, а замість себе,
Наче над дверима гробу,
Мужа тихого лишив,
Маледикта Плосколоба.

Муж той, хоть великий ростом,
Не дістав за дотеп прем'ї,
І свою всю мудрість виніс,
З угнівської академ'ї.

Чим би він був став на світі,
На яке б пустивсь митарство,
Господь зна, якби не був
Зразу вдався в газетярство.

Ну, а так він став редактор,
Газетяр, писак глупівський,
Знався й на політиці
Так, як чобіт куликівський.

Він як шефом став в «Ослові»,
Так сей час почавсь держати
Того правила: ніколи
І нічого не читати.

Те надмірне ботокудство
Здивувало вже й самих
Ботокудів — пронеслися
Дивні вісті поміж них.

Ті питались: «Чи то правда,
Що новий редактор, де
Треба підписатись, тільки
Знак хреста св[ятий] кладе?»

Другі говорили: «Де там!
То учена голова!
Знає, де є пупець світа,
Чує, як росте трава».

Отака по Ботокудьї
Йшла одна за другов вість;
Всі тривожились і ждали,
Що то Маледикт повість.

Але Маледикт не квапивсь
Рознімати свого рота,
А над краєм залягає
Чимраз тяжче сон, дрімота...

XI

Аж нараз проглаголав
Маледикт усім на диво —
Що проглаголав, те ми
Все розкажемо правдиво.

«Всечесніші, премудріші,
Любезніші ботокуди!
Дух святий, що всюди є,
Най і в наших серцях буде!

Наша слава не загине,
Не загасне наша зоря,
Наші діла всі запише
В своїх примітках історія.

Каже приповідка: «Кождий
Най патрує свої хати».
Тож най кождий поспішиться
З зложенням пренумерати.

Неприязні елементи
Нанесли нам шкоди много,
Но в письменстві нашім видно
Новий зворот до старого.

Знавці кажуть, що явиться
Геній в нашій літературі,—
Та-бо й зародів багато
Гарних в нашій є натурі.

І в політиці на нашу
Користь появляєсь зворот,
Но о тім сотрудник мій
Іншим разом поговорить.

Тільки вражі елементи
В своїй злості безграничній
Напосілися і нам
Творять пакості розличні.

Не говорю вже о тім,
Що забрали нам всі школи.
Але жаден з них мені
Не поклониться ніколи.

Але чистий ще наш обряд,
І наш бог іще великий,
Він трираменним хрестом
Всіх їх виб'є без полики.

Тож не тратьмо ще надії,
А кріпімся і дерзаймо,
І всі разом наш преславний
Гімн глупівський заспіваймо!»

ГІМН ГЛУПІВСЬКИЙ

Наші предки, чолобийники,
Тож-то вам були осли!
За сто миль собі нашийники,
Пана і канчук найшли.

Ми, сини їх, чолобийники,
Не такі осли вже крем,
По канчук і по нашийники
Ми за море не підем.

Тра панів, аристократії,
А що тра, то певно,— ну,
Ми на той товар багатії,
Коб лиш кланятись кому.

Поки треба, ми покірно б'єм
Головами до землі,
А як стати паном чи князем —
Ой-ой-ой, чому ж би ні!

Але диво, ні слова
Так добірні й повні сили,
Ані рідний гімну звук,
Ботокудам всім так милий,

Не могли вже в душах, серцях
Давнього огню збудити —
Всі лиш такали півсонні,
Но не хтіли нич робити.

Всі до сну клонились чола,
Наче під час спеки в жниво:
Передплата на «Ослово»
Йшла чим раз, то більш ліниво.

І тиша якась глуха
Густо край весь обгорнула,
Наче Ботокудья вся
Де в який туман втонула.

Далі все замовкло. Сумерк
Мглистий і вогкий насів
На весь край, і люд преславний
Сном блаженних захропів.

XII

Різні сни бувають. Є
Сон невинної дитини;
Так сплять старці ботокудські,
Раду радивши за днини.

Інший знов є сон голодний,
Де на лицях муку видно;
Сном таким, як кажуть, спить
В Ботокудьї тільки бидло.

Інший знов розкішний є
Сон здорової телиці;
Сном таким, як звісно, сплять
Ботокудські красавиці.

Інший сон злодійський: так спить
Ботокуда — о спонура
Ночі! — як є в нього в хаті
Деяка «така брошура».

Інший знов є сон пророка,
Сон ізбранника господня;
Так сплять Маледикт, Сидірко —
Лиш Сидір сопе, як бодня.

Але кождий се пійме,
Що зовсім сон інший буде,
Як цілий народ засне
Та й такий, як ботокуди.

То вже буде сон медведя,
Що ся в гаврі загородить,
Що кругом мете та віє —
Нич до нього не доходить.

Отаким-то зимовим
Ботокуди сном заснули,
Та й то разом, скоро тільки
Маледикта мову вчули.

Що там він несе з собою,
Відки вітер в світі віє,
Як іде наука, думка —
Що говориться, що діє.

Все те, мов пусті вітри,
Понад ботокудським краєм
Пролітає, прошумить
І сліду не оставляє.

Довго здавлювана правда
Просипаєсь в серцях людських,
Тільки тихо, темно, сонно
В сонних серцях ботокудських.

За добро, за правду ллється
Кров широкою рікою,
Тільки ботокуди смирно
Долі храпають в спокої.

Повстає кругом по світі
Плем'я сміле, войовниче,
Що для люду хліба, правди,
Волі і освіти кличе.

Тільки в ботокудськім краї
Тихо. Бою ані стуку
Не почуєш — тільки сниться
Сплячим битва за азбуку.

Понад сонним краєм сонце
Пробігає неохітно,
Радо б перескочить, щоб
Ніч була там нерозсвітно.

Спіть, борителі, герої!
Най буде вам сон спокійний!
Сніть про обрядові бої,
Про свої азбучні війни!

Спіть, нехай вам дійсність люта
Супокою не тривожить,
Най вам сон новую славу
І панування ворожить!

Най вам і не сниться теє,
Що у вашім власнім краю
Ось герої з Галілеї
Працю й землю забирають!

Най ніколи вам не сниться
Хлоп обдертий і голодний,
Най ніколи не щемить
В серці вашім плач народний!

Спіть, не знайте, що то горе,
Що то нужда, що то мука,
Що то пімста, до котрої
Пре безвихідна розпука!

Спіть, моральності підпори,
Світ так красний і багатий!..
З чистим серцем у перині
Так солодко, любо спати.

Спіть, покіль зима лютує,—
До весни ще довго ждати...
Змеркни, сонце! Стихни, світе!
Щоб нам тихо-тихо спати!

Кінець першої частини.

Лютий і март 1880

ГАЛИЦЬКИМ СОНЕТИСТАМ

Соколи любі, галицькі поети,
Чом, віршової не пізнавши норми,
Ви силов претесь клемезить сонети,
Невдалі щодо думки й щодо форми?

Невже ж досить стихів зліпить штирнадцять,
Як-будь загородить їх, мов штахети,
В котрих не мож ні складу ся домацать,
Ні руху, ані жизні, ні кебети?

Штирнадцять віршів, но п'ятиямбових,
І п'ять пар римів звучно-криштальових,
Або й чотири,— так сонет складаєсь.

Ручій широкий ллєсь стихом дзвенячим,
Втім страсть мутить поривом гарячим,
А в щирім серці порив улягаєсь.

1.X

КАЇН

I

[Убивши брата, Каїн много літ
Блукав по світі. Мов бичі криваві
Його гонило щось із краю в край.
Ненависні були йому всі люди,
Бо кожде людськеє лице йому
Нагадувало зсиніле, криваве,
Тривогою смертельною і болем
Викривлене Авеля лице.
І навіть та, котру колись любив він
Більш батька й мами, більш всього на світі,
Його сестра і жінка враз, котра
Не вагувалася, невинна й чиста,
Йому, проклятому, подати руку,
Піти з ним враз на вигнання страшне
Його прокляту долю поділяти,—
І та давно вже, мов зів'яла квітка,
Загублена серед степу пустого,
Без сліз, хоч з серцем хорим, наболілим
Лягла в могилі, ген там десь в печері
Самотній, серед дикої пустині,
Забута богом і людьми, заснула.

А Каїн жив. Ніякі труди-муки,
Ні сльоти, стужі, спеки, бурі люті,
Хоч як не раз взнаки йому давались,
Не підкопали ще його здоров'я.
Ні лютий звір до нього не творився,
Ні грім його не вбив, ні морський шум

Не потопив, ні лісовий пожар
Його не ймився. Те клеймо незриме,
Що бог поклав убійці на чоло,
Його, мов засуд строгий, неохибний,
На довшу кару й муку хоронило].

Від смерті брата не було сльозини
В його очах. Без слів, у отупінні
Німім він жінку схоронив. Зубами
Скрегочучи і стогнучи з натуги,
Три дні й три ночі він тяжкії плити
Носив від річки горі яром диким,
Щоб завалити вхід тії печери,
Де дороге її спочило тіло.
А заваливши плитами печеру,
Омив скривавлені у річці руки —
Так як тоді, по смерті брата! — й звільна,
Не оглядаючись, не відітхнувши,
Одітий в шкуру дикого звіра,
З тяжкою булавою у руці
(Хоч кілька літ минуло, чорні плями —
Від крові брата — ще на ній виднілись)
Пішов в пустиню.
Де? Куди? Пощо?
Про се давно не думав він. Що й думать?
Куди б не йшов, усе однака мука,
Однакий сум, однака самота.
Ніде йому не усміхнеться щастя,
Мов квіточка край шляху, ані смерть
Спасителька ніде його не жде.
Мов пожарище, світ увесь: пов'яли
Зелені дерева колишніх бажань,
І спопелів спокій, відрада, воля.
Куди не йди, усе однаке горе!

І він пішов. Хрустить пісок пустині
Під поступом важким. І шакал виє
В гущавині, завітривши живу
Людину, яструб високо під небом
Кричить голодний. Сонця віз огнистий
Хилився вже додолу. Без хмаринки
Все небо жевріло, немов казан,
В котрий забув води налить хазяїн.

II

Аж ось далеко, на краю пустині,
На заході серед кривавого
Пожару, що залив увесь край неба,
Щось видвиглось, мов стіни височенні,
Немов ріка, що вся в хрусталь замерзла
І всемогущою рукою сторцом
Поставлена поперек краєвиду.
Похиле сонце золотом ярким
Обсипало її горішній крайчик,
А вниз, мов пурпуровий водопад,
Спадав вечірній сутінок і звільна
Тонув у темряві, що низ встелила.
І був той вид для вандрівця німого
Мов грім небесний, наче трус землі.
Він став, мов вкопаний, і перший раз
По довгих-предовгих літах
Весь затремтів. Лице його поблідло.
І очі, мов два яструби шпаркі,
Натужились, аж випручались з ям,
Щоб полетіти там, в ту даль горючу,
І розглядіти те новеє диво.
Та враз пекучий, острий біль змінив
Тупу непевність. Блиснула в очах
Ненависть дика, на устах безкровних
Замерло недошептане прокляття.
«То рай! Гніздо утраченого щастя,
Що, наче сон, майнуло і пропало,
То джерело безбережного горя,
Що так пристало до людського роду,
Мов власна шкура пристає до тіла,
Що пок живий, не вирвешся із неї.
Проклятий будь ти, привиде зрадливий,
Що лиш ятриш мої пекучі рани,
А не даєш ні полекші, ні смерті!
Проклятий будь і ти, і хвиля та,
Коли тебе насаджено, коли
Мій батько перший раз оглянувсь в тобі!
В ім'я всіх людських болів будь проклятий!»

І відвернувся Каїн, але — диво! —
Лице його, і очі, й голова
Не слухали того, що каже воля,

І не могли й на хвилю відірватись
Від виду райських стін, і веж, і башт.
«Проч відси, проч! — уста кричали грізно.—
Щоб більш не бачить їх!» Та ноги, в змові
З очима, против волі йшли та йшли
Туди, до райських стін все ближче й ближче,
І бачилось понурому убійці,
Що півдуші в нім гнівно рветься проч,
А пів без пам'яті, мов нетля в жар,
Летить туди, до райських стін хрустальних.

Аж ось потало сонце, і нараз,
Немов собака, спущена з ланця,
Наскочила на землю пітьма чорна,
І вид чудовий щез в далекій далі,
І вандрівець в знемозі на пісок
Серед пустині впав. В душі його
Знов залягло старе, глухе терпіння.
Лежав він, мов колода, так всю ніч,
Не кляв, не гнівався, не в'язались думи
У голові його, і сон тікав
Далеко від його повік. Всю ніч,
Мов вихром гнані й шарпані, носились
Якісь безладні, дикії картини
Перед його душею. Всі гризоти
І сльози й муки поколінь грядущих
Товпились тут, і наче пчоли в улій
Мід зносять, так у Каїнове серце
Зносили ті будущого почвари
По капельці отрути. На піску
Холодному він кидався і бився,
Мов риба в сіті, а коли явилось
На сході сонце, то в піску була
Глибока яма — знак, де ніч спав Каїн.

А він уже віддавна був в дорозі,
А все на захід. Щось тягло його
Туди, хоч учорашній вид чудовий
Скривала сива мла, що залягла
Густою лавою піввидокруга.
Чого йому туди, він сам не знав,
Нічого там не ждав, не надіявсь,
А все ж ішов. Так журавель, почувши,
Що ген за морем, в північній країні,

Весна зблизилась, розпускає крила
І, пісню дзвонячи, летить туди,
За сотні миль, крізь бурі і негоду,
І стрільців хитрощі, сильця і сіті.

Весь день у млі бродив він, наче в морі.
Аж вечором розвіялася мла,
І на хвилину заходяче сонце
Вказало знов вчорашній вид чудовий:
Хрустальні стіни, золотії башти,
Та так далеко в фантастичній далі,
Що, бачилось, до неба вдвоє ближче.

Та що йому віддалення? Хоч крок
Людський і як дрібний, він перемірить
Всю землю ним, дійде й до краю світу,
Сли там якась мета його манить.
Від смерті брата стільки, стільки літ
Блукав він без мети, ганявсь, мов звір
Сполоханий, щоб сам перед собою
Сховатись,— аж тепер ось перший раз
Якась мета йому заблисла. Хоч і як
Ненависна вона йому, всі рани
Відновлює, всі спомини гіркі
Відсвіжує, та все ж він чує се,
Що дух його притомлений на ній
Спочити може. Хай і так, що се
Спочивок на тернах, на вугіллі
Жарющому, коли б лише як-небудь
Спочити духом, відітхнуть, забутись!

III

І перебувши ніч в пустині, знов він
В дорогу рушив. День за днем ішов,
А вид чудовий райських стін усе
Йому являвся, хоч на хвилю-другу,
Дразнив його спокійним своїм блиском,
Та разом і манив до себе: щось
Було, немов обіцянка таємна,
В тім блиску золото-рожевім.
Скупо
Пустиня-мачуха його кормила
Корінням, медом диких пчіл, поїла
Солоною, то затхлою водою,

Та він привик до сього. Часто ріки,
Широкі багна, соляні озера
Перебивали шлях його. Безстрашно
Ішов він в воду, з хвилями боровся,
І далі поспішав.
Та привид раю,
Хоч все був перед ним, все був далекий,
Здавалось інколи, що він втікав
Перед наближенням братоубійці.
В такі хвилини Каїн зупинявсь
І скреготав зубами, проклинав
Себе і бога, але швидко знов
Знімався з місця і спішив, спішив
Все далі.
Звільна почував у собі
Якусь незвісну досі, дивну зміну:
Почав втомлятися дорогою,
І чув якусь неясную тривогу —
Ану, не зможе до мети дійти!
Утома і тривога — ті чуття,
Котрих давно, давно не зазнавав він,—
Тепер, мов давні, дорогії гості,
Заглянули в його побиту душу.

Мета ж його усе була далека.
Як довго йшов до неї? Він не тямив:
Чи рік, чи два, чи, може, й сотні літ.
Він тільки чув, що з кождим днем його
Чимраз сильніше тягне щось туди,
Що сил у тілі меншає щодня,
І чорною гадюкою розпука
Під серце підступала.
Та вкінці
Він досягнув, чого хотів. Був вечір,
І сонце вже за хмари закотилось,
Коли кровавими ногами, хорий,
Тремтячий і нещасний Каїн став
Під райською стіною. Величезна
Лягла вже тінь від неї по степу,
І в сумерку весь низ її дрімав.
І перший раз по смерті брата Каїн,
Немов дитя до мами, притулившись
До зимної стіни, заснув сю ніч.

IV

Та сни страшні його не покидали
Всю ніч, і рано встав він, мов розбитий.
Був зимний ранок; інеєм білілась
Роса в пустині. Скинув оком Каїн —
З одного боку тягнесь, доки видно,
Одностайна стіна, гладка, мов лід,
Висока, бачиться, під саме небо,
А поза нею тягнеться пустиня.
Поміж пустинею й стіною він,
Слабий, самотній, вздрів ся так дрібним,
Як та комашка. Ні! Комашка ще
Щаслива! В неї крила є, вона
Ось-ось здійметься, вгору полетить,
І вилетить на верх стіни, і може
Хоч глянуть там, у рай, у первісну,
Щасливу вітчину його! Вона,
Комашка підла, може! А йому,
Царю всіх творів, дідичеві раю,
Йому не можна!
І в німій розпуці
Він головою бив о ту стіну,
Руками шарпав, гриз зубами, поки
Знесилений не впав, неначе труп.
Три дні отак він бився. Крик його,
Мов звіра раненого рев, тривожив
Мертву тишу пустині. Інколи
Він намагавсь молитись, але з уст
Його гордії, богохульні речі
Лились. Затвердле довгим болем серце
Лиш шарпалось, коритись не могло.

А далі схопився і так промовив:
— Нехай і так! Проклятий я, се знаю!
Кров брата на моїх руках. Я стратив
Дідицтво раю. Хай і так! Не місце
Мені в йому. Та за весь біль незмірний,
За всі ті муки без кінця, що зніс я
Й зносити буду, доки тільки буду,
Одного лиш бажаю я, о боже!

Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилину,
Хоч здалека заглянути в сей рай!
Хоч оком скинути на се дідицтво,
Котре на віки вічні я утратив!
Лиш раз поглянути! Промінчик світла!
А там нехай ідуть всі пітьми й кари,
Які судилися мені!
Отак
Простягши в небо руки, він молився,
Та з неба відповіді не було.
Лиш сонце сипало промінням ясним,
І каня десь в лазурі проквиляла,
Та шакал вив в пустині.
— Що ж, дарма,—
Промовив Каїн,— голос мій проклятий
До бога не доходить. Сам я винен,
Що небо не відповіда мені. Колись
Було інакше, та дарма, пропало!
Та все-таки я свого не покину.
Є прецінь вихід десь у тій стіні,
Куди прогнав бог з раю батька мого.
Там, кажуть, ангел з огняним мечем
Стоїть на варті. Що ж, нехай стоїть!
Нехай уб'є мене — мені ще й лучче!
А ні, то впаду перед ним на землю
І доти в поросі, немов черв'як,
Там витись буду і молитись буду,
Кричати буду і ридати буду,
Допоки просьби не сповнить моєї!

V

І сквапно, нетерпливо рушив в путь
Долі стіною. Зразу міркував,
Що вхід десь близько, в думці укладав
Слова, як має ангела просити,
Та день минув, і чорна ніч минула,
Ще день, ще ніч, і ще, і ще, і ще —
Стіна тяглась мов в безконечну даль
І з півдня сонце крила перед ним,
А входу, як не видно, так не видно.

Та Каїн вже не піддававсь розпуці,
Не кляв, не рвався. Чув він, як зневір'я,
Мов шакал той, ще здалека кружило
Довкола нього й супокій його
Тривожило, та добував всіх сил
І гнав сю темну змору проч від себе,
І йшов, і йшов. Чи тиждень, місяць, рік —
Не тямив. Звільна звикся з сутінком,
В котрім тонув, як лиш південний пруг
Минуло сонце, з видом того неба,
Розрізаного райською стіною
Наполовину від краю до краю.

Аж ось новий йому явився вид.
Серед пустині височенна, остра
Гора. Облитий світлом сонця шпиль
Купається в небесному лазурі,
І шоломом іскриться ледяним,
Аж сліпить очі. Нижче голі скали
Пошарпані стирчать, неначе зуби
Звіра страшенного, що грозить небу,
Ще нижче половини зеленіють,
А там ліси і темні дикі бори
Тонуть в тумані.
Зупинився Каїн.
Той вид його збентежив, на рій нових
Думок навіяв.
— Ні, не годен я,—
Сказав він сам до себе,— око в око
Стать перед ангелом, лице в лице
З ним розмовляти! Для таких, як я,
Позамуровувані райські брами!
Ніякі просьби, сльози, ані муки
Їх не відчинять! Боже, аж тепер
Я чую, що гріхом була моя
Гордая просьба, щоб ти показав
Мені свій рай! Одно, одно лишень
Позволь мені! Нехай на гору ту,
На той піднебний шпиль її сніжний
Я вилізу, і відтам, здалека
Нехай хоч раз на рай отсей погляну,—
А там суди мене, роби зо мною,
Що суд твій справедливий повелить!

VI

І рушив Каїн у нову дорогу,
Не дбаючи на труд. Усе, що досі
Зазнав, нічим було супротив тої
Вандрівки. Далечінь, і багна, й ріки,
Ліси непроходимі, темні звори,
Бездонні яри, береги стрімкі,
І острі скали, і вітри грізні,
Все те, немов у змові, крок за кроком
Його [1] спиняло. З трудом, знемощілий,
Він пробирався звільна вгору, вгору.
Блудив не раз, спадав в глибокі яри,
Висилювався, борючись з корінням
Та дикими повоями, що, наче
Гадюки ті, обкручували ноги
Йому. Чим гарячіше рвалися
Його бажання до вершка гори,
Тим тяжчою ставалася дорога,
Тим немічнішим Каїнове тіло,
Тим більший сум і жаль його тиснув.

— Ні, годі, годі,— думав він не раз,—
Занадто тяжко я згрішив, щоб міг,
У бога тої ласки допроситись!
Та хай і так! Його святая воля.
Він думку сю піддав мені, й вона
Тепер уже сама для мене стала
Полегшею, правдивим раєм. Може
Нічого більш мені не дасть він бачить,
Так і за те хвала йому довіку.
А все-таки я йтиму до вершка,
Допоки серце в моїй груді б'ється!

Отак минув він ліс непроходимий,
Минув і пояс ялівців колючих
Та косодеревини і піднявся
На полонину. Широко дихнули
Стомлені груди, радісно вітали
До сумерків лісних привиклі очі
Могуче світло сонця. Наче птиця,
Що, до гнізда летячи, добуває

[1] В автографі «єму».— *Ред.*

Останніх сил, так Каїнові очі
В той бік побігли, де був рай. Та ні!
Стіна якраз урівню полонині,
А за стіною раю не видати.

Так далі вгору! Сковзаються ноги
По мху твердім. Натужуються жили,
Повітря наче груди розпирає,
І огняні круги перед очима
Вертяться. Наче муравель, повзе
Угору Каїн, ба ще й муравлю
Частенько завидує: муравель
Однако шпарко бігає чи вниз,
Чи вгору і не знає втоми!
Голод
І холод тут його подвійно мучив,
Продрогле тіло відмовляло служби,
Та дух розбуджений і невсипущий
Його, немов лінивого раба,
Без милості гнав далі і все далі.

Ось він дійшов до голих скал стрімких,
Де не було вже ні живого духу,
Хіба орел гніздився у щілині
Та шарпав закривавлену добичу.
Тут кождий крок хибний — нехибна смерть.
Тут смерть на кождім кроці розставляє
Сто вартових захланних на добичу.
І дощ, і сніг, і вітер, сонця блиск,
Орли й кістки — все з нею тут в союзі.

Всі ті страхіття, всі небезпеки,
Всі ті завади Каїн перебув.
І ось одного дня — вже вечоріло
І сонце вниз хилилось, як він став
На самому вершку гори. Нужденний
Скелет продроглий, ранами покритий,
Ледве живий,— отак мети своєї
Він досягнув. Зібрав останні сили
І став на голому леді: могучі
Вітри куйовдили йому волосся
І кров морозили у жилах. Він
Не чув нічого. Весь остаток сили,
Всю душу він зосередив в очах,

І очі ті послав у даль безмірну,
Туди, де в пурпуровому промінні
Купавсь величний, ясний город божий,
Де рай виднівся.

VII

Ні одного слова
Не міг промовить Каїн, ні одної
Продумать думки — весь він, всім єством
Втонув в тім виді, що стелився під ним.
[Усі дива, всі загадки буття,
Що мучили його не раз, усі
Стежки і промисли господні стали
Враз ясні перед ним, неначе книга
Прочитана. В картинах безконечних
Перед його очима промайнуло
Все те, що мало статися колись
На тій землі, котру добром усяким
Бог насадив, а він на ній посіяв
Зерно братоубійства.]
Коротко
Чи довго се тривало — він не вмів би
Сказать. Затопленому в вид один
Хвилина за роки ставала. Всі роки
Блукання, мук, грижі, весь труд безмірний
Проклятого життя — все те нічим здалось,
Мов порошинка в морі, потонуло
В тій хвилі чистого, святого щастя,
Якого він не смів і сподіватись.

VIII

Втім сонце закотилось, чорна пітьма
Враз скочила і вхопила за очі
Нетямного, і тут йому здалось,
Що хтось сокирою відтяв йому
Від тіла душу. Щез блискучий рай,
Минулось забуття блаженне. Заболіло
Побите тіло в кождій кісточці,
У кождім суставці. І застогнав
Глибоко Каїн, і, мов труп, звалився

На ледову, холодну площину.
Чи довго так лежав, чи ні — не тямив.
Прокинувся — насеред неба сонце
Ясніло мляво, холодно всміхалось.
Поглянув там, де вчора бачив рай,
І аж заплакав. Білою стіною
Стояла мла й скривала райський вид.

— Зажду, аж поки розійдеться мла,—
Подумав Каїн, та надармо ждав
До вечора — мла наче скам'яніла
На місці. Ждав ще ніч, ще другий день,
Колінами глибоко в лід потанув,
І борода його нависла ледом,—
Та райський вид вже більше не являвсь,
Пречудно сонце зранку виринало,
Та вечором безславно і без блиску
Тонуло в млі, мов човен у лимані.

І думав Каїн: «Ні, даремно жду!
І знов грішу, бажаючи, щоб бог
Ще раз зіслав мені той промінь ласки,
Якого я і вперве був негідний.
Великий ти в ділах своїх, о боже!
Тепер прозрів я, що значать ті чорні,
Таємні сили, що в душі людській
Все борються із світлими; пощо
Усі ті сльози, муки і страждання;
К чому ведуть людські провини й блуди;
І що за ціль життя, і праць, і змагань
Тих міліонів, міліонів душ,
Що житимуть віднині і довіку.
Я бачив ті дороги, по котрих
Підуть вони,— тяжкі, круті дороги!
Важкими жертвами прийдеться їм
Усякий, хоч найменший крок до правди,
До спільного добра всіх купувати.
О боже мій! Коли ти дав мені
Побачить те, чого ніхто не бачив,
Пізнати те, чого ніхто не знає,—
То все ж, о всеблагий, не даром се!
Позволь же до людей мені піти,
Навчити їх, дорогу показати,

Щоб добровільно тими йшли стежками,
Що ти їм назначив і по котрих
Вони пішли б аж по століттях мук
І блуканини! Дай мені сю ласку!
Нехай не марно я терпів і мучився,
Хай хоч моє останнє слово їм
Спасенним стане!»

IX

Думка ся йому
Нової сили додала. І з місця
Він знявсь і живо вниз зійшов з гори.
І з серцем повним туги до людей,
Невигаслої, теплої любові,
Що по так довгих виклятих літах
Розтаяла, мов лід, в душі, спішить він
Туди, де кучерявий дим свідчить
Про людськії оселі. Як давно
До тих осель він не підходив зблизька!
І що там дієсь в них? І як живуть
Його брати, його сини і внуки?
Мов вихор, налетіли ті згадки,—
Забилося старе, зболіле серце,
Затріпалось, мов пташка, мало-мало
Не вискочить!.. «О люди, діти, внуки!
Нещасні сироти, покиньте плакать
По страті раю! Я його несу вам!
Несу знання, несу глибоку мудрість,
Котра поможе вам його здобути
Або новий для себе рай створити!»

Так думав Каїн, і поспішним ходом
Прямує до села, і спотикаєсь,
Скупить хвилини дух перевести
Щоб тільки швидше, швидше!.. Боже-боже!
Чи думав він колись, кидаючи
Оте село, обтяжений прокляттям,
І божим і батьківським, кров'ю брата
Забризканий, незмазаним клеймом
Назначений, що верне ще сюди,
З таким неоціненним скарбом, з словом
правди,

Що верне як учитель всіх людей,
Віщун таємних промислів господніх!
О радість! Рай, мабуть, не більша розкіш!

X

І ось село видніється перед ним.
На озері, мов стадо каченят,
Воно розсілось. На палях товстих,
Повбиваних в дно озера, стоять
Низькі хатки, покриті тросником,
З піддашками й широкими кладками.
По озері, мов павуки, снують
Легенькі човни. Супротив села
На березі майдан широкий. Тут
Гуляє молодіж, лунає крик
І сміх; одні навзаводи біжать,
А другі онде, обступивши діда
Старого, лук могучий натягають
І по черзі стріляють до мети.

І бачить Каїн диво: дід старий
Сліпий видющих вчить, як брати лук,
Як натягати, накладать стрілу,
Прицілюватись. Он для проби він
Сам випустив стрілу. Мов ластівка,
Цвіркнула струна, мов в щілині вітер,
Так свиснула стріла; було блискуче
У неї вістря, мовби з сонця блиску
Частину вкрало. І півкруг великий
Оббігши, вбилась та стріла в мету.
Роздався крик веселий, заплескали
В долоні всі. «Дід Лемех! Бравий дід!
Сліпий, а нас, видющих, привстидає!»

Усе те Каїн чув і бачив, стоя
За кедром, що отут ріс близ майдану.
— «Дід Лемех! — думав він.— Що се за дід?
Невже потомок мій, праправнук мій,
Мафусаїлів син? Колись моя
Покійна жінка часто споминала
Про нього. «Майстер,— каже,— він до лука
І до музики, хоч сліпий на очі».
Так се ж він є! Значить, до своїх я

Приходжу! Діти! Внуки! Золото
Моє! Як я люблю вас всіх! Який
Щасливий, що хоч рік один, хоч місяць
Ще доведесь між вами відпочити,
Налюбуватись вами по століттях
Блукання й горя і навчити вас
Важнішим, величнішим речам, ніж
Стріляти з лука й брязкати на струнах!»

І, весь тремтячи з радості, він вийшов
Із свого сховку, на майдан ступив.

XI

— Чужий! Чужий! — роздавсь тривожний крик
Молодіжі, як зуздріла його.
І мов курчата, угледівши каню,
Злітаються під материні крила,
Так всі до діда Лемеха злетілись.

— Де той чужий? — спитав суворо Лемех.
— Он, он, з-за кедра вискочив і к нам
Спішить. Від кедра чи зробив п'ять кроків!

І Лемех, більш не мовивши ні слова,
На лук стрілу новую наложив
І випустив.
— Стій, Лемех! — скрикнув Каїн.—
Я ж пращур твій, я Каїн!
В тій же хвилі
Стріла йому попала в саме серце,
І він упав лицем на землю, аж
Убійче вістря через крижі вийшло
Наверх, а руки судорожно в землю
Вкопались нігтями і так застигли.

— Гурра, дід Лемех! Славний наш стрілець!
Упав, упав розбійник! — закричала
Вся молодіж. Та Лемех, наче труп,
Стояв блідий, недвижний.
— Що він, що він
Казав, отой розбійник? — запитав він

У молодих.
— Казав, що він є Каїн,
Ваш пращур, діду,— та брехав, мабуть!

— Мій пращур, Каїн? Ну-ко, поглядіть,
Чи він живий ще?
— Ні вже, неживий!
Чи бач, куди стріла йому пройшла:
Між ребрами, а вийшла через крижі!
— А як він виглядає?
Описали
Видющі все сліпому. Той стояв,
Холодною тривогою обнятий,
І щось шептав таке незрозуміле.

XII

— Що се вам, діду? — щебетали вкруг
Хлоп'ята.— Може, правду він казав?
Та Лемех вже не чув їх щебетання,
А все шептав стару-стару примову,
Що ще від діда чув: «Хто Каїна
Уб'є, на тім господь сім раз помститься!»

І він на землю сів і доторкнувся
Лиця, і бороди, і рук, і груді
Убитого, і з сліпих очей
Покапали гарячі сльози.

— Отже,
Ти й не минув убійчої руки! —
Промовив він немов крізь сон до трупа.—
Ти, що вбив брата, згиб з руки правнука!
Твоє прокляте діло покарало
Тебе, та якби-то лишень на тобі
Скінчилась кара! Чом же мусив ти
Наскочить на сліпого і прийняти
Від нього смерть, і навести на нього
Й на рід його ще семикратну помсту?
Проклятий будь повік! Прокляте будь
Ім'я твоє і пам'ять діл твоїх!

А труп бездушний під руками свого
Невільного убійці тихо так

Лежав, немов би на розкішнім ложі,
І на лиці його застиг послідній
Любовний окрик, розлилась велика,
Невизнана й незазнана любов.

П'ЯНИЦЯ

СТАРОРУСЬКА ЛЕГЕНДА

Був-то раз собі п'яниця —
Все пропив, що тільки мав.
Чи то піст був, чи м'ясниця —
Він один закон тримав:
Чарка, «бляшка» чи скляниця —
Пив і все припоминав:
«Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті шусть до неба!»

Чоловіче чи жіноче
Товариство — він любив;
Хоч ніхто вже пить не хоче,
Він аж до останку пив.
«Цур та пек! Здоров, сволоче!
Щоб ти черги не хибив!
Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті шусть до неба!»

І таку вже мав натуру:
Ніде черги не минав.
Добрий трунок пив чи люру,
Чи кінчив, чи починав,
То все щиро, а не здуру
Ім'я боже споминав:
«Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті шусть до неба!»

Смерть прийшла, та що й казати,
Не страшна йому була:
Мов дитину сонну мати
Притулила й понесла!
П'яний ліг в заметі спати,
Бурчачи: «Хоч ся й мала,
Дай нам, боже, що нам треба,
А по смерті шусть до неба!»

Пробудився. Тьфу, огидно!
«Ей! Се що? Я вмер? Бігме!»
Труп в снігу, що й ніг не видно,
Дух стрілою в гору дме.
Страшно стало так і встидно...
«Ну, як чорт мене візьме?
Ще смолу заставить пити!
Радше в «Общество» вступити!»

Та тепер було вже пізно:
Райська брама перед ним,
І згори глядить так грізно
Огнекрилий херувим...
Коло брами незавізно —
Стука-стука бідний Клим,
Шепче, ждучи ласки з неба:
«Дай нам, боже, що нам треба!»

Пан біг в небі зачуває,
Знає, хто се, та мовчить.
І Петрові повідає:
«Глянь-но, Петре, хтось стучить?»
Ось з путра Петро питає:
«Гей, а хто там? Та бо цить!
Хто ти? Що тобі тут треба?
Яким правом йдеш до неба?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що? П'яниця тут припхався?
Тут не є п'яницям прийм!
Марш у пекло! К чорту стався!
Марш в огонь, смолу і дим!»
Став наш Клим, хоч сісти й плакать...
Далі так почав балакать:

«Божа воля й суд небесний,
Против нього нам не стать,
Та скажи, мій пане чесний,
Хто є ти, я рад би знать.
Чую голос твій чудесний,
Та парсуни не видать».
Та Петро сим образився,
Так на Клима розгрозився:

«Дурню, ти собі гадаєш,
Що й у нас ваш польський лад?
За що ти мя паном лаєш?
Чи то тут панів є склад?
Всі ми в небі рівні, знаєш?
Всякий всякому тут брат.
Я також не пан-канчучник,
Я Петро, небесний ключник!»

«А, то ти, святенький Петре!» —
Клим утішно одвічав.—
«Чом же так гірке, нетепле
Слово ти мені кричав?
А забув, як сам запекле
Ген Христа ти відрицав?
Я, щоправда, пив надмірно,
Та Хреста держався все вірно!»

Вчув Петро, висок почухав
Та й не знав, що й відречи,
Далі «руської» понюхав,—
Шмиг! та й люльку став печи!
А п'яниця слухав-слухав,
Та й ну в браму знов товчи,
Та й все шепче в брамі неба:
«Дай нам, боже, що нам треба!»

Пан біг в небі зачуває,
Знає, хто се, та мовчить
І Павлові повідає:
«Глянь-но, Павле, хтось стучить!»
Ось з нутра Павло питає:
«Гей, а хто там? Та бо цить!
Хто ти? Що тобі тут треба?
Яким правом йдеш до неба?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця тут припхався?
Тут не є п'яницям прийм!
Марш у пекло, к чорту стався!
Марш в огонь, смолу і дим!»
Став наш Клим, хоч сісти й плакать,
Далі так почав балакать:

«Га, здаєсь, що в пекло й мушу!..
Та там пекло не втече.
А ти хто, небесний мужу?
Ось що рад я знати ще.
Голос твій паде у душу,
Та не бачу тя в лице».
«Коли так благаєш дуже,
Я Павло-апостол, друже».

«А, то ти, святенький Павле! —
Крикнув Клим до нього гнеть.
«Ось хто тут в розкоші плавле,
А нас бідних гонить геть!
Чи забув ти врем'я давнє,
Як жидівський був гонець,
Степана поміг убити,
Всіх християн хотів згубити?

Бачиш, хоч який я грішний,—
Певно, се і те було,—
Але, знає бог всевишній,
На таке не згоден зло.
А ти в дим мя гониш вічний!..»
Не дослухував Павло,
Сюди-туди обіздрівся,
Та й від брами геть десь дівся.

Ждав наш Клим, що з того вийде,
Далі знов до брами б'є.
Каже пан біг: «Гей, Давиде,
А поглянь-но, хто там є!»
Підійшов Давид. «Гей, жиде!»
«Я не жид».— «А хто ж псує
Браму? Що там за помана
Сутурдується від рана?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця тут припхався?
Тут не місце! Геть із ним!
Там у пекло к чорту стався!
Марш в огонь, смолу і дим!»
Став наш Клим, хоч сісти й плакать,
Далі так почав балакать:

«Острий наказ твій, та, певно,
Маєш право так владать.
Та скажи, благаю ревно,
Хто ти є, я рад би знать.
Глас твій страшить мя смертевно,
Та парсуни не видать».
«Та й дурак же ти безмізкий!
Я Давид є, цар жидівський!»

«А, то ти, Єссеїв синку!
Бач, який ти острий став!
Чи як Уріеву жінку
В чоловіка ти украв,
А самому лист в торбинку
З засудом на смерть уклав,
Як дівчат, невинні діти,
Заставляв ти труп свій гріти,—

Чи тоді ти присвятився?
Ось я грішний, бачить біг,
Та сли б так в гріхи вгатився,
Сли б такий один лиш гріх
В мене на душі світився,
То я б просто в пекло біг!»
Чув се цар Давид і сплюнув
Та й від брами геть посунув.

Знов б'є в двері Клим, аж стогне,
Пан біг слуха та мовчить;
Далі каже: «Соломоне,
Глянь-но, хто там так стучить».
Тюпа той. «Ось невгамонне
Сотворіння! — він бурчить.
Хто ти є, чого бажаєш,
Що тут двері розбиваєш?»

«Прошу ласки,— Клим озвався,—
Я п'яниця, звуся Клим».
«Що, п'яниця тут припхався?
Тут не місце, геть із ним!
Там іди, до біса стався,
Марш у пекло, в сірку й дим!»
Клим наш став, хоч сісти й плакать,
Далі так почав балакать:

«Вже четвертий раз се чую,
Що мій плац на пекла дні.
Та заким ще подрапцюю
Там, де пряжать у огні,
Ласку зволь мені отсюю:
Як тя звуть, скажи мені!»
«Що ж, се ласка невелика —
Я є Соломон-владика».

«Соломоне, як же ж марно
Смієш так мене губить?
Чи забув ти, як-то гарно
Вісімсот жінок любить?
Я з одною жив безкарно!
Також бовванам кадить
Я не думав анітрішки,
Хоч вони в нас ходять пішки!»

Вчувши слово се, як змитий,
Соломон кудись побіг.
Клим став знов у браму бити,
Далі крикнув, як лиш міг:
«Господи, чи й ти сердитий,
Чи лиш суд святих твоїх
Від небесного одвірка
Гонить мя, де дим і сірка?

Господи, я грішний, клятий,
Та оті святці, що тут
Приходили геть мя гнати,
Ще грішнішії, мабуть!
Ні фальшиво присягати,
Зраду діять, чесний люд
Розбивати не гадав я
І тебе все споминав я!»

Пан біг в небі все те слухав,
Усміхавсь і ждав кінця.
Клим до брами вже [не] бухав,
Став, мов та блудна вівця,
І розплакавсь. Бог порухав
В плечі Ноя-праотця:
«Глянь-но, Ною, небораче,
Там під брамою хтось плаче»,

Ной потюпав, прислухаєсь —
Справді плаче і рида.
Ось він лагідно питаєсь:
«Хто там? Най відповіда!»
«Клим, п'яниця,— відкликаєсь
Голос.— Я прийшов сюда
Ласки в бога доступити,
А мене шлють сірку пити!»

«Сірку пити? Тьфу, небоже!
Хай там чорт у ній шкварчить.
Хто як хто, а я вже гоже
Всім то можу посвідчить,
Що то добра капка може
В людському житті значить.
Сли лиш тим гріхом ти грішний,
То ходи у рай предвічний!»

І, відперши замок бравий,
Клима Ной у рай впуска.
Пан біг, добрий і ласкавий,
Теж не вигнав пияка.
Ну, спитає хто цікавий,
А мораль сього яка?
Не спускайсь на Ноя, брате,
Не лягай в заметі спати!

КОМЕНТАРІ

До першого тому Зібрання творів І. Франка в п'ятдесяти томах входить збірка «З вершин і низин», за винятком поеми «Панські жарти», яка подається на початку другого тому нашого видання. У розділі «Профілі і маски» опущено цикл «Зів'яле листя», оскільки поет, доповнивши, видав його пізніше окремою збіркою (у нашому виданні вона ввійшла до другого тому). Цикли «Україна» та «Жидівські мелодії» подаються скорочено.

«З вершин і низин» — друга збірка творів І. Франка (перша — «Балади і розкази», 1876). Вона мала два видання. Перше, присвячене дружині поета Ользі Хоружинській, вийшло 1887 р. під назвою: «З вершин і низин. Збірник поезій Івана Франка. Накладом автора», Львів, 1887, 252 с. «Головною частиною тої книжечки,— зазначав автор у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року» (Львів, 1910, с. 369),— була поема «Панські жарти». Крім цієї поеми, до збірки ввійшло ще 46 поезій — «Гімн», «Веснянки», «Беркут», «Ідеалісти», «Каменярі», цикл «Думи пролетарія» (3 вірші), 12 сонетів, «Жидівські мелодії» («Самбатіон» та «Пір'я»), тобто тільки незначна частина творів, написаних протягом десяти років (1877—1887).

Наступне видання («З вершин і низин. Збірник поезій Івана Франка. Друге, доповнене видання. Накладом Ольги Франко», Львів, 1893, 468 с.) значно ширше від першого. Крім творів, уміщених у першому виданні збірки, сюди ввійшли поезії, що друкувалися у журналах «Світ» та «Зоря» (під псевдонімом Мирон***), в студентському журналі «Друг», ранні неопубліковані та пізніші твори, написані в період 1887—1893 рр., після появи першого видання. Матеріал розподілено за тематичними циклами.

Задум видати поетичні твори окремою збіркою виник у письменника на початку 80-х років. У листі до М. Павлика від 12 листопада 1882 р. І. Франко обурюється, що його найкращі вірші, в яких він хотів «показати нашим людям першу пробу реальної, на живих фактах опертої і реальним способом обробленої поезії», редактор журналу «Світ» не пускає в друк, тому доцільно подумати про окреме видання «Книжки поезій».

Н. Кобринська, дізнавшись про намір І. Франка видати свої твори окремою книжкою, в листі від 8 березня 1887 р. писала: «Но помимо загального задоволення се послідне дало мені много до

мислення, що аж змучилася моя бідна, неміцна голова! Ви знаєте, як мені на тім залежить, щоби літературний напрямок, котрого ви у нас репрезентантом, запанував і що в тім замикається цілий мій патріотизм та що кожду таку способність рада би я підвести і підпомогти» (Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник сьомий. Вид-во Львівського університету, 1960, с. 237).

Відомо кілька начерків планів першого і другого видання збірки (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 194, 214). Деякі з них (№ 214) опубліковані у виданні: «Літературна спадщина. Т. 1. Іван Франко», вип. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 59—65.

У записній книжці за 1884—1885 рр. (ф. 3, № 194, с. 153) міститься первісний начерк плану; тут перераховано окремі цикли і кількість віршів, що входять до них (наприклад, «Галицькі образки» — 20, «Веснянки» — 15, «Хвилі» — 10 тощо), та історичні твори «Лук'ян Кобилиця», «Перша місія».

В іншому зшитку (ф. 3, № 214) є кілька варіантів плану, зокрема два — на сторінці 125. Спочатку до збірки мало ввійти 30 оригінальних поезій та 9 перекладів, пізніше до названих у плані циклів поезій збоку дописано заголовки віршів, які входять у даний цикл, і додано ще 20 оригінальних поезій. Перший варіант плану датується (на підставі часу написання віршів, аналізу почерку тощо) орієнтовно 1880 р. Збірка мала відкриватись поезією «Наймит», включати в себе у хронологічному порядку оригінальні поезії (79) та переклади творів Некрасова «Княгиня Трубецька», західноєвропейських поетів Гейне, Гете, Ленау, Томаса Гуда (всього 9). З циклів у цьому плані зазначені лише «Скорбні думи», «Оси» і «Веснянки».

Пізніший варіант плану (ф. 3, № 214, с. 50 зв.) датується 1882 р. (на підставі листа І. Франка до М. Павлика від 12 листопада 1882 р., в якому йдеться про підготовку збірки). За цим планом збірка мала відкриватись поезією «Гімн» («Вічний революційонер») і включати в себе, крім оригінальних поезій (близько 100), ще й поему «Історія лівої руки». Про цю поему збереглися лише згадки у листах поета до М. Павлика, писаних у листопаді 1880 р. і 12 листопада 1882 р. В останньому листі зазначається, що поема має антирелігійний характер, в ній показано попівське життя з усією його «супокійною гнилизною». «В цілості поеми тої не зможе напечатати «Світ», а видана книжкою, вона, може, деяк пройшла би, хоч би прийшлося й вистояти за ню процес».

В останньому варіанті плану вже виділені цикли «Галицькі образки», «Жидівські мелодії», «Скорбні думи», «Осінні думи», «Картка любові», «Знайомим і незнайомим», а також цикл «Хвилі», вірші якого були надруковані згодом порізно. Потім І. Франко значно розширив план, додавши низку нових поезій, поему «Панські жарти», і, відмовившись від хронологічного порядку розташування творів, перегрупував поезії за новими циклами.

Збереглося кілька рукописних варіантів збірки «З вершин і низин» (ф. 3, № 226, 227, 228, 231). Це окремі уривки збірки. Рукопис № 226 — чистовий автограф на рожевому папері з окремими поправками. Він являє уривок підготовленої до друку 1884 р. збірки поезій за 1880—1883 рр., що ввійшли пізніше у збірку «З вершин і низин», але в іншому порядку і з іншим датуванням. Два вірші

не включені до збірки («Нема, нема вже владаря грізного...», датовано 31 грудня 1882 р., і сонет «Наука»). Рукопис № 227 — частина збірки, підготовленої для першого видання 1887 р. Рукопис № 228 — частина поезій, підготовлених до другого видання 1893 р. Тут — окремі вірші із циклів «Знайомим і незнайомим», «Україна», «Картка любові», «Зів'яле листя» та «Вандрівка русина з Бідою». І, нарешті, рукопис № 231 — частина збірки, підготовленої до друку 1880 р. Збереглося також кілька автографів окремих циклів.

У листі до М. Драгоманова від 21 квітня 1893 р. І. Франко повідомляв: «..Найшовся чоловік, котрий згодився дати наклад на збірку моїх віршів, і мені приходиться на гвалт збирати та переробльовати мої поетичні складання». Про збірку «З вершин і низин» згадує поет і в листах до видатного українського вченого А. Кримського (1871—1942) від 20 вересня, 7 жовтня і 24 грудня 1893 р.

Друге видання збірки «З вершин і низин» було певним підсумком поетичної творчості Франка за двадцять років (найраніші поезії «Народна пісня» і «Котляревський» датовані 1873 р.). Однак сюди ввійшли не всі написані на той час твори. Частину з них поет не включив до збірки через художню незрілість, невикінченість їх, більшість же — з цензурних міркувань («Шевченко і поклонники», «Товаришам із тюрми», ряд віршів із циклу «Галицькі образки», поеми «Рубач», «Ex nihilo» та ін.). Твори І. Франка систематично заборонялися царською цензурою (див. відповідні документи у збірнику «Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965», К., «Наукова думка», 1966).

Ранні поезії І. Франко переробляв, редагував та правив мову, наближаючи її до загальнолітературної української мови (так, він виправляє «вни минуть» на «бо минуть», «дай мні тепла» — на «дай теплоти», «жизни путь» — на «путь життя», «ту» — на «тут», «єї» на «її» тощо).

Збірка «З вершин і низин» як епохальне, найвизначніше після «Кобзаря» Т. Шевченка явище у розвитку української поезії, мала великий громадський резонанс. Передові кола суспільства на Україні високо оцінили її. М. Коцюбинський у рефераті «Іван Франко» писав, що на творах поета, на його ідеях виховалось ціле покоління; що разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра у світлу будучність для нашої землі. «Могутнім акордом лунає та свята віра у Франковому вірші «Каменярі» (Твори в шести томах. Т. 4. К., Вид-во АН УРСР, 1962, с. 58).

А. Кримський у статті про І. Франка в енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона зазначав, що «Сборник стихов «З вершин і низин»... многими переписывался и заучивался напамять» (Энциклопедический словарь. Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, полутом 71, 1902, с. 474).

Клерикальна народовська інтелігенція поставилася до збірки вороже. У передмові до другого видання І. Франко підкреслював, що замість щирої правди і науки він аж надто часто зустрічав «болючі удари, цинічні насміхи, а найчастіше — тупий індиферентизм і грубе незнання».

У царській Росії обидва видання збірки «З вершин і низин» були заборонені цензурою. 12 листопада (31 жовтня) 1888 р. київський окремий цензор іноземної цензури (Дроздов) доповідав Петербурзькому комітетові іноземної цензури, що автор зображує становище українців в «найпсхмурішому світлі, як таких, що перебувають у

неволі, в тюрмі, в кайданах і гинуть з голоду», закликає їх «сіяти думи вольні», підійматися на боротьбу з гнобителями, здобувати волю. На думку цензора, І. Франко «виступає палким захисником осіб, які прагнуть шляхом насильницького перевороту змінити існуючий лад» («Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965», с. 120—121).

У 1910 р. цензурувалося друге видання збірки. Цензор насамперед звернув увагу на вірші політичного змісту («Вічний революціонер», «Думи пролетарія», «Моя любов» та ін.) і пропонував заборонити всю збірку, «зважаючи на численність місць, що підлягають вилученню з книжки» («Іван Франко. Документи і матеріали», с. 275—276).

У цьому томі тексти збірки друкуються за другим виданням 1893 р. Лише окремі твори («Гімн», «Думка в тюрмі», «Каменярі», «Цар і аскет») подаються за пізнішими публікаціями, що становлять собою досконаліший текст.

Усі вірші звірено з автографами (якщо вони збереглися) і з першодруками. Уточнено дати написання творів (адже поет часто ставив їх з пам'яті і тому вони не завжди збігаються із справжніми). І. Франко в 1913 р. у одному з примірників другого видання збірки уточнює дату окремих творів. Цей примірник зберігається в особистій бібліотеці українського радянського літературознавця С. В. Щурата. Дати поставлено в кінці творів, тому в коментарях вони не повторюються. Про дати в автографах говориться лише при їх відмінності від зазначених у збірці.

Заголовки деяких віршів, які І. Франко подав у кінці книжки в змісті, перенесено із змісту до текстів (це стосується, передусім, «Тюремних сонетів»).

Оскільки більшість текстів передруковується з другого видання збірки «З вершин і низин» 1893 р., в коментарях зазначається, за чим вони подаються, лише в тих випадках, коли тексти передруковуються з іншого видання або з рукопису. Коли ж автограф того чи іншого твору не зберігся, то про це в коментарях спеціально не говориться. Так само не зазначається місце зберігання автографів (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, фонд 3), вказується лише інвентарний номер. Різночитання наводяться тільки найсуттєвіші.

Передн є слово. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 3—5.

К о ц о в с ь к и й Володимир (літературні псевдоніми — Корженко, Голка; 1860—1921) — український публіцист, літературознавець ліберально-буржуазного напряму. Під час навчання у Львівському університеті (1878—1883) дружив з І. Франком. У 1882 р. Франко написав і опублікував вірш «Корженкові», який увійшов до другого видання збірки «З вершин і низин» (див. цикл «Знайомим і незнайомим).

Б е л е й Іван Михайлович (літературний псевдонім — Роман Розмарин; 1856—1921) — український журналіст. На початку своєї діяльності стояв на прогресивних позиціях. Був членом редакції журналу «Друг». У 1881—1882 рр. редагував разом з І. Франком журнал «Світ», в якому друкував свої сатиричні твори. Пізніше (1884—1902) став редактором «народовської», згодом яскраво буржуазно-націоналістичної газети «Діло».

DE PROFUNDIS

Гімн. З а м і с т ь п р о л о г а. Вперше надруковано в газ. «Pracа», 1882, 3 червня, під назвою «Hymn. Wicznyj revolucjoner» (латинською абеткою), за підписом Mycon ***. (Під цим псевдонімом І. Франко опублікував у періодичних виданнях багато поезій, які потім ввійшли до першого та другого видань збірки «З вершин і низин»).

Збереглися два автографи вірша: № 190, с. 72—73 — чорновий запис олівцем; № 226, с. 1 — чистовий рукопис. Тексти обох автографів, першодруку і збірки «З вершин і низин» 1887 р. не датовані і майже не різняться між собою. Істотні зміни, переважно стилістичного характеру, внесено до тексту другого видання збірки «З вершин і низин» (1893). Зокрема, в автографах, першодруці та збірці «З вершин і низин» 1887 р. у третьому рядку третьої строфи було: «По верстатах робітницьких»; у другому виданні збірки — «По верстатах ремісницьких». В останній редакції, надрукованій в альманасі «Акорди» (Антологія української лірики від смерті Шевченка. Уложив Іван Франко. Львів, 1903, с. 113—114), зберігається «По верстатах ремісницьких». Про історію і редакції цього рядка див. у кн.: О. І. Б і л е ц ь к и й, І. І. Б а с с, О. І. К и с е л ь о в. Іван Франко. Життя і творчість. К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 132; Є в г е н К и р и л ю к. Вічний революціонер. Життя і творчість Івана Франка. К., «Дніпро», 1966, с. 171.

Подається за антологією «Акорди». Дата написання (1880) та підзаголовок «Замість пролога» зберігаються за збіркою «З вершин і низин», 1893.

«Pracа» — легальна робітнича газета в Галичині, яка видавалась польською мовою у 1878—1892 рр. у Львові. Спочатку — орган львівських друкарів, а потім — загальноробітнича газета. І. Франко певний час був одним з її редакторів і друкував у ній художні твори та статті про життя бориславських і дрогобицьких робітників.

ВЕСНЯНКИ

І. «Дивувалась зима...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 4-5, с. 301, під заголовком «Веснянка». Зберігся чистовий автограф (№ 226, с. 2).

«С в і т» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму; виходив у Львові в 1881—1882 рр.

ІІ. «Гримить! Благодатна пора наступає...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 3, с. 259 (цикл «Веснянки»). Початковий рядок тут має редакцію: «Гримить! Благодатна ся хвиля зближає...». Збереглися автографи: уривок вірша в нотатнику (№ 190, с. 76), рукопис, за яким зроблено публікацію (№ 238), і текст в одному з рукописних варіантів збірки (№ 226, с. 2). В автографі № 238 письменником закреслено назву вірша «Наближення бурі». Дата написання в автографі № 266 — 15.V.1881. Інші автографи не датовані.

ІІІ. «Гріє сонечко!..». Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 8, с. 122, під назвою «Весняна дума». Збереглися два автографи в рукописних варіантах збірки (№ 226, с. 2—3, і № 231, с. 1).

«З о р я» — літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив у Львові в 1880—1897 рр. Певний час до складу редакції журналу входив І. Франко, намагаючись демократизувати журнал, що викликало протест з боку «народовців». 1886 р

Франко пориває з редакцією «Зорі». Взагалі Франкові доводилося час від часу через відсутність прогресивних видань друкувати свої твори і в тих періодичних органах, ідейні позиції яких він не поділяв.

IV. «Вже сонечко знов по лугах...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 147 (цикл «Із галицьких образків», IV. «Веснянка»). Початковий рядок тут має редакцію: «І знов по зелених лугах...». Збереглися два автографи: один подавався для публікації вірша в журналі «Світ» (№ 238, не датований), другий — в одному із рукописних варіантів збірки (№ 226, с. 4), датований 1. V 188і.

V. «Земле, моя всеплодющая мати...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 3, с. 259 (цикл «Веснянки», III). Збереглися два автографи (№ 191, с. 7; № 226, с. 4).

VI. «Розвивайся, лозо, борзо...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 3, с. 259 (цикл «Веснянки», II). Збереглися два автографи: № 238 (за ним зроблено публікацію вірша) і № 226, с. 4.

VII. «Не забудь, не забудь...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 6-7, с. 318, під заголовком «Веснянка». Збереглися два автографи (№ 191, с. 20, і № 226, с. 4—5). В автографах дата написання — 5—10 іюня 1882.

VIII. «Лице небесне прояснилось...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 10—11. Зберігся автограф (№ 226, с. 5).

IX. «Ще щебече у садочку соловій...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 11—13. Збереглися три автографи (№ 238, № 227, с. 1; № 226, с. 6). В автографі № 227 бракує першої строфи. Дата написання в автографі № 226 — 25.IV 1881. Інші автографи не датовані.

X. «Весно, ох, довго ж на тебе чекати!..». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 13—14. Збереглися три автографи (№ 193, с. 4; № 226, с. 6; № 227, с. 1). У першому відсутня остання строфа. В автографі № 226 дата написання — 6.V 1883. Інші автографи не датовані.

XI. «Рад би я, весно, в весельшії нути...». Вперше надруковано в кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 14. Збереглися два автографи (№ 226, с. 6—7; № 227, с. 1). В автографі № 226 дата написання 3.I. 1881. Автограф № 227 не датований.

XII. «Ой що в полі за димове?...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 14—16. Збереглися чотири автографи: № 231, с. 5 — не повний, обривається після слів: «Хто тя хоче в...»; № 226, с. 8 — під назвою «Пісня»; № 239, с. 13 — чернетка з поправками. Тут замість останніх 9 рядків спочатку було:

Що вкували люд робучий,
Вказуй стежку му до мене
І навчай го ясним словом,
Що не в сварці, не в нераді,
Не в тих межах, не в покорі,
Але в щирій братній згоді,
В єдності і спільній праці,
От до щастя стежка права.

В автографі № 227, с. 2, наявні незначні стилістичні відмінності порівняно з текстами інших рукописів. Це пізніший варіант твору, який не різниться від першодруку та другого видання збірки.

У десятому рядку виправляємо за автографами і змістом «краю» на «красо».

XIII. «Веснянії пісні...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 8-9, с. 345, під назвою «Веснянка». Збереглися чотири автографи: № 211, с. 28 — чернетка вірша, датована 3.VIII 1882; № 548, с. 3, має заголовок «Веснянка, VII», датовано так само 3.VIII 1882; за цим текстом, мабуть, зроблено публікацію поезії; № 226, с. 7, значиться як 12-й вірш рукописної збірки, датований 13.VII 1882; № 227, с. 2—13-й вірш рукописної збірки, дата — 1881.

XIV. «Думи, діти мої...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 17—18. Збереглися два автографи (№ 226, с. 3; № 227, с. 3). В одному з них (№ 226) вірш має назву «До дум».

XV. Vivere memento! Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 8, с. 65, під назвою «Vivere memento! (Веснянка)». Збереглися три автографи: № 193, с. 54—55 — перший запис вірша в нотатнику із зазначенням місця і часу написання: «Терноп[іль], 14.X»; № 226, с. 7—13-й вірш рукописної збірки, датований 14.X 1883; № 227, с. 3—4 — 15-й твір рукописної збірки, дата написання — 1883.

Назву вірша взято із «Змісту» другого видання збірки.

ОСІННІ ДУМИ

В архіві І. Франка зберігаються автографи двох інших варіантів циклу. Один з варіантів (№ 214, с. 77—79 з кінця записної книжки) має назву «Осінні сонети». До нього входять поезії: «Осінній вітре, що могучим стоном...», «Тихенько річка котить хвилі чисті...», «Народна гут'рка про комету з осені 1882 р.», «Паде додолу листя з деревини...»; тут же було записано, а потім закреслено вірш «Жолудь збирати в ліс побігли діти...» та незакінчену переробку його, що починається словами: «В ліс поблизький на жолудь». Другий варіант циклу під назвою «Осінні думи» (№ 597, с. 3—4) складають твори: «Осінній вітре, що могучим стоном...», «Тихенько річка котить хвилі чисті...», «Паде додолу листя з деревини...», «Народна гутірка про комету з осені 1882 р.».

І. «Осінній вітре, що могучим стоном...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 8-9, с. 345.

ІІ. Журавлі («Понад степи і поле, гори й доли...», «Післанці півночі, в далекім юзі...»). Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 21, с. 325. Збереглися два автографи сонетів (№ 193, с. 56—57; № 227, с. 4—5). В автографі № 193 під першим віршем стоїть дата 20.X, під другим 21.X. У перекладі П. Грабовського російською мовою сонети друкувалися в газеті «Восточное обозрение», 1900, 6 травня.

ІІІ. «Тихенько річка котить хвилі чисті...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 8-9, с. 345. В обох автографах поезії (№ 214, 597) дата — 9.X 1882.

IV. «Паде додолу листя з деревини...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 8-9, с. 346. Збереглося два автографи. В автографі № 214 дата написання — 10.X, в № 597 — 10.X 1882.

СКОРБНІ ПІСНІ

І. «Не винен я тому, що сумно співаю...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 1, с. 4 (цикл «З «Скорбних дум», І).

ІІ. «Бувають хвилі — серце мліє...» Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 6, с. 88 (цикл «Нічні думи», V). Початковий рядок тут: «Бувають хвилі — серце ниє».

III. «До моря сліз, під тиском пересудів...», IV. «Нехай і так, що згину я...», V. «Тяжко-важко вік свій коротати...», VI. «Вій, вітре, горою...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 27—29.

VII. Думка в тюрмі. Вперше надруковано в журн. «Громадський друг», 1878, № 2, с. 97. Остання редакція вірша опублікована в збірці «Із літ моєї молодості», Львів, 1914, с. 119—121. У збірці «З вершин і низин» (1893) назви немає.

Подається за збіркою «Із літ моєї молодості». Датується за збіркою «З вершин і низин», 1893. Інші публікації не датовані.

«Громадський друг» — літературний і політичний журнал революційно-демократичного напряму, який видавали у Львові 1878 р. І. Франко та М. Павлик. Вийшли два номери, що були конфісковані цензурою. Як продовження журналу в 1878 р. видано збірники під назвами «Дзвін» і «Молот».

VIII. «Відцуралися люди мене!» Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 3, с. 44 (цикл «З «Скорбних дум», III).

IX. «Мій раю зелений...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 30—31.

НІЧНІ ДУМИ

І. «Ночі безмірнії, ночі безсоннії...». Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 1, с. 5. Збереглися два автографи: чернетка (№ 192, с. 54) та текст, за яким зроблено публікацію (№ 281).

II. «Непереглядною юрбою...» Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 6, с. 88 (цикл «Нічні думи», IV). Початковий рядок тут: «Непроглядною чередою...».

III. «Світ дрімає. Блідолиций...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 33. Збереглися три автографи, які текстуально не різняться між собою: № 190, с. 16 — чорновий запис у нотатнику, входить до циклу творів, що не має назви (його складають поезії «Ой погляну я на поле...», «Світ дрімає. Блідолиций ..», «Що ж, мій грунтик божов волею...»; № 231, с. 8 — чистовий запис циклу, з іншою послідовністю творів і назвою «Галицькі образки»; № 232, с. 62 — належить до добірки поезій під назвою «Думки». Цю добірку Франко уклав в останні роки життя, переглядаючи свої рукописи «з літ молодості» і пізніших часів. Під текстом зроблено примітку: «Написано в р. 1879, досі не друковано». (Такий же характер мають примітки і до інших поезій добірки: «Ой погляну я на поле», «У безсонну ніченьку», «Еге, небоже!..»). Тексти автографів різняться від першодруку. Так, наприклад, 3-ій і 4-ий рядки першої строфи в автографах мають редакцію:

Певно, бога нема дома,
Та й поснулось всім святим.

IV. «Чи олово важке пливе у моїх жилах...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 33—34.

V. «Безкраї, чорні і сумні...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 34. Зберігся автограф 9 перших рядків поезії (№ 231, с. 2).

Агріман (Аріман) — у перській міфології бог темряви, злих сил.

Ормузд — у перській міфології бог сонця, світла і добра.

VI. «Догорають поліна в печі...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 3, с. 44 (цикл «З «Скорбних дум», II).

VII. «Не покидай мене, пекучий болю...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 35—36. Зберігся автограф (№ 193, с. 55—56), датований 18.X 1883.

VIII. «Місяцю-князю!..». Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 16-17, с. 261, під назвою «З нічних дум». У першому виданні збірки «З вершин і низин» вірш має назву «Вночі». Зберігся автограф (№ 193, с. 45).

IX. Пісня геніїв ночі. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 37—38. Зберігся автограф (№ 192, с. 52).

ДУМИ ПРОЛЕТАРІЯ

I. На суді. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 38—40. Зберігся автограф 22 останніх рядків, від слів: «За те, що тут з катедр, амвон...» (№ 231, с. 5).

II. Милосердним. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 40—42. Збереглися чернетка вірша (№ 239, с. 10) та уривок чистового автографа поезії від слів: «І хто ж вам право дав таке...» (№ 231, с. 5). Рукопис № 239 датований: «Стрий, 12.VI». Під неповним автографом стоїть дата 12. VI.

III. Semper idem!, IV. Ідеалісти. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 42—44.

V. «Всюди нівéчиться правда...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 2, с. 29. Збереглися два автографи: № 227, с. 9, без першої строфи, і № 226, с. 9. Автограф № 226 має сім строф. В друк не потрапила передостання строфа:

Так, хоть нівечена, бита,
Правда безсмертно живе,
З серця до серця пускає
Вічно коріння нове.

Цей варіант надрукований у вид.: Іван Франко. Твори в двадцяти томах. Т. 10. К., ДВХЛ, 1954, с. 38.

VI. Супокій. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 50. Збереглися два автографи (№ 193, с. 45; № 227, с. 10). Автограф № 193, що становить собою першу редакцію вірша, має ще й четверту строфу:

Як за вашу угодовість
Він мисль нашу, мову, совість,
Мов будяччя, тне з плеча —
Горе, хто тоді нас мирить,
Хто не рветься до сокири,
До коси та до меча!

VII. Товаришам. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 44—45.

VIII. «Не люди наші вороги...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 156 (цикл «Хвилі», I). Зберігся автограф (№ 231, с. 1).

IX. «Не довго жив я в світі ще...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 46.

X. «Ви плакали фальшивими сльозами...». Вперше надруковано у кн. «З вершин і низин», 1893, с. 46—47. Зберігся автограф (№ 231, с. 3), що становить собою першу, відмінну від опублікованої, редакцію вірша (подається в розділі «Інші редакції та варіанти»).

EXCELSIOR!

I. Наймит. Вперше надруковано в журн. «Друг», 1876, № 20, с. 312—313.

«Друг» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом у його редакцію І. Франка (липень 1876) «Друг» став органом демократичної молоді

Велетень той давній — Антей.

II. Беркут. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 46—50. Збереглися два автографи (№ 193, с. 57—59; № 227, с. 9—10). В автографі № 193 дата — 22—24.X. Автограф № 227 не датований.

1913 р. в одному з примірників другого видання збірки «З вершин і низин» І. Франко виправив дату написання: «22—24 жовтня 1883». Цей примірник зберігається в особистій бібліотеці С. В. Щурата.

III. Христос і хрест. Вперше надруковано в журн «Світ», 1881, № 7, с. 121. Зберігся автограф (№ 227, с. 4).

IV. Човен. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 150, під назвою «Вічні питання».

V. Каменярі. Вперше надруковано у кн.: «Дзвін», 1878, с. 232—233. Збереглися фрагменти трьох автографів (№ 216, с. 13 з кінця записної книжки; № 226, с. 12; № 227, с. 11). В автографі № 216 (перша редакція твору) поет закреслив три початкові строфи, які ніде не друкував:

Я був ще молодий, мені життя всміхалось,
Любові і надій весна ми розцвілась,
І ось одного дня зо мною чудо склалось,
Я сном твердим заснув. І всім чомусь здавалось,
Що смерті надо мнов рука вже простяглась.

Я твердо-твердо спав. Приятелі зібрались,
Оглянули мене і всі рекли: «Помер!»
І швидко до майстрів, попів порозбігались,
Згодили всіх та й ще о стипу постаралась,
І двері гробу піп за мнов — живим! — запер.

Я твердо спав! Не чув, як надо мнов співали
Плачливо-кислий спів надії на нічо,
Не чув я, як груддям о труну гуркотали,
Як клятви вічної печать на мене клали,
Нічого я не чув — усе, мов тінь, пройшло.

Наступна строфа починалася рядком: «Я тільки бачив сон. Немов передо мною...»

1911 р. Сидір Твердохліб здійснив перший польський переклад поезії, опублікований у журн. «Życie» (Львів, 1911, № 20, с. 304). Після

появи цього перекладу І. Франко написав статтю «Дещо про штуку перекладання» (опублікована в журн. «Учитель», 1911, № 13-14, с. 206—209; № 15-16, с. 233—239). Наступного року, зробивши деякі виправлення та уточнення, автор видав дослідження у Львові окремою книжкою під назвою: «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання».

У цій праці Франко вказує на джерела твору і обставини, які викликали його появу. «В основі сеї теми,— зазначає він,— лежали конкретні враження робітників, що товкли каміння на дорозі (пор. моє оповідання «Вугляр»), і оповідання про пробивання залізничного тунелю в Карпатах біля Дуклі. В поемці, як і слід у алегорії, не означено ані часу, ані місця, але цілу акцію представлено як сонне видіння. Вона написана навмисно досить важким стилем, аби викликати зразу пригноблюючe, а потім освободжаюче враження. Хоча ціле оповідання держане в першій особі (в формі «Я»), то, проте, воно не має автобіографічного характеру і його треба вважати поетичною фікцією і пластичною проекцією того настрою, який у ту пору переживав не тільки я сам, але, певно, й не один інший, хоч, може, й не відчуваючи його так живо».

Друкується за редакцією антології «Акорди» (1903). Дата зберігається за виданням збірки «З вершин і низин», 1893.

Твердохліб Сидір Антонович (1886—1922) — український поет-декадент, перекладач.

«Ż у с і е» — польський суспільно-політичний і літературний тижневик демократичного, антиклерикального спрямування, який виходив у Львові в 1910—1912 рр.

«У ч и т е л ь» — ліберально-буржуазний журнал для вчителів, який виходив у Львові в 1889—1914 рр.

VI. Ідилія. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 23, с. 388—389. Зберігся чорновий автограф (№ 206, с. 25—28 з кінця записної книжки), де таке закінчення:

Напитися, і стежечку покаже,
А їм нічого більше і не треба:
Самі собі вони — весь світ; їх ціль
Висока. Для них усе.

Крім того, є ще фрагменти автографів: № 206, с. 29—31 з кінця записної книжки — неповний текст автоперекладу польською мовою, закінчується рядком: — «A tak,— chłopczyna rzekł. I poszli»; № 227, с. 12 — уривок чистового рукопису; № 195, с. 12 з кінця записної книжки — варіант закінчення твору.

Франків переклад вірша польською мовою друкувався в петербурзькому ліберально-буржуазному тижневику «Kraj», 1887, № 6, (Przegląd literacki, Dodatek do «Kraju», с. 6) та львівському прогресивному двотижневику «Ruch», 1887, № 6, с. 168—170. Під текстами цих публікацій зазначено місце написання поеми (Львів) і пояснено слово «Dziaf» («Діл»): «Ділом називають підгірські русини в Галичині перше, найнижче пасмо Карпат, яке ділить «гори» від «низовин».

Текст автографа № 206, с. 29—31, надруковано у кн.: «Літературна спадщина. Т. І. Іван Франко», вип. 1, с. 30—32. В розділі «Інші редакції та варіанти» подається польський автопереклад твору за двотижневиком «Ruch».

У другому виданні збірки «З вершин і низин» після речення «А скажеш — відберуть» відсутні чотири рядки, які є в автографах № 206 (с. 25—28), № 227, рукописі польського автоперекладу (№ 206, с. 29—31), першодруці та інших прижиттєвих публікаціях:

А заховаєм так, щоб не найшли.
А знаєш, що, ти даш мені своє,
Я заховаю їх обоє разом,
Бо ти дурний, у тебе відберуть.

ПРОФІЛІ І МАСКИ

Поезія. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1893, № 12, с. 231.

ПОЕТ

I. Пісня і праця. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 15, с. 243—244. Зберігся чорновий автограф (№ 193, с. 43).

II. Чим пісня жива? Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 6, с. 47, під заголовком: «Признання». Збереглися два автографи (№ 190, с. 103; № 193, с. 43 з кінця записної книжки). Текст автографа № 190, що становить собою першу редакцію вірша, відрізняється від текстів автографа № 193, першодруку та збірки «З вершин і низин», 1893. Подаємо його в розділі «Інші редакції та варіанти».

III. Співакові. Вперше надруковано у «народовському» виданні Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік 1889. Львів, 1888, с. 45. Зберігся автограф (№ 195, с. 195).

IV. Рідне село. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 65—67. Збереглися автографи двох повних текстів поезії: № 239, с. 14—15 — чернетка твору, датована: «14.VI, Н[агуєвичі]»; № 228, с. 1—2 — пізніша редакція поезії, опублікована в другому виданні збірки «З вершин і низин». Крім того, збереглися два фрагменти чистового автографа (№ 231, с. 6), тексти яких майже повністю збігаються з відповідними місцями автографа № 239. Тексти автографів № 239 і 231 відрізняються від редакції автографа № 228 рядом стилістичних відмінностей та іншою редакцією кінцівки:

На бурі, громи та негоди, за зцілющов
Водов знання шукать?
Та ні, не того жаль [1]
Мені! Не те щемить в душі глибоко в мене,
А те, що тяжча ще засіла тут печаль
На лицях людських, що раз в раз тісніш в студене
Своє обняття всіх недоля тут стискає,
Під віддихом її вся радість замерзає [2]
І гасне щирая до всіх людей любов,

[1] Ці три рядки в автографі № 231 відсутні.
[2] В автографі № 231 — «замирає».

Котрої сім'я тут й мені у грудь запало.
Отим-то тяжко так мені тут в тобі стало,
І ідучи в дальшу путь, я плачу над тобов!

V. Поєдинок. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 67—71. Зберігся автограф (№ 192, с. 60—64).

[ІЗ ЦИКЛУ] «УКРАЇНА»

Моя любов. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 2, с. 25. В архіві І. Франка зберігається фрагмент автографа (№ 228, с. 3), який містить лише п'ять останніх рядків вірша, та рукопис редакції твору (№ 231, с. 2), де після першої строфи йдуть рядки:

Вона так гарна! Вся краса
Природи щедро її вкрасила,
І любо смотрять небеса
На ню, бо вна сестра їх мила.

Публікуючи вірш у «Світі», письменник зняв цю строфу. Автограф № 231, датований 23.VI. У рукописі № 228 дата—«23 июня 1880».

КАРТКА ЛЮБОВІ

І. «Зближаєсь час, і з серцем, б'ючим в груди...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 6, с. 102—103 (цикл «Картка любові»). Збереглася частина автографа в одному з рукописів збірки, де цикл «Картка любові» іде під порядковим номером 40 і має назву «Une page d'amour»[1] (№ 231, с. 6). Автограф обривається після рядка: «Нема стіни, перегородок між нами!».

II—III. «Плив гордо яструб в лазуровім морі...», «Від того дня вже другий рік пройшов...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 77—78.

IV. Тріолет, V. «Я не лукавила з тобою...», VI. «І ти підеш убитою дорогов...», VII. «Я буду жити, бо я хочу жити!..». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 6, с. 103 (цикл «Картка любові», дата — 1880). Збереглися два останні рядки автографа першої поезії і повні чистові редакції всіх інших віршів (№228, с. 11—13). Автографи не датовані.

ЗНАЙОМИМ і НЕЗНАЙОМИМ

І. Корженкові. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 8-9, с. 345. Зберігся автограф (№ 192, с. 51).

Корженко — див. примітку до «Переднього слова».

II. Данилові Млаці. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 2, с. 21, з підзаголовком «В отвіт на стишок в календарі «Просвіти»: «Не можна всім догодити». Збереглися два автографи (№ 192, с 89; № 228, с. 5). Текст автографа № 192 ідентичний із текстом пер-

[1] Сторінка любові *(франц.).— Ред.*

шодруку, датований 17.XII. Цей текст надрукований у кн.: Твори в двадцяти томах, т. 13, с. 126—127. Текст автографа № 228 та другого видання збірки «З вершин і низин» ідентичні. Від автографа № 192 та першодруку їх відрізняє кілька незначних стилістичних відмінностей та відсутність підзаголовка.

Полемізуючи з Данилом Млакою (псевдонім українського письменника і композитора Сидора Воробкевича; 1836—1903), І. Франко написав ще другу частину сонета (див. автограф № 192, с. 59). За життя письменника вона не публікувалася. В останні роки життя Франко переписав її з чернетки, дещо змінивши текст, і додав примітку: «Написано д[ня] 18 грудня 1884, досі не друковано» (див. автограф № 232, с. 83). Подаємо текст другої редакції другої частини сонета (перша редакція опублікована в кн.: Твори в двадцяти томах, т. 13, с. 127):

Не впору був твій плач і сміх, не впору,
То й кпились люди з сліз і з сміху твого
Твій жаль об тім нагадує дурного —
Прости на слові — Павлуся істор'ю.

«Йди в світ, Павлусю, й тям, що говорю,—
Казала мати.— Де вгледиш якого
При добрім ділі, то вклонись до нього.
Й скажи: «Щасти біг вам чи в радості, чи в горю!»

Пішов Павлусь. Аж похорон тащиться
«Се добре діло!» — мот. Вклонивсь та й каже:
«Помайбіг! Хай вам всім отак щаститься!»

«Цур, дурня! — кажуть люди.— Що ти, враже,
Не знаєш, що як здиблеш похорони,
То «Вічна пам'ять» мов і бий поклони?»

Пішов Павлусь та й, на біду, спіткав же
Весільних; ну він лобом в землю биться...
Хай вас усіх від того бог боронить!»

Сонет був відповіддю на вірш Данила Млаки «Що робити, щоб ьсім догодити» (Календар «Просвіти» на 1883 рік, с. 14—15):

ЩО РОБИТИ,
ЩОБ ВСІМ ДОГОДИТИ

Як бездолля наше люте
Ми на ум ся набивало,
Мою душу горем, тóсков,
Смутком густо обснувало,—
То перо я взяв у руки
І писав — чи ж я виною? —
Вірші дуже, гей, плаксиві:
Ізливав свій біль сльозою...
Крикуни, мов в сурми-труби,

В світ трубили, в світ кричали:
«Вірш, слізьми що напоєний,
Є негарний і нездалий...»

Я подякував за раду
Добру, перестав тужити,
Як писав щось про свій нарід.
То забув вже й сльози лити.
Я із всього лиш сміявся,
Кепкував над нашим горем,
Що тепер велике стало
І глибоке, як те море.
«Божевільний там сміється,
Де лиш треба сльози лити...»
Знов тепер кричать, горлають —
Що ж мені тепер робити?

Раз заказують тужити,
Другий раз сміятись;
Щоб їм крові не обурить,
Тра мені мовчати.

15 липня 1882

III. Молодому другові. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 11, с. 174. Дата в першодруці — «3 цвітня 1883». Зберігся автограф трьох перших рядків (№ 227, с. 8).

IV. N. N. («Виступаєш ти чемно, порядно...»). Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 83—84.

V. Михалині Р. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 19, с. 293. Зберігся чорновий автограф (№ 191, с. 9—10 з кінця записної книжки), без заголовка-присвяти. Тут стоїть дата: 9.IV. Дата в першодруці: «9 цвітня 1883».

Михалина Р.— Михайлина Рошкевич (1860—?) — близька знайома І. Франка з с. Лолина (тепер Долинського району Івано-Франківської обл.), рідна сестра Ольги Рошкевич — нареченої поета. Під впливом Франка пробувала свої сили в літературі. Франко опублікував у збірці «Молот» (1878) нарис М. Рошкевич «Кума з кумою», залучив її до участі в альманасі «Перший вінок» (1887).

VI. Анні П. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 85—86.

В рукописі збірки Франка, підготовленої до друку 1880 р., є уривок вірша під назвою «Жниця» (№ 231, с. 4), який можна розглядати як частину першого варіанта поезії «Анні П.»:

ЖНИЦЯ

Посвячено А. П.

Щастибі, жнице! Рано встала ти,
Роса студена ще морозить тіло,
Дрімає ліс, вкриває мла степи,
І сонечко ще схопитись не вспіло.
Но з щирою охотов стала ти...

Анна П.— Ганна Іванівна Павлик (1855—1928) — українська громадсько-політична діячка революційно-демократичного напряму, активна учасниця жіночого руху в Галичині, сестра М. І. Павлика.

VII. N. N. («Будь здорова, моя мила...»). Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 24, с. 372, під заголовком «Прощальна пісня». Зберігся автограф (№ 193, с. 67—68), датований 14—17.XII 1883. Тексти рукопису, першодруку та другого видання збірки «З вершин і низин» — це різні редакції твору.

В автографі і першодруці вірш складається з восьми строф. Дві перші та дві останні строфи в усіх редакціях тотожні. Третя-шоста строфи в автографі такі:

Вона мною дужче, ближче
В грі страшній
Мече, прище
На побоєвище.

Важко, душно, пітьма груба!
В хвилі тій,
Моя люба,
Жде мя, може, згуба!

Зломить, стопче буря мітко
Краси стрій,—
Ох, і рідко
Хто спасеться, квітко!

А сли гинуть, то самому!
Голос твій
З бою-грому
Рвав би мя додому.

Початковий рядок третьої строфи автографа «Вона мною дужче, ближче» в першодруці інший: «Вона мною чим раз ближче».

П'ята строфа в першодруці має такий вигляд:

Зломить, стопче буря грізно
Борців стрій,
Хоч жаль слізно,
Та спасатись пізно.

У листі І. Франка до Уляни Кравченко (№ 4931; лист опублікований у кн.: «Іван Франко. Статті і матеріали». Збірник п'ятий. Вид-во Львівського університету, 1956, с. 152—153) наводяться чотири перші строфи іншої редакції вірша, яка не має розходжень тільки з відповідними строфами першодруку. І. Франко писав у цьому листі: «Жаль, що не можу Вам передати й понурої та дикої мелодії сеї пісеньки! Мелодія, як я сказав, мадярська. Не менший жаль, що не знаєте й мелодії до «Похоронів», здаєсь, композиції Шуберта; обі ті пісні укладав я до мелодії і після мелодії, співаючи, і тільки в співі вони можуть зробити враження. Тільки прошу Вас, не прикладайте змислу тої пісні, а особливо її значення, до себе. Я надіюсь, що наші дороги не розійшлись, але противно, що ми довго ще будемо йти і працювати спільно для нашого краю. Чи як ви гадаєте?».

Кравченко Уляна (літературний псевдонім Юлії Юліївни Шнайдер; 1860—1947) — вчителька, українська поетеса демократичного напряму, що формувалася під впливом І. Франка, який видав кілька збірок її поезій. Брала участь у жіночому русі в Галичині.

VIII. К. П. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 17, с. 131—132, під заголовком «Одповідь».

Збереглися два автографи: неозаглавлена чернетка в нотатнику (№ 194, с. 1 з кінця записної книжки) і чистовий текст, підготовлений для другого видання збірки «З вершин і низин» (№ 228, с. 6—7), де вірш має уже назву «К. П.». Чернетка і першодрук не датовані. Чистовий автограф датований 1883 р. Є підстави вважати, що дата написання вірша, зазначена в автографі № 228 та другому виданні збірки «З вершин і низин», помилкова. Адже поезія становить собою відповідь на вірш Клементини Попович «Мусиш любити!», написаний 1884 р. і опублікований тоді ж у журналі «Зоря» (1884, № 17, с. 131). Вірш написаний не раніше 9 червня 1884 р., бо ж 9 червня 1884 р. Франко писав Клементині Попович з приводу її поезії «Мусиш любити!»: «Ваш найновіший вірш дуже гарний і характеристичний. Я не знаю, чи Парт[ицький] схоче його напечатати в «Зорі», але то певно, що, редагуючи збірник Ваших поезій, я його не лишу. Тільки кінцева аргументація слаба. Ви кажете — не прогнівайтесь, що я берусь розбирати сю «делікатну» матерію, вилив Вашого серця,— кажете, отже: «Тож мій хлопче... мої очі, мою пісню ти мусиш любити». На те відповім я Вам ось що:

1) Kein Mensch muss müssen, und ein Derwisch müsste? [1] — як каже Лессінг.

2) Може той, о котрім мова, вже й любить, так затим не треба його примушувати.

3) Але поперед всього, може, ті причини, котрими Ви хочете заставити його любити,— недостаточні. Ваші очі для Вас самих річ реальна і потрібна, для другого вони — чиста естетика, і більш нічого. Ваша пісня,— ну, Ваша пісня могла б бути й для загалу річею реальною, потрібною і пожаданою, але тоді лишень, коли б висказувала думки, погляди, бажання і потреби загалу, коли б служила тому загалові. Впрочім, не знаючи, до кого відноситься Ваша пісня і Ваші чуття, я не можу знати, чи той чоловік узнасть Ваш аргумент з очима і піснею достаточним, чи ні,— для мене принаймні було б сього замало» («Іван Франко. Статті і матеріали». Зб. 3. Харків, Вид-во Харківського університету, 1952, с. 84).

К. П.— Клементина Карлівна Попович-Боярська (1863—1945),— українська письменниця і громадська діячка демократичного напряму. На початку 80-х років учителювала в початковій школі в с. Жовтанцях (тепер Куликівського району Львівської області). Літературну діяльність почала у 80-і роки під впливом І. Франка, який, звернувши увагу на вірші початкуючої поетеси, намагався допомогти їй удосконалити художню майстерність, виховати її в дусі високої ідейності.

IX. Олі. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 12, с. 91, під заголовком «Думка» (датовано 24 лютого 1884). Збереглися три автографи. В одному з них (№ 246, с. 2, датовано 24 лютого) вірш має назву «Думка», дописану пізніше невідомою рукою; за текстом цього рукопису вірш публікувався в «Зорі». Автограф № 193 (с. 78) —

[1] Ніяка людина не мусить мусити, а дервіш мусив би? *(нім.).— Ред.*

чернетка, датована 24.II; № 228 (с. 9) — текст вірша, підготовлений для другого видання збірки, датований 24 лютого 1886. Даруючи в 1913 р. примірник другого видання збірки В. Щурату, Франко виправив дату написання вірша: «Писано д[ня] 24 лютого 1884».

О л я — Ольга Білинська, одна з приятелюк Франка, до якої він ставився з великою симпатією Тоді учителювала в селі Добрівляни, тепер Ходорівського району Львівської області (див. спогади її сестри Марії Білецької в кн.: «Іван Франко у спогадах сучасників», Львів, Книжково-журнальне видавництво, 1956, с. 153—159).

X. О. О.— Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 88—89.

О. О. — Омелян Огоновський (1833—1894), історик української літератури буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету, лекції якого слухав Франко-студент. «Просвітні видання» і літературознавчі роботи Огоновського І. Франко гостро критикував за їх реакційне спрямування і метод дослідження.

XI. Тетяна Ребенщукова. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 89—90.

Вірш є відгуком на конфіскацію оповідання М. Павлика «Ребенщукова Тетяна», надрукованого в другому номері «Громадського друга» (1878). За викриття буржуазної моралі, критику релігії, антимілітаристське і антицісарське спрямування оповідання автора було засуджено до шести місяців ув'язнення.

XII. Гриць Турчин. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 90—91.

Поезія є відгуком на твір Романа Гудзмана «Гриць Турчин», в якому яскраво передано поневіряння рекрута в австрійському війську, його нарікання на тяжку жовнірську долю. Публікуючи вірш Гудзмана в літературно-науковій збірці «Молот» (1878, с. 1—6), Франко додав до нього примітку: «Пісня, котру тут подаю, зложена одним вояком, простим сільським парубком. Я не важився її багато поправляти або переробляти, бо артистична форма показуєсь мізерною, гидкою прикрасою там, де сам простий, природний голос трафляє нам до серця.

Думаю, що кождий, прочитавши сесю жалібно-гумористичну поему, пригадає собі її взірці, пісні народні про бурлака, наймита, приймака і пр[очі], ті жанрові картини дивно досадного рисунка і теплого, хоть хмурого колориту. Подібні типові образи стрічаються, впрочім, рідко в нашій поезії — прошу порівняти деякі слабі проби Федьковича (недрукована поема «Новобранчик» і др.)».

ОСИ

I. «Ми оси, ми оси!..». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 107—108.

II. «Був у нас мужик колись...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 6, с. 114, під заголовком «Оса».

«С п і в а к... щ о с п і в а в «Б у й - Т у р а»... — Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909), західноукраїнський письменник, журналіст і видавець, один з ідеологів «москвофільства». «Буй-Тур Всеволод» — поема Б. Дідицького, написана «язичієм».

Б а н к о а г е н т у р а — агентура «москвофільського» «Рольничо-кредитного заведенія».

Т в е р д о р у с ь к и й — тобто «москвофіл».

Юр — собор св. Юра у Львові.

III. Якось-то буде! Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 109, без заголовка. Назву вірша беремо із змісту збірки. Зберігся автограф (№ 211, с. 1 з кінця записника).

IV. «Послухай, сину, що премудрість каже...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 109. Зберігся автограф (№ 548, с. 3). З нього видно, що вірш мав розпочати цикл творів під назвою «Із книги премудрості».

...мов сім корів з Єгипту... — За біблійним переказом, одного разу єгипетський фараон побачив у сні, як сім худих корів з'їли сім гладких, але після цього не стали гладкими.

V. «Хлібороб». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 110. Назва твору, два початкові рядки його, а далі кожен перший і останній рядки строф — з однойменного вірша Миколи Устияновича.

Зберігся автограф першої редакції поезії під назвою «Гей, хто на світі кращу долю має?» (№ 548, с. 4). Крім цікавих відмінностей стилістичного характеру, тут наявна ще одна, п'ята строфа. В кінці сторінки із записом поезій «Гей, хто на світі кращу долю має?» і «Ужас на Русі» І. Франко зробив дописку, адресовану, очевидно, комусь із редакторів: «Вольно опустити ті строфи, котрі видадуться невідповідними або загострими».

Текст першої редакції вірша опублікований М. Возняком («Культура», 1925, № 10-12, с. 5—6). Подаємо його в розділі «Інші редакції та варіанти».

Устиянович Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник. Після революції 1848 р. відійшов від прогресивних позицій.

«Культура» — щомісячний громадсько-політичний журнал, що виходив у Львові з листопада 1924 до червня 1927 як неофіційний орган КПЗУ. У 1927 потрапив до рук націонал-ухильницької групи в КПЗУ. У вересні 1934 р. видання журналу припинилось.

VI. «Ужас на Русі». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 111—112. Збереглися автографи: № 214 (с. 66 з кінця) — уривок чернетки вірша; № 548 (с. 4) — повний текст іншої редакції поезії, записаний на тій самій сторінці, що й перша редакція вірша «Хлібороб». Тексти обох автографів відрізняються від першодруку і між собою. Подаємо їх у розділі «Інші редакції та варіанти».

VII. З екзамену. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 112.

VIII. Ботокуди. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 113—132. Збереглися три автографи, що становлять різні редакції, жодна з яких не збігається текстуально з першодруком поеми. Автограф № 215 (с. 425—427) — частина першої редакції, без назви і мотто; № 239 (с. 1—9) — фрагменти чистовика першої редакції сатири, але вже із заголовком «Вісті з краю ботокудів. Частина перша», мотто, підсторінковими примітками-поясненнями окремих слів та незначними відмінностями стилістичного характеру; № 232, с. 25—38 — чистовий рукопис нового варіанта твору під назвою «Вісті з краю ботокудів», на останній сторінці якого зазначено: «Кінець першої часті. Лютий і март, 1880». У зв'язку з тим, що це єдина повна редакція першої частини поеми, яка лягла в основу тексту, переробленого для другого видання збірки «З вершин і низин», подаємо її в розділі «Інші редакції та варіанти».

В автографі № 215 наявні лише перші п'ять розділів поеми. Вони мають розходження з відповідними розділами в рукописі № 232. Так, наприклад, у першому розділі чорнового варіанта, крім незначних відмінностей стилістичного характеру, інша редакція початкової строфи:

Вічна мученице Музо,
Ангеле римовних трудів,
Поможи й мені днесь піти
«Вісті з краю богокудів»!

Строфи 2—10-а і 15—21-а, які є в автографі № 232, тут відсутні. Натомість перед трьома останніми строфами першого розділу в автографі № 215 іде ще строфа:

А як де й у вас найдеться
Щось на вдобу сього чуда,
То не ваш се плід, а наський:
То правдивий ботокуда.

Другий, третій, четвертий і п'ятий розділи чернетки мають незначні розбіжності редакційно-стилістичного характеру порівняно з відповідними розділами автографа № 232. Крім того, у п'ятому розділі першого запису відсутні 5—9-а[1] і 15—21-а строфи.

Строфи 14-а і 20-а п'ятого розділу повної редакції в чернетці відмінні:

Строфа 14-а:

Ах, брошури ті преславні!
Досі ще вни [в] стріхáх
Ботокудських ся валяють,
Де припав їх смрад і прах.

Строфа 20-а:

Ах, премудрі ті брошури,
Свідки боїв тих грізних,—
Три як сестри, а змістилось
Півчверта думки в них.

На першій сторінці автографа № 215 є найраніші варіанти другого і третього розділів поеми та інша редакція «Глупівського гімну». Наводимо їх:

II

ВІСТЬ ДУЖЕ ВАЖНА
ПРО БОТОКУДСЬКІ СТОРОННИЦТВА[2]

Важну вість сю тим зачнемо,
Що сказав якийсь учений:
Хоть одно живе є тіло,
Але різні в тілі члени.

[1] Ці строфи є в автографі № 239. Правда, в чорновій редакції на місці пропуску стоїть значок, який письменник ставив звичайно там, де мав намір зробити текстову вставку.

[2] Попередня назва розділу, пізніше закреслена, була: «Тут читач дізнається про те, як ботокуди зістали побиті, заким зо сну пробудилися».

Рот на те, щоб їсти ним,
Голова — щоб кивать нею,
Руки — щоб міг християнин —
Хто що дасть — стулити в жменю.

Так також розвились наші
Ботокуди з бога ласки
В різні сторонництва, що
Різні повнять обов'язки:

Се ось — рук, що 'д собі горнуть,
Те — жолудка, третє — рота;
Но у всіх одна, незмінна
Ботокудськая істота.

Перш усього восхвалім
Борби, крики, болі й труди
Сторонництва, що зовесь:
Твердо-древньоботокуди.

Справді, твердість дивна з них!
Передвсім твердії зуби:
Все згризуть, що йно зарвуть,
Хоть би кусень як був грубий.

Пальці теж твердії в них,
Що раз хоплять, то пропало;
Совість теж тверда, як слід,
Не дрогне, щоб що ся стало.

А вже чола ті, на диво,
В них тверді, так що сусіди
Чолобийниками звуть їх,
Що ці чола мають з міді.

Що вни древніми зовуться,
Теж за зло не мож їм взяти,
Хоть що слово те значить,
Дуже трудно ся дізнати!

Деякі премудрі кажуть,
Що від древа вно походить.
Може бути, не перечу,—
З правдов се досить ся годить.

Справді, до дерев у них
Бачимо любов велику,
Бо підпор, стовпів та пнів
Своїх є у них без ліку.

А ще, може, назва тая
Має й тее означати,
Що, як дерева, вни хтіли б
Вічно на однім стояти.

Друге сторонництво теж
Дуже близьке до тих древніх.
Святокуряче зовесь
І не має цілей певних.

Святокуряче зовесь,
Але не тому, що вічно,
Мов сліпая курка, блудить,—
Се було би іронічно.

Вно зовесь так, бо годує
Дивну курку довгі літа,
Ку[р]ка се з рідної раси,
Що зовесь Мигро-кобіта.

Курка ся їсть дуже много,
Хоть часом і з посту пухне.
Досі не неслась, но, може,
Швидко де яйце нам бухне.

Курку сю держать у клітці,
Тож не знати, чи сама вна
Проїдає так багато,
Чи її дружина славна.

Цілей дальших сторонництво
Святокуряче не має:
Курку кормить і себе,
І на тоє гріш збирає.

Чи буде який пожиток
З того — не повім вам се,
Треба ждати, аж святая
Курка нам яйце знесе.

Третє сторонництво зветься
М'яко-новоботокудське,—
Хоть і не опозиційне,
Но також не чисто людське.

Продуктивне сторонництво,
Але — диво — все бідує!
Правда, вно не хліб святий,
А йно фрази продукує.

Се народне сторонництво,
Все лиш для народу діє,
Но тре знать, що під народом
Вно себе йно розуміє.

Се діяльне сторонництво,
І його діяльні люди
Все говорять: «Лиш заждім
Якось-то воно вже буде!»

Но при всім тім вно м'яке,
Смирне, добре сторонництво —
Хоть махає, но не вдарить,
Бо страшне му головництво.

Та й куди йому там битись!
Сил не має, ні охоти,
Бо від роду, нещасливе,
Все хорує на сухоти.

Се ті славні сторонництва,
І хоть різна їх робота,
Різні мови,— но одна в них
Боготокудськая істота.

III

ПРАВДИВА ІСТОРІЯ
О НЕЩ[АСЛИВІМ] РОЗБУДЖЕННІ
І ЩАСЛИВІМ ЗАСИПАННІ БОТОК[УДІВ]

Був колись-то час гарячий,
Що прогнав народів сон,
То тоді-то сотворив
Ботокудів Штудіон.

Штудіон — то був потужний,
Хоть не мудрий мандарин,
Він з льокаїв, алілуйків
Ботокудів сотворив.

Ті розверещались зразу,
Затріпались,— звісно, діти,
Далі — далі втихли й смирно
Почали в куті сидіти —

І заснули. Змалу ще
Навчено їх чола гнути.
Ну, й відтак вни ще й донині
Того не могли забути.

Хай йно трафився сильніший
В мандаринському мундирі,
Всім вони поклони били,
Аж на чолах мали гулі.

Міцно били їм поклони,
Не жаліючи чола,—
Тож Глуповщина ім'я їм
Чолобийників дала.

А вони ж то, незлобиві,
Не прогнівались на тее,
Але в піснях прославили
Те ім'я своє новее.

ПІСНЯ ЧОЛОБИЙНИКІВ

Наші предки, чолобийники,
Тож-то вам були осли!
За сто миль собі нашийники
Пана і канчук найшли!

Ми, сини їх, чолобийники,
Не такі осли вже крем,
По князів та по нашийники
Ми за море не підем.

Тра князів, аристократії,—
А що тра, то певно — ну,
Ми на той товар багатії!
Щоб лиш клапятись кому!

Ми, як треба, то покірно б'єм
Головами до землі,—
Но як стати паном чи князем —
Ой-ой-ой,— чому ж би ні!

Пісню сю вни в сні зложили,
В сні її й співали стиха,
В сні жили і дерли бидло
І не знали горя-лиха.

В сні просвіту розширяли,
Від котрої не було
Ні одній душі ясніше,—
В сні ціле життя їх йшло.

Спали чесні ботокуди,
Дивні сни не раз їм снились,—
Мов-то вни герої славні,
З смоками та львами бились.

Мов-то вни народ розумний,
Мов-то вни герої славні,
Йдуть со дари поклонятись
Ботокудському народу;

Мов-то світ увесь славить їх
За якесь велике діло;
А не знали, що се все лиш
Їм самим в ухах шуміло.

На відміну від першої і третьої редакцій (№ 215, 232) в автографі № 239 є примітки до відсутніх у першодруці слів: «З роду Кшепшицюльських», «крети підземні», «В мандаринському». Наводимо їх: «Про Кшепшицюльського (котрого не тре[ба] мішати з Пшекшицюльським) говорить докладно д. Щедрін. Його головна ціха така, що в неозначених часах і з неозначених причин бігає «до лясу». «Крети підземні», інакше названі «превратния толкованія», або, поботокудськи, «філософія перекрученія разума». Мандаринами звуться

високі урядники кінські. Що мандаринство не чуже ботокудам і ботокудянкам, доказує то, що одна часть жіночого убору зовесь у них «мандаринкою».

Тексти автографів № 215, 232, 239 вперше опублікував академік М. Возняк у журналі «Вікна», 1932, № 9, с. 31—47. Передмова його до публікації містить цікаві пояснення і відомості, які проливають світло на джерела та історію написання поеми. Подаємо уривок з цієї передмови: «Перша пісня починається заспівом до музи з проханням помогти авторові оповісти всьому світу «Вісті з краю ботокудів». У цьому краю живуть усуміш: «неприязні елементи», «бидло», «праві ботокуди». Неприязні елементи в поемі Франка — це польське панство, в першій мірі аристократія та шляхта, в одній частині й у другій усякі поступовці («крети підземні»), «бидло» — це селянство, а «праві ботокуди» — це ретроградна інтелігенція, духовна й світська, що її помістив І. Франко в трьох «сторонництвах» («москвофільському», святоюрському й «народовецькому») у другому розділі найдавнішого тексту поеми...

Саме ботокуди стали предметом поеми Франка. Він згадав версію польської преси й «науки» про те, що ботокудів натворив Встидіон, коли найшов «дивний гедзень на народи», себто так звана «весна народів» у 1848 р. Тоді львівський намісник Стадіон старався в інтересі австрійської держави видвигнути український елемент у Галичині в противагу польському, що мріяв про створення власної держави.

Одним із плодів тогочасної політики Австрії супроти українців було подарування площі з руїнами академії під будову Народного дому, названого в поемі Франка «Домом голодним». Є тут мова й про Ботокудську раду, себто Головну руську раду, й «Ботокудську зорю», себто «Галицьку зорю», представниці лояльності супротив Австрії, за що й одержали галицькі українці назву «тирольців сходу», на що натякають «сторожі порядку» в поемі Франка.

Вихваляючи свої прикмети, ботокуди горді також на свою вченість, бо дяки навчили їх читати, бо вони взяли всю мудрість із святих книг і плюють на машини. При цій строфі зазначено в автографі олівцем іншим почерком «Наумов.» на знак, що ця Франкова строфа ціляла в Івана Наумовича, засновника і редактора популярного журналу «Наука».

Оспівуючи «великі труди» ботокудів у їх краю, що границі його творять ріки Сян, Буг і Дністер, себто в Східній Галичині, автор зупинився поперед усього на їх «славній битві за азбуку». Це та сама «Азбучна війна в Галичині 1859 р.», про яку оповів Франко докладно в статті під таким заголовком в 1913 р. в 104—106 томах «Записок Наук[ового] товариства ім. Шевченка у Львові». В поемі проходять назви скасованих у фонетичному правописі кириличних знаків: йор (ъ), їри(ы), ять(ѣ). Тут згадані три брошури против урядового проекту. Очевидно, Франко мав на думці оці брошури Богдана Дідицького з 1859 р.: «О неудобности латинской азбуки въ письменности русской», «Освѣдченіе руской азбуки дотычающое» і «Споръ о рускую азбуку».

Побіч кириличної азбуки є другою святістю ботокуда греко-уніатський обряд, що дав тему до прерізних усних спорів і в газетах, зокрема в «Ослові», себто «Слові», що його від 1861 р. видавав у Львові Богдан Дідицький, в поемі Франка «Цеціцький» (Dziedzicki).

У 1871 р. перебрав редакцію «Слова» Венедикт Площанський, у поемі Франка «Меледикт Плосколоб», що йому вже в 1878 р. присвятив Франко «Думу про Меледикта Плосколоба».

З уваги на те, що в обрядовій війні окрему увагу прикував автора «Нещасний Саломон», себто Щасний Саламон, з «перемиського здиханату», як стоїть в автографі, себто з перемиської єпархії, чи з «турецького здиханату», себто з турчанського деканату, як надрукував автор у «Ботокудах», не від речі буде тут подавати уривки про обрядову справу з його автобіографії, написаної для Івана Омеляновича Левицького й збереженої в рукописному відділі бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [1]. Поперед усього треба згадати, що його ім'я відоме в нашій етнографії з книжечки «Коломийки і шумки», виданої у Львові 1863 р. накладом Богдана Дідицького...

Історія з його бородою почалась сім літ перед тим. Улітку 1869 р. в часі тяжкої хвороби він перестав голити бороду. За неї підпав гострій нагінці з боку світських і духовних властей. У своїй автобіографії пише він, що «боролися за ничтожную бороду съ 2-ма деканатами, 3-ма епископами, 5-ма старостатами и 3-ма намѣстниками краевыми больше 16 лѣтъ!! Вслѣдствіе бороды моей, о которой недруги въ польскихъ газетахъ многократно злобно писали,— оповідає дальше автор,— одинъ лѣкарь повѣтовый (д-ръ Пипесъ) пошолъ въ отставку, другій сновъ (д-ръ Емиль Гладышовскій) по той причинѣ протомедикомъ не именованъ; одинъ деканъ (о. Р. Пасѣчинский) отрѣшенъ отъ чина, а другій сновъ (о. Ясеницкій) реституованъ! Намѣстникъ кр. гр Глуховскій положил 1872 р. новоименованому епископу І. Ступницкому яко условіе до 10 обрядцевъ, именно до мене яко 1-о loco positum [2] енергично взятись! Б. Министръ (Бар. Флоріян Замелковскій) когда лишь переѣзжалъ черезъ Перемышль,— первая рѣчь съ владикою Ст. была за мою бороду!!

По той причинѣ имѣлъ я великіи непріятности... и сложилъ самъ напередъ почти всѣ почести, им. чинъ актуара декан., школьно-ординаріатского комисаря и проч. Замѣчательный былъ въ январѣ 1873 свышъ 4-часовый разговоръ мой съ еписк. І. Ступницкимъ».

А ось слова про неприємності з приводу обрядовщини: «Также и зъ причины обрядовщины имѣлъ я,— писав він,— много непріятностей и разнородныи комисіи; а однажды три деканы иностранныи и одинъ кондекан среклися и не хотѣли такую «обрядовую комисію» со мною переводити. Гр. Глуховскій издилъ даже во Вѣдень, дабы мене и о. Р. Пасѣчинского погубити, то тогдашній совѣтникъ минист. крыл. Гр. Шашкевичъ уничтожилъ тое коварно обдуманное дѣло. Многіи фоліанты сотками аркушей (листовъ) списаны зъ причины «обрядовщины и бороды Саламона», которая запротоколована во всѣх настояхъ (инстанциях), даже и въ Вѣднѣ и в Римѣ! и сталась историческою!»

По Щасному Саламонові переходить оповідання Франка до героя календарної справи «Сидірка Шаранця», себто Сидора Шараневича, з «Глупова», себто Львова (Глупівська пустиня — Східна Галичина).

[1] Матеріали, які збирав Ів. Левицький для біографічного словника, зберігаються тепер у Львівській науковій бібліотеці ім. В. С. Стефаника АН УРСР.— *Ред.*

[2] Приставленого до місця, до того, хто займає певну посаду *(лат.)*.— *Ред.*

Статті Шараневича про календар з'явилися не в «Слові», як хоче поема, а в «Временнику Института Ставропігійского», а саме: «Причина розницъ межи календарями юліанскимъ и григоріанскимъ» за 1875 р. і «О календаръ и знакахъ календарскихъ и еще о рôжницы календаря юліанского отъ григоріанского» за 1876 р. До виводів Шараневича подав А. Б[ілинкевич] свої «Примѣчанія» в ч. 22—24 «Слова» за 1876 р., на що дав «Отвѣтъ» Шараневич в ч. 7—9 «Руского сіона» за 1876 р. і окремою відбиткою. При календарній справі апострофує поета Тиховича Мовчальського, відомого вже з «Думи про Меледикта Плосколоба».

Ледве чи потребує пояснення Холмацький край — Холмщина, куди масово помандрували з Галичини сторожі чистоти східного обряду. Знову ж із Холмщини прибуло до Галичини багато уніатських священиків, що не хотіли перейти з унії на православ'я.

Оповідаючи про Меледикта Плосколоба — Венедикта Площанського, каже Франко про нього, що він виніс свою мудрість із угнівської академії. Правдоподібно, тут угнівська академія перенесена з Дідицького на Площанського, бо саме Дідицький, як син місцевого священика, розпочав свою науку в народній школі в Угневі.

Для збірки «З вершин і низин» Франко проредагував поему наново: позаміняв багато слів новими, повикидав низку строф і дописав низку строф, як ось строфи з написом на пляшці з намоченою в оковитій бородою Филимона — Саламона тощо».

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму.

Встидіон — Стадіон Франц-Серафим (1803—1853) — намісник Галичини.

«Ботокудська рада» — Головна руська рада, політична організація української буржуазної інтелігенції та верхівки уніатського духівництва Західної України проавстрійського напряму (1848—1881). Головну руську раду називали ще Руською радою головною, Руською народною радою, Народною радою.

«Голодний дім» — Народний дім, культурно-освітній осередок, який 1849 р. відкрила у Львові Головна руська рада. У діяльності цього закладу брала участь галицька буржуазна інтелігенція. У 60-і роки опинивсь в руках «москвофілів».

«Ботокудська зоря» — так названа в поемі «Зоря галицька», перша українська газета, що почала виходити у Львові 1848 р. як орган Головної руської ради, дотримуючись проавстрійської орієнтації. У 1852—1856 рр. була органом «москвофілів». Припинила своє існування 1857 р.

Цар-руїни з академії...— йдеться про зруйноване під час буржуазної революції в Австро-Угорщині приміщення Львівського університету, на місці якого 1864 р. було збудовано Народний дім.

У турецькім здиханаті — тобто турківському деканаті (м. Турка, тепер Львівської області).

В головній ботокудській газеті...— тобто в газеті «Слово», яка в поемі зветься «Ослово». «Слово» — орган «москвофільської» партії, монархічно-клерикальне видання. Виходило у Львові (1861—1887). Отримувало таємні субсидії від російського царату.

Реакційний характер «Слова» викрив М. Чернишевський у статті «Національна безтактність».

Уступає первісний редактор...— Дідицький Богдан, був засновником і першим редактором газети «Слово». Редагував «Слово» в 1861—1871 рр.

Місце займає новий...— Площанський Венедикт (1834—1902), західноукраїнський журналіст, історик, діяч клерикально-«москвофільського» табору. Редактором «Слова» був у 1871—1887 рр.

З угнівської академії — тобто народної школи в м. Угневі (нині Сокальського району Львівської обл.).

Меледикта мову вчули...— йдеться про Венедикта Площанського.

«Москвитянин» — російський реакційний літературно-художній журнал (з 1849 — двотижневий учбово-літературний). Видавався в 1841—1856 рр. у Москві.

«Вікна» — громадсько-політичний, літературно-художній і мистецький місячник, орган літературної групи революційних письменників Західної України «Горно». Виходив у Львові 1927—1932 рр.

Наумович Іван (1826—1891) — західноукраїнський клерикальний діяч, «москвофіл», видавець, журналіст.

«Наука» — журнал «москвофільського» спрямування, виходив у Коломиї і Львові (1871—1886), у Відні (1886—1901) і в Чернівцях (1902).

«Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові» — періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові — установи ліберально-буржуазного напряму, яка виникла в 1893 р. на основі реорганізації Літературного товариства імені Шевченка, заснованого в 1873 р. Крім «Записок», Наукове товариство імені Шевченка у Львові видавало «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології та антропології», «Матеріали до української бібліографії». В окремі періоди діяльність деяких секцій та комісій НТШ, де брали участь І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та ін., мала прогресивний характер. Проте на більшості видань НТШ позначились націоналістичні концепції М. Грушевського, який в 1897—1913 рр. був головою товариства. Під час перебування Західної України під владою панської Польщі публікації НТШ часто мали антирадянське спрямування.

З перемиського здиханату...— тобто перемишлянського деканату (м. Перемишляни, нині Золочівського району Львівської області).

Левицький Іван Омелянович (1850—1913) — український бібліограф.

Шараневич Сидір (1829—1901) — український буржуазний реакційний історик, професор Львівського університету.

«Временник Института Ставропигийского с месяцесловом» — календар, видання «москвофілів» (Львів, 1864—1915 рр.).

«Рускій Сіон» — клерикальний журнал, орган львівської митрополії. Виходив у Львові в 1871—1900 рр.

Вандрівка русина з Бідою. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 132—147. Збереглася частина автографа (№ 228, с. 23—28). Це уривок іншої, значно відмінної редакції твору. Готуючи твір до друку в другому виданні збірки «З вершин і низин», І. Франко змінив редакцію окремих рядків, строф, написав нові, з яких окремі

близькі за змістом до знятих, вдався до автоцензури. Наводимо важливіші розходження між автографом і першодруком.

Два перших рядки п'ятої строфи в автографі мають таку редакцію:

Ніщо Біда там не мовить,
На русина ще їх травить...

Третій рядок дев'ятої строфи в рукописі такий:

Що й балакати тута.

Наведений нижче уривок в автографі закреслений.

Він іде після 16-ої строфи. Частину його Франко творчо використав у 37-ій, 38-ій і 45-ій строфах зміненої редакції поеми.

Ще й буркочуть: «Що за біс,
Кождий водить нас за ніс,

Кождий нами свій лап мірить,
То й не знати, кому вірить.
Патріоти славні тут,
Тільки нас зо шкури друть».

Русь питає: «Є в вас школи?»
«Є, та в них не вчать ніколи:
В селі школа літ вже сто,
А читать не зна ніхто».

Ще щось хтіла Русь питатись,
Стала Біда реготатись,
Та й співає: «Ой на-на,
Ось де моя вітчина!».

Шкандибає Русь горою,
Зустрівсь вівчар з отарою.
«Чиї гори?» — Жидівські.
«Чиї вівці?» — Газдівські.

«Колись були гори наші,
Було досить луга й паші».
Русі й слухать оскома,
Їй ся пісня знакома!

17-а строфа в рукописі має редакцію:

Крикне вголос, шепче стиха,
Мов та леді Макбетиха:
«Ось ще пляма! Тут вона!
Витер-но — там ще одна!»

Два останні рядки 18-ої строфи в автографі мають редакцію:

«Що се? Чи він занеміг?»
А Біда тоді у сміх.

У 20-ій строфі автографа наявний текст другого — четвертого рядків, пропуск яких у першодруці позначений крапками. Відновлюємо його в основному тексті твору як вияв автоцензури.

Замість другої половини 23, 24—28-ї строф першодруку в автографі йде текст:

«Та не простий собі жид:
У аренді він держить

Всі рогачки, всі баюри,
Всі рови, і всі фігури,
І всі діри у мостах,
І увесь сей довгий шлях.

Чи піддосок, чи підтічку,
Чи перед фігуру свічку,
Чи підкову, чи насад,
Все лиш в нього мож дістать»

Пішов Русин, втепенився,
Жиду низько поклонився,
Що казали — заплатив,
Вісь новую прикрутив

31-а строфа в автографі має редакцію:

Певно, пані з Америки?
Що там наші вуйки, стрики,
Наші браття, батько, внук
Заробляють грошей гук?

Перший і другий рядки 61-ої строфи в автографі мають редакцію:

Була б я там згибла, братку,
Та здибала Степка П'ятку...

Строфи 69—72 в автографі відсутні.

Строфа 76 в автографі має редакцію:

Пита русин: «Пан, що купчиш?»
Панок каже: «Я є Лукич,
Не купую-продаю,
А газету видаю».

Третій і четвертий рядки 77-ої строфи в автографі мають редакцію:

Драма, шкіци, новели
І ліричні трелі.

79-а строфа в автографі відсутня.

Перший-третій рядки 84-ої строфи в автографі мають редакцію:

Що з правої Данилович,
Що з лівої Гарасимович,
А іззаду Трильовський.

Перший рядок 80-ої строфи в автографі має редакцію:

Запаринюк в плечі парить.

Замість 87—89-ої строф в автографі йде:

Стали вони раду радить —
Біді теє не так вадить;
В бік русина турнула,
Що є духу курнула.

90-а строфа в автографі має редакцію:

В Матівцях лиш нипала,
У Снятині ще хлипала,
Аж як стала в Чернівцях,
То минувся її страх.

Далі в автографі йдуть строфи:

Придивляєсь і що ж бачe?
У фотелі сидить Паче,
А при ньому в довгий ряд —
Самі русини клячать.

А на кого заморгає,
Той до нього підповзає,
І так щось тихо, мов муха,
Шепче йому до вуха.

На цьому автограф обривається.

В. Щурат, згадуючи про роботу І. Франка над «Вандрівкою русина з Бідою», говорив: «Готові строфи, творені при мені день по дневі, Франко зараз же виголошував. Жартом наслідував я тоді його фабрикування вірша й докинув йому кілька строф про Лукича. Йому сподобались ті строфи, і він прийняв їх до своєї будови, як пригожу цеголку. Міцкевич, мовляв, теж давав місце в своїм «Пані Тадеуші» стрічкам приятелів» («Іван Франко у спогадах сучасників», Львів. Книжково-журнальне видавництво, 1956, с. 242).

Твердий — так називає І. Франко представника «москвофілів».

М'який — тобто «народовець»

Антоневич Микола (1840—?) — викладач Перемишлянської гімназії, «москвофіл».

Горбаль Кость (1836—1903) — український ліберально-буржуазний діяч в Галичині, педагог і журналіст.

Пелеш Юліан (1843 — 1896) — уніатський єпископ, реакційний діяч.

Качала Степан (1815—1888) — український буржуазний історик та публіцист, один з діячів «народовського» табору.

Андрухович, Грушка Григорій — попи, які наживались на українських селянах-емігрантах (відгук про їхню діяльність в Америці див. у прогресивному громадсько-політичному журналі «Народ», 1890, с. 369—371).

Гімназії міністром...— йдеться про «народовця» Ксенофонта Охримовича, який, будучи депутатом австрійського парламенту, вів антинародну політику.

Стефан П'ятка — псевдонім українського письменника-демократа Степана Михайловича Ковалева.

Берник з Лисятич — Берник Андрій (1850—?) селянин з с. Лисятичі (нині Стрийського району Львівської області), учасник радикального руху в Галичині.

Олесницький Євген (1860—1917) — український журналіст, видавець, перекладач, діяч «народовського» табору, член національно-демократичної партії, що стояла на позиціях буржуазного націоналізму. У кінці 70-х років був близький до І. Франка.

Могильницький Андроник — адвокат, український ліберально-буржуазний діяч, «народовець».

Давидяк Василь (1850—1922) — священик, «москвофіл». У 70-і роки — член редколегії журналу «Друг». Через нього І. Франко надсилав свої перші твори для публікації в «Друзі».

Желехівський Євген (1844—1885) — український мовознавець, фольклорист.

Лукич Василь — псевдонім Левицького Володимира Лукича (1856—1938), українського літературно-громадського діяча ліберально-буржуазного напряму, видавця.

Карпенко — мається на увазі Іван Карпович Тобілевич (літературний псевдонім — І. Карпенко-Карий).

Чайченко Василь — один із псевдонімів Грінченка Бориса Дмитровича (1863—1910), українського письменника, фольклориста, етнографа, філолога, педагога і громадського діяча ліберально-буржуазного напряму.

Подоленко — псевдонім маловідомого українського письменника К. Старинкевича.

М. Школиченко — псевдонім українського письменника Кононенка Мусія Степановича (1864—1922). Твори Кононенка 1917—1918 рр. позначені буржуазно-націоналістичними тенденціями.

Жук — один із псевдонімів Конiського Олександра Яковича (1836—1900), українського письменника, публіциста, громадського діяча і педагога ліберально-буржуазного напряму. У 80-і роки перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції.

Жарко Яків Васильович (1861—1933) — український письменник і актор. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції працював в органах народної освіти, друкувався в радянських періодичних виданнях.

Панько — один із псевдонімів Грабовського Павла Арсеновича.

Хванько — літературний псевдонім Кримського Агатангела Юхимовича (1871—1942).

Кенир — псевдонім Глібова Леоніда Івановича.

...від Пчілки...— тобто Пчілки Олени (літературний псевдонім Косач Ольги Петрівни; 1849—1930), української письменниці ліберально-буржуазного напряму.

від ... Лесі — тобто Лесі Українки.

...від ... Чайки... — тобто Дніпрової Чайки (літературний псевдонім Василевської Людмили Олексіївни; 1861—1927), української письменниці демократичного напряму.

З і р к а — літературний псевдонім Ольги Петрівни Косач (1877—1945) — молодшої сестри Лесі Українки; друкувала в «Зорі» оповідання та переклади.

Д а р к а — Одарка Іванівна Романова, українська письменниця.

М о н т а р — Домонтар, один із псевдонімів Володимира Лукича (Левицького).

Д р о з д — один із псевдонімів Олександра Кониського.

Щ о г о л ь — Щоголев (Щоголів) Яків Іванович.

К о м а р — один із псевдонімів українського бібліографа, критика і фольклориста Михайла Федоровича Комарова (1844—1913).

Д а н и л о в и ч Северин (1861—1939) — один із активних діячів Русько-української радикальної партії та співробітник її видань. З 900-х років як дрібнобуржуазний діяч відходить від радикального руху і стає на шлях угодовства з польською шляхтою.

Г е р а с и м о в и ч Іларіон — учасник радикального руху в Галичині, згодом перейшов до націоналістичного табору.

Т р и л ь о в с ь к и й Кирило (1864—1942) — громадсько-культурний діяч, публіцист, член радикальної партії. В 900-ті роки в його діяльності виявились націоналістичні тенденції.

З а п а р и н ю к Григорій — селянин з с. Вовчковець на Снятинщині, учасник радикального руху в Галичині.

С а н д у л я к Іван (1845—1925) — селянин з с. Карлівка (тепер Прутівка) на Снятинщині, учасник радикального руху в Галичині.

Ч о р н о-ж о в т и й — державний прапор Австро-Угорщини був чорно-жовтого кольору.

П а ч е — мається на увазі папа римський Лев XIII (справжнє ім'я та прізвище Джоакіно Печчі).

СОНЕТИ

ВОЛЬНІ СОНЕТИ

I. «Сонети — се раби. У форми пута...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 14, с. 246, під заголовком «Сонети». Зберігся уривок автографа — дев'ять перших рядків (№ 231, с. 4).

Поезія «Сонети — се раби...» до деякої міри переспівує вірш «Сонети-невільники», відомий у двох редакціях (№ 216, с. 10 з кінця записної книжки, і № 232, с. 67). Автограф № 216 — перша, чорнова редакція вірша «Сонети-невільники», яка має деякі розходження стилістичного характеру з текстом другої редакції (№ 232), здійсненої І. Франком десь в останні роки життя. В автографі № 232 додано таку примітку до твору: «Написано в р. 1880, досі не друковано. Деякі мотиви сього сонета я переробив пізніше, хоч того самого року, в першім сонеті серії «Вольних сонетів»; пор. мою збірку «З вершин і низин», друге доповнене видання, Львів, 1893, стор. 151».

Друга редакція вірша «Сонети-невільники» вперше надрукована у кн.: Твори в двадцяти томах, т. 13, с. 93. В нашому виданні вірш подається в другому томі.

II. «Чого ти, хлопе, вбравсь у стрій лицарський...», III. Котляревський. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 151—152.

IV. Народна пісня. Вперше надруковано в журн. «Друг», 1874, № 3, с. 51, під заголовком «Народныи пѣсни. (Сонетъ)». Зберігся автограф (№ 1058) під назвою «Пісні народнії». Цей перший друкований твір І. Франка в переробленому вигляді був уміщений у збірці «З вершин і низин», 1893, с. 152—153. Третю редакцію сонета Франко подав у збірці «Із літ моєї молодості», Львів, 1914, с. 9.

V. «Незрячі голови наш вік кленуть...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 156 (цикл «Хвилі», II). Тут вірш не має форми сонета, дві останні його строфи — чотирирядкові.

VI. «Жіноче серце! Чи ти лід студений...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 153—154.

VII. «Вам страшно тої огняної хвилі...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 11-12, с. 207 (цикл «Хвилі», VI).

VIII. «В снах юності так сквапно ми шукаєм...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 156 (цикл «Хвилі», V). Перший рядок тут має редакцію: «В житті так довго, тоскно ми шукаєм...».

IX. «Як те залізо з силою дивною...». Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 156 (цикл «Хвилі», IV). Перший рядок тут має редакцію: «Як те залізо з силою чудною...».

X. «Смішний сей світ! Смішніший ще поет...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 58—59.

XI. Сікстинська мадонна. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 59—60.

XII. «Ось спить дитя, невинний ангел чистий...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 60—61. Зберігся автограф (№ 193, с. 82) з датою: «Лат[инська] велика субота, 12/4, 1884». У другому виданні збірки «З вершин і низин» дата поезії — 1881. В одному із примірників другого видання збірки І. Франко в 1913 р. уточнює дату написання вірша: «Писано д[ня] 12 цвітня (лат[инська] велика субота), 1884». Цей примірник зберігається в особистій бібліотеці В. С. Щурата.

XIII. Пісня будущини. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 61—62.

XIV. «Досить, досить слова до слів складати...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1887, с. 62. Зберігся автограф (№ 231, с. 7) під заголовком «Досить». Дата — 11. IV.

XV. «Ні, не любив на світі я нікого...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 158. Зберігся автограф (№ 230, с. 7 форзацу). Перебуваючи 1889 р. в тюрмі, І. Франко написав ще один сонет (але іншого змісту) — «Ні, не любив на світі я нікого...», опублікований М. Возняком у журн. «Вітчизна», 1946, № 5, с. 178. Зберігся автограф сонета (№ 234, арк. 2). Текст його подається в другому томі цього видання.

XVI. «І довелось мені за се страждати!..». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 158—159. Зберігся автограф (№ 230, с. 7 форзацу).

XVII. «Колись в сонетах Данте і Петрарка...». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893. Зберігся автограф (№ 230, с. 4 форзацу), датований 14. 9. Дата першодруку (24 сент[ября] 1889) не точна.

Рюккерт Фрідріх (1788—1866) — німецький поет і учений-орієнталіст, професор Берлінського університету.

ТЮРЕМНІ СОНЕТИ

Сонети IV та XXXII—XXXVIII вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 23, с. 371—372 (XXXII, XXXIII); № 24, с. 386—387 (IV, XXXIV—XXXVIII). Інші поезії цього циклу вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 160—183.

Всі сонети циклу, за винятком II, VIII, XIX і XXVIII, записані І. Франком на обкладинках книжки, яка зберігається в архіві письменника (№ 230) [1]. Створені вони в 1889 р. у коломийській тюрмі. Автографи сонетів датовані і дають змогу уточнити час їх написання. Так, в автографах перший і сьомий сонети датовані 14 вересня 1889 р., а п'ятий — 17 вересня 1889 р. Під автографами сонетів, опублікованих у № 24 «Народу», стоїть дата: «9 жовтня 1889».

У «Змісті» збірки «З вершин і низин» (1893) Франко дав окремим сонетам та групам їх (XII, XVIII, XX, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXXVI—XLIII) заголовки, які зберігаємо в нашому виданні.

Сонети XXXVI—XXXVIII навіяні апокрифічними оповіданнями про Пілата. Франко, подаючи в упорядкованій ним збірці апокрифів і легенд оповідання про Пілата і богородицю, писав у примітці: «Пілат був героєм многих пізніших християнських легенд, із котрих одні роблять його остаточно християнином і мучеником за Христову віру, інші велять йому вмерти або з присуду кесаревого за те, що легкодушно дав замучити Ісуса, або скінчити самовбивством, причім додають, що його тіла не хотіли прийняти ні земля, ні вогонь, ні вода» («Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко», т. 2. Львів, 1899, с. 338 («Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. 2).

У збірнику на честь Елізи Ожешко, який вийшов у світ 1893 р., («Upominek. Książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej (1886—1891)», Kraków—Petersburg, 1893, с. 207—208), І. Франко надрукував «Легенду про Пілата», що відрізняється від XXXVI—XXXVIII сонетів, власне, лише прозовою формою викладу.

Сонети XLIV і XLV, спрямовані проти австрійської монархії, у збірці «З вершин і низин» (1893) адресовані — з метою обійти австрійську цензуру — Росії. Насправді ж мається на увазі Австрія. Четвертий рядок сонета XLIV («О А[встріє]! Де ти поставиш стопи...»), відтворений за автографом, у збірці має таку редакцію: «Росіє! Де лиш ти поставиш стопи...». Як слушно зауважує М. Возняк, зміст обох сонетів показував кожному вдумливому читачеві, що вони спрямовані не проти Росії, а проти Австрії: натяк на Сибір у першому з них усував будь-який сумнів (М. С. Возняк. З життя і творчості Івана Франка, с. 192). Крім того, І. Франко не міг всупереч елементарним географічним відомостям сказати про Росію: «Багно гнилеє між країв Європи...», як не міг сказати — всупереч дійсності,— що царизм дав народам «всім... зверхні вигляди свободи». І, нарешті, своє ставлення до Росії як «краю туги та терпіння», «краю крайностів жорстоких» поет виявив у XXXIII сонеті.

Академік А. Кримський свідчить: «Ів. Франко, друкуючи свою

---

[1] Опис автографів І. Франка в цій книжці див. у праці М. Возняка «З життя і творчості Івана Франка» (К., Вид-во АН УРСР, 1955, с. 189—200).

збірку «З вершин і низин», надсилав до мене (звичайно, що в запечатаному конверті) кожен готовий аркуш збірки негайно ж після того, як він друкувався, і часами робив на полях деякі свої зазначки. Цей примірник «З вершин і низин», що він мені таким чином потроху прислав, тепер належить Українській Академії наук і переховується в книгозбірні Комісії словника живої української мови [1]. В ньому на стор. 182 кожен охочий може побачити власноручну, чорнилом зроблену виправку Ів. Франка до сонета № 44. Слово «Росіє» в 4-му рядку Франко закреслив і надписав «О Австріє!», а разом викреслив слово «лиш» як позаметрове; ще й поставив збоку той коректорський знак, що їм у друкарнях зазначають теє слово або тую літеру, яку треба викинути. Після того 4-й вірш має читатися ось як: «О Австріє! Де ти поставиш стопи...» і т. д. («Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. 7-8, К., 1926, с. 409).

Епілог. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 183. В архіві письменника зберігається автограф під назвою «Галицьким сонетистам» (№ 214, с. 80 з кінця), що становить собою перший варіант «Епілогу», опублікований у кн.: Твори в двадцяти томах, т. 10, с. 461. Текст його наводиться в цьому томі в розділі «Інші редакції та варіанти».

Прийшли в Бригідки...— тобто Львівську тюрму.

Даміян — тобто Даміен (1714—1757), який вчинив замах на Людовика XV і був жорстоко покараний.

Каракозов Дмитро Володимирович (1840—1866) — російський революціонер 60-х років, прихильник індивідуального терору. 4 квітня 1866 р. зробив невдалий замах на Олександра II.

Соня — мається на увазі Перовська Софія Львівна (1853—1881) — російська революціонерка-народниця.

Тарас — мова йде про Т. Г. Шевченка.

ГАЛИЦЬКІ ОБРАЗКИ

I. В шинку. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 6, с. 106, без заголовка (цикл «Із галицьких образків», I). Зберігся уривок автографа: 21 рядок чернетки (№ 190, с. 104—103).

II. Великдень. III. Максим Цюник. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 7, с. 121—122 (цикл «Із галицьких образків», II—III).

IV. Михайло. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 147—148 (цикл «Із галицьких образків», V).

V. Баба Митриха. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 148, під заголовком «Послідня воля баби Митрихи» (цикл «Із галицьких образків», VI). Зберігся автограф цієї публікації (№ 224, с. 439—440).

VI. Галаган. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 8-9, с. 148 (цикл «Із галицьких образків», VII). Зберігся автограф (№ 224, с. 440).

VII. Журавлі («Журавлі ключем летять...»). Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 3, с. 259 (цикл «Веснянки», IV). Збереглися три перші строфи автографа (№ 238, с. 2). Це частина рукопису, за яким вірш був опублікований у «Світі».

VIII. Гадки на межі. Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881,

[1] Виявити цей примірник не пощастило.— *Ред.*

№ 10, с. 169—170 (цикл «Із галицьких образків», VIII). Збереглися фрагменти автографа першої та другої частини твору (№ 190, с. 73—76). Запис, зроблений олівцем, наполовину стертий.

Третя частина твору мала в першодруці ще таке закінчення (після рядка: «а ні, га, то дійсь божа воля!»):

«Нічо не поможуть ти свідки твої!» —
озвався на те брат його стрийний,
що в тім надійшов здовж межі.
«То щоб яко-тако жилося тобі,
ти кажеш мені йти на службу, чи в прийми,
чи й хоть на жебри! Ні, бі — заплать за те!
Я теж мав вітця, і на мене паде
його часть. Батьківщини свеї нікому
не дам! Бо без поля я що? Сирота
подвійний, без тата й без дому.
А ти ще сю осінь при людях мені
віддай, що моє,— річ свята!
І межу відорем оба порівні,
і чи там будем, чи не будем газдами,
межа ажень зробить спокій межи нами».

Тут слово по слову, оба посварились,
той сього, сей того безсовісним звав;
забувши за мене, оба віддалились,
а в моїм умі мислі з мислями бились,
я німо, за ними глядючи, стояв.

IX. Гадки над мужицькою скибою. Перший вірш («Стану я ранком на зораній ниві...») був спублікований у журн. «Світ», № 1882, № 6-7, с. 318 (цикл «Із галицьких образків», IX), другий («Серце моє припадає, тремтячи...») — у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 199. У нотатнику письменника (№ 214, с. 743 з кінця) є автограф поезії «Стану я ранком на зораній ниві....» та запис однієї строфи першого варіанта вірша «Серце моє припадає, тремтячи...»:

Зоране поле, мужицькая ниво,
Вбогі вузенькі скиби твої,
Наче грижею поорані живо
Скиби на вбогім мужицькім чолі.

X. В лісі. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 200—201.

XI. Голод (Уривок з поеми «Різуни»). Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 201—202.

Темі поеми присвячено й оповідання «Різуни» (опубліковане в збірці «З бурливих літ», 1903). У передмові до збірки читаємо: «Оповідання «Різуни» основане в першій лінії на оповіданні мойого пок[ійного] батька, який не раз, хоч і загально, згадував про переполох, зроблений на Кальварії приходом великої громади мазурських різунів уосени 1846 р. Отим-то перший нарис сього оповідання в віршованім обробленні входив у склад поеми «Панські жарти», основаної також на батькових оповіданнях. Та пізніше, перероблюючи сю поему для друку, я викинув сей і деякі інші зайві епізоди і пробував обробити звістку про прихід різунів на Кальварію в окремій поемці. Та й сей план я закинув...»

В архіві Франка є два фрагменти поеми. Перший (№ 298):

Я в сорок шостім році ще малий був.
Ми з батьком на Кальварію пішли.
Ід першій матці. Нас ішло багато,
Ціла компанія від Яворова,
З хрестами, хоругвами — зараз знати,
Що то міщани йдуть, та й ще заможні.
Пісень набожних звуки не вгавають,
Мішаючись спокійно з хихотом
Дівчат, із вигадками парубків,
З балаканням дідів. Помалу-малу
Ми двигались, довгенько попасали
При кожній коршмі, завчасу ставали
На нічліги — всім весело було,
Всі раді, що хоч на тих кілька день
На волю вирвались.
А я, малий,
Не розумів ще радості тієї:
Я й дома ще гуляв свобідний, очі
Дитинячі були на все цікаві,
Усе навкруг мене займало, все я
Рад був пізнати і порозуміти,
Про все вітця питав. А батько мій
Весь час ішов понурий, мовчазливий,
Як ніч. Чому се так було — не знаю.

Другий фрагмент (№ 206, с. 4 з кінця):

Під осіннім небом, в куряви тумані,
Наче чорні птахи, в вирій вітром гнані,
Через тихі села, і поля, й левади,
Гомонячи глухо, йдуть людей громади.

Одіж їх нехарна з куряви й болота,
Дикі лиця голод виссав і гризота,
Кождий потупляє в землю взір понурий
«Хто се?» — шепчуть люди.— Різуни-мазури.

Ті, що в панській крові полоскали руки,
Що з сміхом страшенним завдавали муки,—
І все те робили з волей власті згідні,
І за те похвалу приняли аж з Відні...

Кальварія — містечко в Галичині біля Перемишля, місце прощі.

Перша матка — релігійне свято, що припадає на 28 серпня.

XII. Уривки з поеми «Марійка». Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 203—211. У записній книжці Франка 1882 р. (№ 191, с. 21—23) є три фрагменти суттєво відмінної першої редакції поеми. Фрагмент перший:

Убогий піп в малім, убогім
Гірськім селі був батьком твоїм,
Що й, кромі тебе, діти мав вже,
Но хліба досить мав назавше,

Що мусив більше дбать про себе,
Про діла світські і гріховні,
Аніж про бога, і про небо,
И про овечки свої духовні.
А тут парохія мізерна,
Ні в хлопа грошей, ані зерна.
Хоть він побожний, і покірний,
І все би рад подать «на боже»,
Та що ж, коли бідак безмірний,
Сам гине й дать нічо не може,
Чи ж диво при такій худобі,
Що в материнській ще утробі
Для всіх немилий гість була ти,
Що, як лишень на світ прийшла ти,
Усі брати, і батько, й мати
На тебе чудно так гляділи,
Немов питати тя хотіли:
«Чого се ти між нас явилась?
Яким ти правом народилась?
Яким ти правом, в якій цілі?
Хіба ж ще мало ми терпіли,
Гризні знесли і мук несила,
Щоб ти ще більш нам причинила?»
І вже від першої хвилини
Ти в кождім своєї родини
Недруга мала. Мати рідна
Тебе слізьми вмивала, бідна,
Лежачи в болях, мов розбита!
Була вна зроду слабовита,
Постави утлої, малої,
Замужжя щастя не дало їй,
Лиш бідність, і грижу, й недолю.
Всіх трьох синів в страшеннім болю...

Другий фрагмент:

«За що ж так бог мя покарав?
Ох, в семінар'ї я гуляв,
Довги робив; щоб їх сплатити,
Багато мусивсь ожепити.
Пропав посаг, мов в лісі згуба,
Осталась жінка, ще й нелюба.
Хоть то вна смирна, і покірна,
І ніби щира, й ніби вірна,
Не сперечалась, не жаліла,
Но тихо гризлась, тихо тліла.
І досі тліє-дотлівае.
І не жиє, а мов конає,
І ще ж чорти мене натисли:
Я в школах вдавсь у вольні мисли,
Не з переконання, а з моди,
А кілько з того вийшло шкоди!
Мене гонили із гімназій,

Мене в суд звали штири рази,
Мене поліц'я пильнувала,
Про мене консистор'я знала,
Що я з релігії кепкую,
Що я товаришів бунтую,
Мене ганьбили, впоминали,
Із мене біса проганяли.
Мене не хтіли посвятити,
Примусили довги робити,
Відтак, за кару, за безумство,
Щоб з мене вигнать вольнодумство,
Гонили мя без пристанівку
Із голодівки в голодівку
Та й ще сміялись, мов з дурного:
«Не слід би дати вам і того!
Які ви вірні, ми вже знаєм,
На ліпше місце ліпших маєм».
Знов зупинивсь він і важкою
Поник додолу головою,
І знов непосидючі мисли
Його ворушили і тисли.
«Тепер вмре жінка леда днини —
Не пережить їй ті родини!
Справляй і погріб і хрестини;
Наймай ще мамку для дитини,
Годуй, пестуй і слухай крику,
На віно суму ладь велику,
Пок знов який піп задовжений
Для віна з нею побереться
І гріш мій, так як мого тестя,
В жидівській потоне кишені!»
Такими мислями важкими
Отець вітав твої родини,
Не зрівши тебе й на очі,
Такий талан тобі пророчив!
А мати в болях умирала
І, вродивши тя, прошептала:
«О, щоб я більше не діждала
На світі жить, на світ глядіти
І родить ті нещасні діти!»

Третій фрагмент:

Минає живо рік за роком,
Мов бистрі хвилі йдуть потоком,
Пора й тобі вже де в науку;
Вітцю се дуже не на руку —
Сини тупі, бач, до науки,
Зато падкі на всі злі штуки,
То вни порядно батька ссали,
Що дві неділі листи слали
За грішми. І не мож сказати —
Старий з посліднього тягнувся,

Щоби синам, що треба, дати.
Отож тепер він аж вжахнувся:
Дочку би конче де в науку,
А тут знов богма «куку в руку».

На 23-ій сторінці записної книжки є ще такі два рядки:

І ти тихесенько сказала:
«Люблю»,— і чула, що збрехала.

Крім того, зберігся автограф (№ 265), який становить собою частину іншої редакції другого розділу поеми. Наводимо його текст:

У мене ще й донині фірман
Від неї, погнила б там в полі!
В великій салі рефектарській,
Мов у якій маштарні царській
Столи дубові і ослони.
Хоч стіни чорні, як ворони,
Верства болота на помості,—
Та не горді тутешні гості!
Щоб в мисці много і смачного,
До брудів діла їм не много.

Ось посходились діти божі:
Хлоп в хлопа, всі охочі, гожі,
Рум'яні, кріпкі і здорові,
Мов дуб при дубі у діброві.
Звучні їх голоси, мов дзвони,
І регіт, наче звук трембіти...
Чи їм же в церкві бить поклони?
Чи їм над Біблією пріти?
Чи їм не краще ціпом бухать,
Ніж тут дзвінка та псалмів слухать?

Уже відмовили молитву,
Вже й уоружились на битву:
В руках ножі і вилки й лижки —
І всі ждуть ворога, ждуть миски,
Щоб кинутись на ню з розгону
І гокружати без пардону.

Відомий автограф четвертого розділу твору під заголовком «Ганя» (№ 284), зміст якого дещо нагадує зміст «Марійки». Розповідь про Ганю сприймається до певної міри як продовження розмови про долю Марійки. Текст автографа № 284 був дещо доопрацьований і озаглавлений Франком десь в останні роки життя. Тоді ж тут Франко додав примітку: «Писано р. 1885, досі не друковано». Наводимо текст рукопису № 284:

IV. ГАНЯ

А фортеп'ян був справді Гані друг.
Вона при нім мов не тота ставала,
Свій клопіт, судженого забувала,
Вся оживлювалась, мов в заклятий круг

Вступивши, десь на чародійськім човні,
Колисана на хвилях звукових,
Плила, і ряд нових, чимраз нових
Картин мінявсь, в промінних грав живих,
Аж ясні очі сліз ставали повні.

Музика змалечку любилась їй,
І був талант великий в тій дитині,—
Та бідний піп в малій гірській хатині
Не міг і думать про його розвій.
Покійна мати початків навчила
І розбудила к музиці любов,—
Там час сирітства, самоти прийшов,
То фортеп'ян повірним всіх розмов,
Всіх своїх дум і снів вона вчинила.

І от тепер, коли її судьба
Рішатись мала й серденько дівоче
Томили сумніви й тяжка журба,
Вона не раз його самого хоче
Спитать про все, та слова не найде,
І от за фортеп'ян вона сідає,
І грає, й плаче тихо, виливає
Всю душу в тії тони і гадає:
«Чень, він пійме, спита, сум розведе?..»

А він сидить собі, очима лупа,
Зітхне, то нігті обгризать приймесь,
То позіхне та думає: «От глупа!
Виводить трелі, думає, що десь
Ніколи я не чув їх! Чемність клята!
Як суджений — сиди при ній отут
І слухай! Там попи десь фербля тнуть
По шустці візо! Коб лиш шлюб відбуть,
То загирю той фортеп'ян до ката!»

...к е п с ь к і о б р а з о ч к и...— заяложені гральні карти.

В и в о д я т ь г у ч н о: «К о з а к п а н а...» — мова йде про пісню польського і українського поета Тимка Падури (1801—1871) «Козак пана не знав звіку», яка була популярна на Поділлі, Волині та в Галичині.

«Д а й, д і в ч и н о, н а м ш а м п а н а!..» — пісня українського композитора Михайла Вербицького (1815—1870) на слова західноукраїнського письменника-«москвофіла» В. Стебельського (1847—1891):

Дай, дівчино, нам шампана і любов,
Прогуляєм ніч до рана...

XIII. Уривки з поеми «Нове життя». Вперше надруковано: «Пролог» — у журн. «Зоря», 1886, № 1, с. 4—5, під заголовком «Нове життя. Пролог; частина I («Стріча») — у кн. «З вершин і низин», 1893, с. 212—221; частина II («Панич») у журн. «Зоря», 1890, № 7, с. 105—107, під назвою «Панич. (Уривок з поеми «Нове життя»)». Назви першої і другої частини беремо із змісту збірки «З вершин і низин» (1893).

Як свідчать архівні матеріали, І. Франко багато працював над твором: змінював задум, давав інші імена героям, викидав строфи, а то й цілі частини, писав нові, робив правки стилістичного та композиційного характеру, розпочинав працю над цілком текстуально відмінним варіантом твору під іншою назвою, змінював форму розповіді. Однак жоден із пошуків письменника не був завершений. 1884 р. в одному з листів до Климентини Попович-Боярської І. Франко писав, що його улюблені праці, про які він частенько думає безсонними ночами, «а особливо... повість про «Басараба» і поема «Нове життя», так, мабуть, і остануться або нескінченими, або й не зачинаними». Подавши в кінці цього листа «Відпис із «Прологу» поеми «Нове життя», Франко зазначив: «Із самої поеми ще не готова навіть перша часть,— а частин має бути 12, а кожда частина обнімати буде, певно, по 50—100 строф,— отже, робота величезна!» («Іван Франко. Статті і матеріали». Збірник третій, Харків, Вид-во Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1952, с. 76—78).

Аналіз наявних уривків дозволяє зробити висновок, що використовувались вони тією чи іншою мірою під час роботи над трьома поемами: «Нове життя», «Панські жарти», «Лісова ідилія».

Збереглися автографи уривків кількох віршових і прозових редакцій, жодна з яких не ідентична друкованій частині поеми, та план ще одного варіанта твору, два пункти якого (перший і третій) мають, очевидно, відношення до незакінченої поеми «Лісова ідилія», що становить собою пізнішу модифікацію задуму поеми «Нове життя». Наводимо цей план:

«Пісня І. Сповідь Євгенія: молодість панича, життя в родині, в школі, знайомство з Ярком і боротьба двох сил — увів Яркову суджену — розлучились — по похилості — банкротство — стріча з Яр[ком]. В фатальній хвилі — посилає го на лік[увания].

Пісня ІІ. Степан Греділь і його сестра: життя на свободі — Євгеній залюблюється в Марусі — опис і аналіз — панські нерви і панська вдача — зводить її, покидає — драма в свободі.

Пісня ІІІ. Лісова княгиня і її мрії: Євгеній — ідилія в лісі. Лісничий і його оповідання — досліджує — поєдинок. Кінець».

Запис плану зроблено на полі першої сторінки автографа одного з варіантів твору (№ 282) з таким початком:

В осінню ніч по соннім, темнім Львові
Два други йдуть в живій, палкій розмові.
Два молодці. Один високий, прямий,
Мов та сосна в гущаві між дубками.
На нім хороша шуба. З строю знати,
З постави, й ходу, й слів, що він багатий,
В достатках зріс і пестощах, без горя,
Без смутку й сліз, мов рибка серед моря.

На другім сіре витерте пальто,
Слабенький захист від вітрів холодних,
І вбога одіж; скулився він прото;
Встидаючись уборів благородних,
Насунувсь капелюх йому на очі,
Мов закривав їх від навалу ночі.
І хоч від холоду тремтіло тіло,
Розмова йшла, ступали ноги сміло.

«Ні, Мироне, ти не поняв мя, друже,—
Болющим тоном мовив панський син.—
Ти мислиш, я не знав тяжких хвилин?
Ох, ні! Терпів я часто тяжко дуже!»

«Я не перечу, Мільку,— Мирон рік,—
Лиш що терпіння не рівня терпінню.
Ти десь терпів там за якусь богиню,
Що не прийшла на рандеву під тінню
Дерев,— на те терпіння легший лік!
Но є терпіння й інші. Не говорю
О недостатку й нужді,— бо ти гнеть
Мені закинеш, що я, хоч поет,
Матеріалізмом пахну. Лиш о горю
Душевнім скажу, о терпінні тім,
Яке в нас будить вид нужди чужої,
Пониження, нещастя і недолі!
О, хто відмалку в тім чувстві тяжкім
Ховавсь і ріс, кого поїли сльози
Свої й чужі, палющії, на кім
Весь вік тяжів важкий тягар погрози,
Хто, мов хробак, під вражою ногою
Вертівсь, і корчився, і не міг повстати,—
Той знає, брате, що значить страждати
І з болю рватись до страшного бою!»
«І я се знаю! — обізвавсь панич.—

І я терпів, мов птах, запертий в кліті!
Багатства блиск — чи ж міг він наситити
Прагнуще серце? Мов зловіщий сич,
Гудів не раз в ніч тиху, в хвилі втіх,
Серед розкішних поривів усіх
Таємний голос в серці молодому.
І страшно якось діялось мені
В таких хвилинах, мовби з-поза лому,
З-за яру десь, в лісній гущавині
Медвєжа мні грізна являлась паща.
Но довго я не понімав тих знамен,
Втишав той звук, носив, мов зимний камінь,
Грижу на серці, і душа пропаща
В любві, у втіхах забуття шукала.
Чи ти гадаєш, що туди мя гнала
Якась природна до розпусти хіть?
Тривога гнала мя туди глибока,
Щось, що мні груди гризло, наче сніть,
Щось, що грозило мні, мов гирло смока!

Я вергся в розкоші блискучий вир.
Мені здавалось, що шукав любові,
На ділі ж сльози ссав я, мов опир,
Невинні чисті сльози... Мало крові
Б'єсь в серці моїм, щоб усі ті сльози
Днесь відкупити! Но тоді се мні
Було байдуже. Мов з водою лози

Похильно гнуться, так насліпо й я
Ішов за крові голосом палкої.
А від дитинства роздували в ній
Надмірний жар і те життя бездільне,
Виховання ледаче, і моя
Фантазія огниста, і з ховзької
Літератури черпані знання.

В яку безодню блукання безцільне
Вело мене — я й бачить не хотів.
Мій батько був маєтний і глядів
(По давній пам'яті) на все крізь пальці.
«Най хлопець бавиться,— а по забавці
Прийде й сама розвага ще в свій час.
Тра ж молодому прошумітись раз».
І я шумів. Хтозна, чи так шуміли
Батьки колись в днях юної весни,
Но сли шуміли, то хіба вони
Залізні мали мускули і жили,
Залізні нерви, так що не терпіли
И не чули того, що днесь чуєм ми!

Я радості шукав — а гореч находив.
І бачив підлість, де за приязню слідив.
Я рад би був любить, но по упої хвили
Обридження вчував, бо гнеть мене разили
Недумство, пустота тих, що я хотів любить.
А сли стрінулися й такі, що тільки б жить,
Дружитись з ними,— дух якийсь проклятий
Мов рвав мене від них, кусив мене — ламати,
Топтати їх чуття, в шаленому упої
Враз нищити й свою і їх будýщу долю!

Отак минула молодість моя,
В літ двадцять п'ять уже став старцем я,
Безсильним старцем, без чуття, без волі,
Без запалу й енергії молодої».

Далі йде перший розділ, що має незначні розходження стилістичного характеру з «Прологом» опублікованої частини твору.

Три початкові строфи другого розділу в автографі не мають суттєвих розбіжностей з першою—третьою строфами першого розділу надрукованого уривка поеми. А далі рукописний варіант розходиться з основним текстом:

Тень-тень-тень! — зазойкав проразливо
Дзвінок над входом сонного двірця,
До поїзду, поводячись ліниво,
Зблизивсь начальник, буркнув два слівця
До машиніста і сховався живо
Назад в двірці. Теленькав без кінця
Бренячий телеграф, неначе чміль великий,
І чувсь машини соп і кондукторів крики.

Ті видавали пошту із вагону,
Той від віконця до віконця біг:

Хто висідає? Прошу слухать дзвону!
Хто висідає? Але на нічліг
В вагонах гості залягли: котрому
Не стало лавки — примостивсь як міг,
Хріп всякий; лиш часом, як надто крик докучить,
Хтось буркне десь крізь сон: «Який там біс тя мучить!»

«Я висідаю! Прошу отворити»,—
Роздався голос із вікна; сей час
Підбіг кондуктор. Прошу вилазити;
Бо ось уже дзвонили другий раз!
Панок в пальті виліз, в шаль завитий,
В малім ручнім куферку весь запас,
Знать, не тяжкий, бо йшов з ним до двірця
І шапку втис на вид, щоб не пізнать лиця.

Тут заспаний слуга його спинив,
І відібрав його білет дорожний.
Затим в покій гостинний він вступив —
Покій маленький був зовсім порожній,
Лиш з лампи гніт ся нафтовий димив
І на стіні не образок побожний,
А кольоровий анонс пишавсь («До чорта
З тим драпгям!» — рік панок) Клейтона й
Шетлюорта.

Втім проти нього з темного закутка
Піднявся хтось із лавки й наблизивсь.
«Чи ви пан Владко?» — «Я».— «Так от я тутка
На вас чекаю. З дому поспішивсь
Завидна ще, і добра вже минутка,
Як жду. Та добре хоч, що не трудивсь
Даремно, що ви тут! Гнет можемо сідати.
Вже пізно,— довга путь,— а дома вчасно б стати».

Пан Владко випрямивсь і шапку зняв,
І нафтової лампи блиск жовтавий
На молоде лице блідеє впав
І на м'який, пещений вус чорнявий;
Він тусклим, чорним оком позирав
На візника, що нижчий був, з постави
Нестрійний, наче дуб у полі коренастий,
Но чулась сила, твердість у кождій тіла части.

Хоч не подібні з вигляду й крихітки,
Оба були однакових майже літ,
Лиш що панич, мов птах невольний з клітки,
Глядів так гірко, зависно на світ;
На молодім чолі чи з горя свідки,
Чи то розпуста записала слід
Морщинами — уста біль глибокий кривить,
Чи то тривожить ум страшний, безсонний привид...

Зате мужик здоровий і спокійний,
Як чоловік, що зна, нащо жие.

Но й на його чолі рівець подвійний,
Знак, що й туди провів рало своє
Болючий досвід; але той постійний
Осад, що, раз осівшися, стає
Опокою, уже осівсь у нього після бурі,
Ум вияснився, пройшли, мов мла, думки понурі.

На цьому текст автографа № 282 обривається.

Опублікований уривок поеми ближчий текстуально до рукописного віранта, який знаходиться в одній із записних книжок Франка (№ 206, с. 3—37, 39). Правда, велика частина тексту цього рукописного варіанта не ввійшла до надрукованої редакції. Крім того, строфи тут у першому і другому розділах мають нумерацію, яка не завжди чітко відбиває дійсну послідовність розповіді. Чимало строф мають той самий номер або подвійну нумерацію. Розходження (не лише стилістичного характеру) починаються між текстами цих редакцій після 14-ої строфи першого розділу.

Замість 15—25-ої строф першого розділу надрукованої редакції в автографі (с. 10—11, 19, 20, 23) маємо:

15 «Та впрочім, друг мій, Ярко ідеальний,
Такого дива мні наговорив
Про ту оселю, про новий, соц'яльний
Устрій її, що й справді побудив
Мою цікавість. Може, дух печальний
Освіжиться серед розлогих нив,
В фізичнім труді,— ну, або й життя нове те
Дасть серцю корм новий, думкам новії лети».

16 «І певно дасть,— озвавсь незнаний голос
За ним,— сли серце не застило в вас,
Сли тішить вас лук зелень, спілий колос,—
Проведений в хосеннім труді час.
Все, що мололось, те перемололось,
Вино буде, як перекисне квас.
Що днесь ранить, болить — те завтра лиш скобоче;
На біль згадок вмира лиш той, хто жить не хоче».

17 До голосу звернув лице панок
І здивувавсь Слова розумні, смілі,
А перед ним звичайний мужичок:
Сорочка груба на черствому тілі,
На ній короткий, грубий сардачок,
А руки рапаві і обгорілі,
Обутий в постоли, намазані ропою,
Батіг в руці держав, а шапку під пахвою.

18 Панок, нічо не кажучи, бундюжно
Оглянув го від стіп до голови,
Але мужик всміхнувся добродушно...
«Я гнеть пізнав, що пан Євгеній ви,
Той, що ним Ярко так занявся дружно,
Котрому з піль, з лісів, з роси, з трави
Він виздоровлення віщує духу й тіла.
Вітайте ж до життя нового і до діла!

19 Щоправда, скромна є оселя наша,
Но можна жити в ній — се перша річ.
Сли зразу вас дрібниці не застрашать,
Пізніш самим вам вже не схочесь пріч.
Котлети вам сільська заступить каша,
Відхочесь вам пригод і дивних стріч,
У труді правильнім і дух ваш проясніе;
Лиш той великий, хто й в тісноті не дрібніє».

20 «Так ви Микита Тихий [1],— рік Євгеній,—
Той хлоп, що в Відні медицини вчився,
Що добровільно з авлі академій
В село вернувся, і в землі заривсь,
І тут, в глуші, в пустині тій зеленій,
І хлопом, і філософом зробився?
Вже то мні Ярко вас так малював щосили,
Що аж недовірство ті вісті в мні збудили!

20 Простіть, що так вам зразу й признаюся!
Ви філософ, то й сумнів є ваш брат!
А я недужий — серце в груді дусять
Ті лицемірства [2], їх я й скинуть рад!
Сли на нове життя вже подаюся,
То в всім новий повинен стати лад!
Сли маю вольним тут в нову пристань впливати.
То пощо ж в ту нову старий баласт таскати?

21 Та тільки жаль, що вам, мій газдо милий,
Ледве чи милим буде приїзд мій!
Слабий, розбитий, без надій, без сили,
Мов той моряк по бурі весняній
На стрісканім судні гребесь по хвилі,
Ледве живий, к пристані затишній,—
Так я, як бачите, хоч молодий літами,
Зруйнований цілком, стаю тут перед вами».

22 Всміхавсь Микита на слова ті скорі.
«Міркую вже, що Ярко вам наплів!
Ентузіаст він непоправний! 'Дгорі
Його все тягне, як мене долів!
Я філософ лиш в полі та в оборі,—
В високі сфери зроду не летів,
І сумнів мні не брат, не сват, не друг, а ворог.
Хоч порох чоловік, но вірю я в той порох!

23 Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті міліони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий,
І в ясний день по ночі горя й мук.
В тій вірі й сам я свій маленький ручій
Посеред тих підгірських піль і лук.
Врівнобіж величним струям часу простую,
І, роблячи свій пай, для загону працюю.

---

[1] У надрукованому тексті він зветься Дорощ. — *Ред.*
[2] Ці слова надписано над закресленими «Окови фальші».

[24] А та моя наука в академ'ї —
Се казка, з неї я й лизнуть не вспів.
Кінчив гімназ'ю по старій системі
В Бучачі й буки брав від монахів,
Відтак пішком, без крейцара в кишені,
На філософію пішов у Львів.
Засіло в лоб мені лікарство, наче пень твій,
І не хотів я брать попівських тих стипендій».

В автографі (с. 20) між 24—28-ою (за пізнішою нумерацією між 25—29-ою) строфами, які відповідають 29—30-ій строфам першого розділу друкованого тексту, є ще одна строфа, закреслена поетом:

«Болить мене те ваше щире слово,—
Сказав він сумно.— Бо на мене б'ють
Ті стріли гострі!» Затряслись нервово
Уста його, зносилась швидше грудь.
«Коли згадаю, як мене чудово
Манила юність і яку я путь
Обрав, що сил, надій по манівцях розтратив,—
То й думаєсь мні: ні, запізно вже вертати!»

Наступній частині першого розділу друкованого тексту відповідають загалом такі строфи (за винятком 39) [1]: 25-а (с. 23), 26—27-а (с. 24), 24—29/33-я (с. 20—21), 23/30-а (с. 12), 31/35—35/39-а (с. 22—23).

У першому розділі є ще $21^1/_2$ строфи. Вони йдуть після 23/30-ої строфи (с. 12), яка відповідає 35-ій строфі друкованого тексту, що започатковує новий епізод: Євгеній і Дорош їдуть в маєток: «Возок легенький і дорога рівна...». В автографі розповідь продовжується:

[24/31] Знакомі наші поруч посідали,
І луснув бич, аж вкруг пішла луна,
Побігли коні, аж огню кресали
Копитами. Дорога кремінна
Тяглась, мов струна, і щезала в далі...
Мовчали путники, немов із дна,
З глибин душі їх дух видобуває мисли,
Щоб, прибрані в слова, в ярких картинах блисли.

[25] І швидко дружня почалась розмова
Під шум ріки й торохкання коліс —
Про Ярка, прудко, якось згарячкова
Питав Микита і чи не привіз
Від нього гість написаного слова?
«Авже[ж] привіз».— Микита аж підріс,
Аж затремтів.— «Ну-ну, все ж таки догадався!
Два роки вже письма його я дожидався» [2].
Та годі щось розмову розпочати,

[1] Цій строфі відповідає 38-а строфа на 18-й сторінці записної книжки.

[2] Ця і чотири наступні строфи в автографі закреслені поетом.— *Ред.*

Мов зимний камінь поміж ними ліг.
Микита, видко, рад був щось питати,
Натужувавсь, та слів знайти не міг.
Євгеній чув, о чім той рад би знати,
Та радше в смерті б був ступив поріг,
Ніж мову розпочав про те болюче діло,
Що в серці наче ржа його мулило й їло.

26 Микита посумнів. «За ті два літа
Що я натерпівся за нього! Адже ж він
За брата й сина мні. До того світа
Наук ідей і поступових змін
Один він в'яже мя,— лиш ним огріта
Душа взнеслась колись над той загін,
По труді на свій хліб до труду для громади,
До труду спільного — з його намов і ради [1].

27 І він два літа тому щез зі Львова,
Мов камінь в воду,— вістки не подав:
Куди, за чим? Пішла по людях мова,
Що він в любві якесь нещастя мав,
То знов, що в поєдинку, десь близ Гдова,
Чи вбив противника, чи сам упав...
Що я намучився, питав, писав, як вмію,
Щоб слід знайти! Дарма. Вже стратив я надію...

28 Аж тиждень тому карточку від нього
Дістав, коротку,— в ній лиш те мні рік:
«Будь ласкав в дім приняти друга мого
Євгенія, недужий чоловік.
Приглянь його, як би й мене самого.
Труд, мірність, лад — се весь для нього лік.
До тебе загощу колись, як тут віддишу,—
А про минувше — ну! як буде час, напишу».

30 Не думайте, що се пуста цікавість! [1]
Для вас він друг, для мене більш, як брат.
Колись його талант, наука, жвавість
Були миліші мні від всіх наград,—
То й нині, чи весела, чи сумна вість,—
Я тільки певність, певність мати рад.
Два роки вже ота непевність б'є мя в тім'я,
Що се за біль! Та ні, ось все вам розповім я:

31 Отець його попом був в нашім біднім
Селі, давно, ще в панщиняний час.
Стогнав тоді народ в ярмі негіднім,
Прибитий, темний, бидло, скотопас.
Чи людської душі найдесь хоч слід в нім —
О те пани перечились не раз
І гнали буками на труд, топтали сміло
Без намислу його і честь, і душу, й тіло.

---

[1] Була ще 26/29-а строфа, але Франко її закреслив.— *Ред.*

32 А пан у нас був лютий, мов звірюка,
Шляхетська воплоченая бута.
Ніяких прав не знав він, окрім бука.
Ніяка власть му не була свята.
Для нього не була велика штука
На ланц прип'яти хлопа до кута,
І рік цілий держать, як пса, порівну з псами,
І цвігати щодня в проході канчуками.

33 Ще й досі, хоч вже тридцять літ, як вмер він,
Тремтять старі, коли згадать о нім.
За кару голих він в'язав до бервін
І в спеку сонця клав по дню цілім
Або в мороз тріскучий. Дотепер він
Єсть пострахом селянським дітям всім.
Судьбі він наругався, судьба його й здавила:
Страшне життя його страшна і смерть скінчила.

34 Важке було життя попа сільського,
Де був такий скажений, дикий пан.
Тим тяжче ще було вно для такого,
Як Ярків батько, що поняв свій стан.
Як службу бідним, бій напротив злого,
Обмивання тяжких, кривавих ран,
Котрі народові день-денно наносила
В безпам'яті сліпа, брутальна, груба сила.

35 Признаюсь вам: людей чимало знав я
І заглядав в їх серця й мислі зміст,
Но другого такого не видав я!
Так простий, щирий і не знав, що злість —
З природи ворог всякого безправ'я,—
Слуга й герой, наскрізь ідеаліст.
Де другі кидались — він смирно йшов з дороги.
Де другі падали, він кидавсь без тривоги.

36 Донині живо бачу ще в уяві
Його спокійну, чесну, тиху стать.
Низенький, очі сяють, все ласкаві,—
Ще чую, як слова його летять,
Так ясні, мов потічок по мураві,
І серце в груді тішать і пестять.
Де, як навчився він їх? З книг? Чи під жизні гнетом?
Ні, вчителем тра тож родитись, як поетом!

37 Мабуть, і школа ум його ззарана
Звернула на важку народну путь,
Чуття звернула к тим, котрих тирана
Важкії руки тиснуть і гнітуть.
Він другом був поета Маркіяна,—
Розстаючись, оба́ вони, мабуть,
Клялись весь вік служить святому заповіту:
В народі свідомість здвигати і освіту.

[38] Бувало, все з полудня щонеділі
Наш піп Іван в село між хати йде:
Старі в той час, по трудах одубілі,
Лежать і сплять, а дітвора де-де
Купками граєсь,— він ік ним Несмілі
Були ми зразу: може, поведе
До пана, думали,— і так того боялись,
Що з криком, де хто міг, втікали, розбігались.

[39] А він смієсь: «Дурні! дурні!» — та й з свого
Приполу вийме ябко чи горіх
І ніби бавиться, а ми на нього
З кутів, мов миші, глядимо — і в сміх.
І він смієсь. І звільна сього, того
Він вивабить, вкінці збере нас всіх,
Забаву заведе, жартує, і співає,
І обдарує всіх, осмілює, єднає.

[40] І швидко знали вже його всі діти,
До нього бігли, скоро де вказавсь,
При нім любили найрадній сидіти,
І гра не гра була, сли й він не гравсь;
Як сонце надто починало гріти,
Він в тіні лиш з всім стадом простиравсь
І зачинав казки,— не раз і при смерку вже
Ми, сидя, слухали, про дім, їду забувши.

А як згромадив нас і зацікавив,
То швидко інші бесіди почав:
То нам о бозі і о раї правив,
То нас [на]пальцях рахувать навчав;
Вкінці нам плиту камінну поставив
Серед зарінку і по ній писав
Річною крейдою стовпки, кружки й каблуки,—
Се зарід школи був у початок науки.

[42] Іграючи, ми вчились і не знали
О тім самі; гнеть звикли день у день
Збігатись на попівство. Помічали
Старі, що діесь,— спочатку лишень
Сміялися, попа дурним назвали,
Що бавиться з дітьми. Пішло брехень,
Підозрінь і обмов по всім селі немало.
Но швидко стихло все, і враз всім ясно стало.

[43] В неділю раз — жнива кінчились власне —
На казальницю вийшов піп Іван,
І полилось його спокійне, ясне,
Чарівне слово (був у церкві й пан)

---

[1] Далі в автографі нумерація строф відсутня.— *Ред.*

О тім, як в темноті життя нещасне,
Як розумом здвигаєсь кожний стан.
І став на тім, що тут по волі чи неволі,
Громаді конче тра просвіти, школи, школи!

[44] «Не бійтесь коштів, ані перешкоди.
Кошт невеликий, сам я буду вчить,
Нехай до мене дітвора приходить —
Вже початок я здужав ізробить».

Розповідь у наведеному вище уривку про сільського попа Івана знайшла місце в поемі «Панські жарти», написаній 1887 р. (пор. розділ VI). Тому поет відкинув цей уривок, готуючи пізніше до друку частину першого розділу поеми «Нове життя» («Стріча»). Те саме зробив він і з оповіданням Євгенія в другому розділі поеми («Панич») про вчинок його батька з австрійським комісаром в день, коли було проголошено скасування панщини. Це оповідання було покладене в основу XV—XVII розділів «Панських жартів». Починається воно після 5-ої строфи другого розділу «Я панщини не тямлю...», яка в автографі має інше закінчення:

Вважав незгідним з шляхетським станом
Усякі бесіди про волю, переміну:
Се вже тоді туй-туй не пхнуло го в руїну.

Після цих слів починається сама розповідь:

6 «Було се в пам'ятний день третій мая.
Газет мій батько, звісно, не читав.
Що хлопам воля дана вже святая,
О тім не знав і знати не бажав.
Спокійно він окóнома Глитая
Шле, щоб людей на панщину зганяв.
Еге, за хвилечку біжить Глитай оббитий:
«Ті хами вольні вже, не хочуть більш робити!»

7 «Що, вольні? — крикнув батько з рундука.—
Łzesz, psia krew, panie [1], то не може бути.
Вони мої, і лиш моя рука
Їх може від повинності розкути.
Ні цар, ні чорт най носа не втика
В мої права! Всіх ми їх тут кликнути!
Бери десятників, всіх з хат гони тут, з поля!
Я їм покажу гнеть, що то значить їх воля!»

8 Мій батько був флегматик, но та вість
Збентежила до дна його природу:
Се, може, перший раз в таку він злість
Попав; метавсь, мов пронурений в воду,
І пищик люльки гриз; ні стать, ні сість
Не міг, а бігав-бігав по городу,
В руках канчук, очей не зводячи із брами,
Не слухаючи рад та вцитькування мами.

[1] Брешеш, собача кров, пане *(польськ).— Ред.*

9 Аж ось на улиці зчинився гамір,
І крик, і шум — грохоче барабан,
Реве труба, співає і рида мир:
«Здоров наш цар, наш тато! Де наш пан?
Най слухає, який є царський намір.
Ходім! До нього звав нас отаман!»
І з криком, грохотом, мов брикаючі стада,
В подвір'я брамою втовпилася громада.

10 З-поміж товпи в фрачині урядовій,
При шпаді наче чапля з-між качок,
Протисся пан комісар повітовий
І перед батьком станув, мов кілок,
Очки надів, наморщив лисі брови,
Відкашельнув, натужив голосок
І крикнув: «Тен папір! [1] Губернія голосить,
Що цісар панщину навік безплатно зносить!»

11 Загрохотіли бубни, втих народ,
І пан комісар пропищав щосили:
«Вам наместніцтво през моєго рот
Голосить: всі, що панщину робили,
Віднині вільні. Панщина є тот [2],
Сам цісар той дарунок учинили!
Панам з ціс[арських] кас за то прийде заплата!
А хлоп щоб dankbar [3] був і лапав атентата».

12 Народ мовчить, глядить на батька мого,
Що на лиці мінився і зуби стис.
«О, Sapperment! [4] — враз вирвалось у нього.—
Так от який над нами шнур завис!
Недаром цар вербує слуг так много.—
Знать, в сорок шестім нас не всіх загриз.
А чи не каже він хлопам у тім патенті,
Щоб знов несли ножі й ціпи панам в презенті?»

13 «Herr Schlachzitz,— гордо відповів комісар,—
Не ображай цісарський Majestät! [5]
Добра лишень для всіх бажає цісар,
Про ціп і ніж ist hier ja keine Red!
Und Revoltanten, Herr,— ich sag nur dies, Herr,—
Es ist vorbei mit ihnen, ist zu spät!
Der Bauer ist für uns! [6] Як вовк ввірвесь до хати,
Найдуться вірні пси, щоб вух йому нам'яти!»

---

[1] Той папір! *(польськ.).— Ред.*

[2] Вмерла *(нім.). — Ред.*

[3] Вдячний *(нім.).— Ред.*

[4] До чорта! *(нім.).— Ред.*

[5] Пане шляхтичу, не ображай цісарську величність! *(нім.).— Ред.*

[6] Про ціп і ніж тут немає мови! А бунтарі, пане,— я кажу тільки це, пане,— з ними минулося, це запізно! Селяни за нами! *(нім.).— Ред.*

14 «О, вірні дси — тих, певно, не хибне,—
Тих, psia krew, panie, аж замного нині!
Не тільки вовка, але і мене
Готові з'їсти в найближчій хвилині!
Та се й не пси, най тільки пан зирне,—
Але скажені пажерливі свині!
Пес пана не куса! Ану, ти, біс лабатий,
Стрібуй-но моїм псам свій патент прочитати!

15 «Гей, гайдуки, до псарні сього пана,—
Най псам також про волю прочитає!»
«Herr Schlachzitz, то образа неслиханна!» —
Пищить комісар. Батько не пита.
Вся злість, що накипіла в нім відрана,
На бідного урядника зліта.
Два кріпкі гайдуки під руки го спіймали
І з глупим реготом до псарні з ним помчали.

16 У батька псів було, мабуть, зо сто
Усяких родів, величі і масті,
Домашні й польовні. Стояло то
В високій огорожі, а почасти
На ланцюгах. Не дай г[осподь], щоб хто,
Окрім псаря, посмів туди попасти!
В тій огорожі їх, мов мурашок, роїлось,
Все вічно дзявкало, скиглило, вило й злилось.

17 Комісар зразу, знать, не розумів,
Небезпеченства дивної афери,
До гайдуків щось мимрив. бубонів.
Немов ягня до смочої печери,
Його тягли. А батько до хлопів
Зблизивсь. «А що ви стали так, бургери?
Вже вольні? Козаки, замкніть там браму швидше
Кладіть їх зарядом! Різок сюди, патиччя!»

18 В тій хвилі з псарні крик роздавсь страшний,
Що приглушив собак виття скажене:
«Рятуйте, люди!» — І мов в день літній
З навислих хмар грім гряне і прожене
Глуху тишу, і дощ за ним рясний
Поллєсь на поле, спрагою зв'ялене,—
Так дрогнули на крик селяни й заревіли:
«Комісар серед псів! Комісара пси з'їли!»

19 І наче повінь, розірвавши гать,
По чистім полю котить дикі вали,
Так кинувсь люд комісара спасать.
Під напором ворота затріщали
«Ламай паркан!» — безпам'ятні кричать.
А на комісарі вже пси порвали
Штани й литки; лиш те й вгледіли очі люду,
Бо верхню тіла часть запхав він в песю буду.

20 Та не до сміху видався той вид
Хлопам; вид крові роз'ярив їх нерви.
«Бий клятих псів! Вали колом! Досить
Нажерлись праці наших рук ті стерви».
Пекельний галас, дзеньк і стон; скиглить
Псів стадо, йдуть удари без перерви.
За п'ять, за шість хвилин сповнилась месть народу,
І кров'ю псів була окроплена свобода.

21 Між тим комісар виліз і відсапав
І крикнув: «Пана під арешт беріть!»
Отець стояв, як стовп; він вже полапав,
Яку дурницю стрілив був вперід.
З кривавими литками вже чалапав
Комісар 'д ньому й люд за ним услід.
«В'яжіть його!» Отець без опору піддався,
Бо гіршої біди від лютих товп боявся.

22 Дармий був плач, заклинання дармі
Моєї мами; комісарські рани
Були сильніші свідки, хоч німі.
На довгім шнурі, перучи бичами,
Хлопи пігнали батька. У тюрмі
Брудній, поміж злодіями й жидами
Два тижні продержав його комісар з месті,
Потім per Schub [1] вночі велів домів відвести.

От скільки я традицій політичних
Із дому виніс — невеликий скарб.
Дитячий вік мій плив без поетичних
Пригод, та все ж і без понурих фарб.
З дітьми сільськими я в іграх уличних
Помалу бігав: часто на свій карб
У кухні мама їх гостила потай тата,
Котрий все воркотів: «Різунські гаденята!»

Замість усіх цих строф І. Франко подав у друкованому тексті нові (6—8-у), яких в автографі нема. Дальший текст автографа відповідає надрукованому текстові аж до кінця другого розділу, а після цього в рукописі (с. 35) йдуть такі невикористані строфи:

41 Та що, на те, мабуть, сю правду я
Пізнав, щоб зараз з неї наругатись!
Прийшла весна, збудилась кров моя,
І враз роботи я почав лякатись.
Проклята страсть, немов з-під пня змія,
Чимраз живіше стала прориватись.
Я трохи ще боровсь, но се було даремно,—
Я чув, як мулить щось внутрі, стається темно.

42 Неначе звір голодний, некормлений
З розкішним риком кидаєсь на жир,

---

[1] Етапом *(ніім.).— Ред.*

Так я нараз, безпам'ятний, скажений,
Подався в розкошів змислових вир.
Парний, мов вітер, пилом насичений,
Затьмить, закриє небо вдаль і вшир,
Так страсть заволокла весь світ передо мною,
Змела до праці хіть, немов сміття мітлою.

43 Ще, може б, я не швидко був подався,
Коли б не клятий управитель мій.
Він, наче лис, до мене підлизався
І зміркував нутро моє як стій.
От він щосили роздувать принявся
Той жар, що тлів у крові молодій,
На себе звідника взяв ремесло негідне,
Бо бачив, як воно для нього є вигідне.

44 Невичерпаний в повістях брудних
І в ще брудніші замисли багатий,
Він попихав слабий мій ум до них,
Розогнював уяви порив клятий;
На толоках, на гулянках нічних —
Усюди вмів поживу їй піддати.
Намови, підступи, погрози або й сила
Кормила страсть мою, но жару не гасила.

45 Я не зважав на плач, ридання й стони,
Хоч неридаючими погорджав;
Гули батьків і матірок прокльони,
Но управитель всіх в руках держав.
А хоч часом якісь відмінні тони
В душі дзвеніли, жаль на дні дрижав,—
То управителя прогнать не мав я змоги,
Бо він в хазяйстві був знаючий, щирий, строгий [1].

46 Принаймні так я думав, а не знав,
Яку під мене він підводить штуку.
Не зразу-то йому я й довіряв.
Аж випробував ум його і руку,—
Та й сам між тим під власть його попав
І заплатив тяженько за науку.
Запізно довелось мені про все дізнатись,
Як з моїх грозьб, проклять і сліз він міг сміятись.

47 А поки що я, мов отуманілий,
Ішов за ним, приймав гидкі його
Услуги. По селі загомоніли
Нарікання, а звісно на кого:
На панича! А далі заніміли,
Немов закляте, знітилось село.
Аж в осінь раз вночі кругом зробилось ясно:
Всі гумна й скирти мні спалили рівночасно».

---

[1] Ця і наступні дві строфи в автографі закреслені поетом.— *Ред.*

Після цього йшла ще одна строфа, необроблена, яку поет закреслив:

«Та се не знищило мене. Весь збір
Був проданий, змолочено чимало.
Вни пробували запалити двір,
Та се три рази їм ся не вдавало.
На мене засідали; наче звір
По лісі, я ходив, і чатувало
На мене много віч, стріляли з-поза плота.
Се перший був задаток до руїни;
З переляку мій батько захворів,
Як я любив, коли в...».

У рукописній спадщині Франка є два уривки дальшої розповіді героя (№ 285 і № 286). Десь в останні роки свого життя І. Франко, переглядаючи власні рукописи, додав заголовки: «IV. По смерті вітця» і «V. Управитель». Крім того, до тексту кожного із них зроблено примітку: «Писано в р. 1885, досі не друковано». Подаємо ці фрагменти твору:

IV. ПО СМЕРТІ ВІТЦЯ

«Отак два роки я кріпився, як міг,
Хоч почував часом нуду смертельну,—
Ганявсь, кричав, трудився, аж падав з ніг,
Та все ще в груді змору чув пекельну:
Щось гризло там мене, мов давній гріх,
І відбирало ту л ю б о в ретельну
До праці, запал той, що сам лиш творить чуда,
А без котрого труд — марна ошука й злуда.

Аж ось умер мій батько, зразу я
І жалувать за ним не міг багато:
Хоч би любов дитиняча моя
Була і сто раз більша, ніж bis dato [1],
То все ж не міг би заперечить я,
Що був цілком зідіотів мій тато,
Лиш їв, курив і спав та глупо усміхався,
Ні до роботи, ні в розмову не вдавався.

Та швидко я почув його утрату!
Хоч ідіот, та все ж таки отець!
Сама його безпомічність проклята
Жагу мою спиняла і уздець
На мене накладала. Сам він хату
Залюднював: ввійдеш, і до сінець
Вже залітає дим із батькової люльки,
Побачить тя, й смієсь, дитя мов до пістунки.

А як його не стало, разом все
Урвалось — дім весь опустів для мене:

[1] До даного дня *(нім.).— Ред.*

Отак могилою несе й несе,
І давить щось понуре та студене.
І в серці пусто, наче п'явка ссе,
Не хочесь думать... Зілля мов зв'ялене,
Хиляєшся без сил, гидуєш сам собою,
І в отупінні так доба йде за добою.

Та раз заведена, ще справно йшла
Й без моїх рук хазяйськая машина,
І, може б, по якімсь часі була
Минула в мене слабості причина,
Коли б спокій, коли б мене взяла
Й піддержала одна рука невинна!
Та ба! Сю піддержку найти — велика штука.
А замість неї глянь! і підповзла гадюка!»
. . . . . .

V. УПРАВИТЕЛЬ

«Був управитель в мене, чоловік
Ще не старий — препишная фігура!
Служив у нас уже десятий рік.
Була то щиро польськая натура:
Одвертий, прямий, жарти, мов потік,
Лилися з уст його раз в раз, понура,
Тужлива вдача страх була йому немила —
То й в домі нашім він був мов живуща сила.

Щоправда, в час загального розстрою
По смерті мами й він, мабуть, також
Грів добре руки, хоч змагавсь порою
Нібито лад вводити. «Та не мож
Було, їй-богу, ні! — передо мною
Жалівсь опісля він.— Бо, прошу, що ж
Я міг зробити сам, без власті й повномочі,
Де пан всіх покривав, хто красти був охочий!»

Та все ж докладний розслід показав,
Що не такий він чистий, як чинився,
Роботу, лад, рахунки занедбав
І сам, мабуть, порядно обловився.
Я зразу і його прогнать гадав,
Та, на біду, в півстежки зупинився:
Бач, явних доказів вини не находив я,
А з давніх літ його, як друга, полюбив я.

І підлизавсь до мене він тепер,
Став потішать і проганяти тугу,
Все приказки та анекдоти пер
В розмові, все він не одну, то другу
Придумував забаву. «Татко вмер,
Уживши світа! Раджу вам, як другу,

Ужити тож життя, покіль цвітуть літа,—
Таж є при чім, а вік цвітучий уліта!»

Три роки так я, мов турецький цар,
Гуляв в селі, перебирав дівчата.
І навіть гостей «на сільський товар»
З міст спрошував. В селі, де ще за тата
Збіднів народ і де страшний пожар
Недавно всіх доправив, жодна хата
Без помочі двора і жити б не могла —
Тож не боявся я спротивлення з села».

. . . . . .

У рукописній спадщині Франка є уривок поеми, в якому розповідається про кінець подорожі Євгенія з Дорошем-Микитою і його першу ніч у новому сільському оточенні (№ 283):

[I]

Повіяло холодною імлою,
А від ліска пахнуло теплим паром.
І ген на тлі небесного пожару
Широкий сугорб зачорнівсь, впівкруг
Обведений могучими лісами.
«А он і наша слобода, паничу! —
Сказав Микита.— Зараз будем дома».
Всміхнувсь Євгеній якось сумовито.

«Чи дома? — думав він.— Де то мій дім?
Немов розбитий човник за водою,
Пливу я без руля і без весла.
Здається, тихо вкруг, зрадлива хвиля
Так ніжно шепче, пурпуром чудовим
Палає небо, ліс шумить сонливо,—
Здається, можна б і спочить душею!

Та ні, я чую дрож якусь внутрі,
Я чую, що не тут пристань моя,
Що грозять тут якісь підводні скали,
А може, й водопад, що, наче злодій,
Зненацька вхопить човник мій, попре
І потрощить. Не тут, не тут мій дім!»

II

Вже сонце високо на небі стало,
Коли Євгеній з сну збудивсь твердого,
Збудивсь, зівнув, протер замглені очі
І озирнувсь довкола. В першій хвилі
Не знав, де він і як тут опинивсь.

Він був самісінький у невеличкій
Сільській світлиці. Поваплені стіни
І стеля з жовтим відливом білілись,
Поміст з дощок чистенький, свіжо вмитий,
Лавки дубові коло стін, в однім
Куті стара вишньова шафа, в другім
Англійська грубка; супротив дверей
Стіна, завішана вся образами,
А перед нею ясеновий стіл
Тяжкий, блискучо-жовтий. От і все,
Що міг доглянути Євгеній з свого
Кута — а спав він на старенькім ліжку,
Також під вишню викрашенім, вкритий
Косматим хлопським кожухом.
Він сів
На ліжку, слухав пильно — тихо всюди,
Мов вимерло. Крізь невеличкі вікна
Широкими струями до світлиці
Жаркеє світло сонячне лилось,
Бриніли мухи, б'ючись о шибки,
А другі в сутінку під стелею
Літали звільна, круг одної точки
Описуючи правильні фігури.
«Де я?» — сказав півголосом Євгеній
І в тій же хвилі ясно пригадав...

Наведений уривок писано білим віршем. В одному із нотатників Франка є інший, очевидно, перший, варіант другої частини цього фрагмента, де вірш заримований, розбитий на чотирирядкові строфи (№ 206, с. 39):

Високо вже сонце по небу знялось,
Як з сну пробудився Євгеній,
Збудивсь, позіхнув і, щоб глянуть вокруг,
Протер свої очі замглені.

Нестямився зразу: де він і що з ним.
При нім ані духа живого,
Він сам в невеличкій світлиці сільській;
На чисту дощану підлогу

Крізь вікна палющеє сонце літнє
Два світлі потоки пустило,
Відбите проміння і стелю, і стіни
Мов пилом сріблястим покрило.

Дубові лавки попід стіни, в однім
Куті стара шафа вишньова,
У другім англійськая грубка, також
Не варта вже й доброго слова.

На чільній стіні образи, образи,
І хрест з розп'яттям на гвіздочку,

І стіл ясеновий здовж всеї стіни,
І скрипка стара на кілочку

От все, що Євгеній доглянув, світлицю
Очима окинувши духом,
А сам він в кутї на канапі лежав,
Укритий мужицьким кожухом

Він сів, слухав пильно — ніде нічичирк.
Мов вимерла хата, лиш чутно,
Як мухи бриніли, б'ючись о шибки,
А в стрісі десь воробенята дрібні

Пищали протяжно та смутно,
«А де я?» —впівголос Євгеній сказав
. . . . . .

У записній книжці І. Франка 1883—1884 рр. (№ 193, с. 65—67) є початок варіанта твору, який не має ніяких текстуальних збігів з надрукованим уривком поеми. Тут інший розвиток теми, ніж у відомих досі віршованих варіантах. Навіть назву творові письменник дав зовсім іншу: «Пропащий чоловік». Уривок поеми становить собою, очевидно, першу спробу художнього осмислення теми. Подаємо його·

ПРОПАЩИЙ ЧОЛОВІК

Пісня перва

Крізь темну ніч, і бурю, й хуртовину,
Мов лютий звір, реве, дуднить, жене,
Прямує через гору і долину
Могуче щось, невпинне і страшне.
Минає ліс, ріку, горбок, хатину,
Тут мчить горою, там мов в гріб пірне,—
Криваві очі тьму сверлують пізну,
Сто ніг залізних б'є о путь залізну.

Здоров, здоров був, велете могучий,
Що потрясаєш ходом своїх ніг
Твердії скали, недоступні кручі!
Простір — твій дім, дорога — твій нічліг
В залізній груді твоїй жар горючий
Що пре тебе в невтомний той побіг,
А хід твій ломить межі й перешкоди,
Єднає враз всі землі і народи.

Ось, важко стогнучи, немов з утоми,
І іскри сиплючи, мов в казці змій,
Ти крізь глибокі кам'яні проломи,
В горі продовбані, летиш грізний.
Роздався свист, загрохотіли громи,
І потонув ти в провал кам'яний,
Но грохіт каже, що ти смілий гонець,
І світло марно блимає з віконець.

В однім віконці молодець думає,
О зимну шибу спер чоло журне,
Буйне волосся к шибі прилипає,
І око в пітьмі, в бездні мов тоне!
Пусте купе в півсумерку дрімає,
На стелі лампка гасне — спалахне,
То тихо мріє. В дерев'яній кліті
Понуро, страшно аж самому мріти.

О чім він мислить, що й не ворухнеться?
За чим він тужить, що й не заспіва?
Коли за щастям, чом же не всміхнеться?
Чи що терпить душа його жива?
Він молодий ще, і чого б, здається,
Терпіть, тужити? Гарна голова
На буйних плечах гордо ся пишає,—
Яке ж додолу горе її вгинає?

Ось обернувсь він; блідо освітила
Мутная лампа молоде лице,
Но вже виразний слід на нім лишила
Предвчасна старість, і грижа, що все
З щік рум'янець, і думка бистрокрила,
І гореч та, що досвід в дар несе,—
Потер рукою по чолі блідому,
І сів, і слухав грохоту та грому.

А далі рік: «Ні, годі! Темно всюди!
Немов в залізній кліті думка б'єсь!
З тих пут огиди, горя і облуди
Нікуди вирватись мні не вдаєсь.
А тут кричить, і рве, й палить у груди:
Невже ж ні к чому гідний ти не єсь?
Невже ж ти варт лиш їсти, пить, гуляти,
А доброго не варт нічо зділати?

Як довго я глушив той клик могильний
І кляв його, як лютого врага!
Но далі взнав, що він святий, всесильний,
І взнав, яка в житті його вага,—
Так хоч я став на зов його похильний
І знав, куди він кличе й намага,
Та що, до манівців навиклі ноги
Знайти не вміли прямої дороги!»

В архіві І. Франка зберігаються також два прозові уривки твору з однаковим заголовком: «Нове життя» У них іде мова про приїзд Євгенія на сільську станцію. Перший фрагмент (№ 403, зворот аркушів 78—77, і № 363):

НОВЕ ЖИТТЯ

I

Чудова, тепла, тиха літня ніч. Широка підгірська долина розкинулась, як сонна красавиця, обмаєна впівокруг темною стіною гір, оперезана широкою рікою, що вдень блищиться, мов срібна стяжка, а тепер чути тільки її шум та холодний подих. Тут і там по долині розкинулись невеличкі села серед садків, що в місячному світлі бовваніють, мов великі, кругласті стоги, то знов немов високі, остроконечасті полукіпки. Поміж селами тягнеться, майже рівнобіжно з рікою, тут і там на закрутах її перескакуючи, простий, широкий гостинець, значний тепер тільки як довжезна низка тополь, ясенів та рябинових дерев. Потяглася та низка ген-ген аж під темну стіну гір і губиться десь — не знати, чи за якимось крутим сугорбом, чи так-таки в непрозорому тумані ночі. А села, і садки, і гостинець з деревами по обох його боках, усе те — то лиш острови серед широкого, тихого, та, проте, різнобарвного моря — зелених нив та лугів, що, покриті розкішною травою та різним збіжжям, розкинулися тут довгими смугами, там широкими запахущими плесами, деінде знов пестрою шахівницею.

Та все те спить тепер. У селах не видно світла, не чути голосу людського. Гостинець пустий, на лугах тільки десь здалека чути брязкіт залізних пут — знак, що там між низькими лозами пасуться десь попутані коні. Тільки річка шумить ненастанно і наповнює цілу долину своїм одностайним гомоном; хоча не чути в повітрі ані найменшого подуву, то, проте, шум її долітає до нашого слуху раз голосніше, різкіше, то знов глухіше і лагідніше — знов голосніше, то знов тихіше, в якімось одностайнім темпі, немов віддих якоїсь величезної, таємничої груді.

Чим далі від гір, тим долина стає ширша. Здавалось би, втече вся у широкий світ, разом з річкою, що її витворила, від тисячів літ розбиваючи гірські опоки, підмулюючи береги, намулом заносячи широку рінь. Та ні, великий, темний ліс відгородив її від решти світу. Широчезним, важким пластом розлігся він півперек долини, мов величезна гать, мов живий пліт, самою природою засаджений на те, щоби захистити сей тихий, чудовий куток від решти світу. Недаром і зветься він Заліссся для тих, що живуть там, з другого боку сього величезного лісу. До найближчого села за сим лісом дві милі, до міста більш як три. Люди в тім куточку знайомі тільки з собою, сватаються та кумаються тільки між собою, а «за ліс» визирають якмога рідко. Та й пощо? Живуть собі попросту, по-старому, поля мають досить, потреби невеликі, надмірної бідноти, ані надмірного багатства нема — справді рідкий куточок в нашім краї. Навіть власті небагато мають тут діла, бо злодії та розбійники тут не водяться, сварки та грунтові спори залагоджує «старшина» по старим звичаям, а хоча освіта і шкільництво й не поступає наперед, то вимогам букви закону люди сяк-так відповідають і, що їм накажуть, те платять. А сього для кермуючих зовсім достаточно.

Справді, незвичайний, чудово гарний закуточок нашого краю! Місяць любується ним, пливучи по небі, зорі моргають до нього так любо, мовби слали йому свій привіт з незмірімої далечини Навіть ота темна, а по краях срібляста хмара, що виповзла з-за лісу, похожа

на величезного, дивовижного крокодила, навіть вона зупинилася і з подиву звільна широко розняла страшенну, зубату пащеку.

— Ну, зовсім крокодил, такий як у Бремі нарисований! — буркнув лісник, що з стрільбою на плечі, нерухомий, як стовп, стояв на краю великого лісу під березою, чатуючи на дика, що частенько ніччю вибігав з лісу на молоду картоплю. І він, хоч зовсім не успособлений до поезії, мимоволі задивився на красоту заліської долини, на цілий той широкий, а з усіх боків ограничений та обрамований край-образ, на те небо, на місяць і на хмару з широко роззявленою пащекою.

— Може, воно й недарма! — міркував він дальше, осторожно та звільна ступаючи крок за кроком по окопі і пильно озираючись довкола.— Може, воно й справді знак, що вже якийсь пажерливий смок рознимає пащеку на наш тихий закуток. Адже чути, що князь запродує ліс на зруб. А може, вже й запродав? Ну, тоді, певно, тут не те буде. Нове життя почнеться, правдивий ярмарок. Наїдуть жиди, купці, в лісі застукочуть сокири, затріщать дерева, захрумтять пили, залунають крики. Що ж, можна буде дещо заробити. І певно, що не один заробить. І людей більше буде, товариство збереться... Ну, що ж, нехай і так буде! Жаль лісу, жаль, та що діяти. Зжився з ним чоловік, та все-таки ніколи не забуває, що не тут би йому жити! Ех, та що там! Якось-то буде.

Він махнув рукою і йшов дальше. Раз зворушені в один бік думки снувалися дальше. Хто ще знає, чи князь продасть ліс. Князь багатий, грошей не потребує, а зато страх як любить полювання і для полювання держить сей ліс. Навіть з Відня приїжджали сюди панове, графи та князі, полювати на рисі та олені. В усякім разі ані продаж, ані вирубання лісу не піде так швидко. Певна річ, що різні жиди-гендлярі віддавна вже гострять зуби на столітні дуби та ялиці в сьому лісі. Аж із Гамбурга німці приїжджали їх оглядати і тільки поцмокували: «Чудесний матеріал на кораблі!» Може, то їм князь і продає на вибір оті дерева. Се було б добре, бо князь мав би дохід і ліс не був би знищений. Певна річ, що князь так і зробить. Князь занадто розумний чоловік, занадто добрий господар і занадто любить ліс, щоб мав інакше зробити.

Лісничий високо поважав князя, навіть любив його — якось не особисто, не як чоловіка, котрого знав надто мало і здалека, а як уособлення багатства, поваги, значення, як душу того величезного маєтку, котрого частиною був отсей ліс, в котрім знов він сам був частиною заряду і через котрий мав запевнений заробок і удержання І яко такому, лісничий бажав князеві всякого добра, думав о нім саме добре і стеріг того добра, оскільки се входило в обсяг його власті. Звичаєм слабих і несамостійних натур він потребував якогось осередку для своїх думок, бажань і мрій, як хміль потребує тички; таким осередком був для нього князь. Він гордився, що належить до князівського скарбу, порівнював князя з іншими околичними панами і був певний, що жаден з них не годен розв'язати ременя в князівських черевиках; частина тої князівської величі, очевидно, спливала й на нього, і в крузі рівних собі околичних лісничих та офіціалістів він чув себе чимось вищим, поважнішим. Бути у князя, говорити з князем, подобатися князеві, заслужити собі його похвалу — се був предмет його найвищої амбіції. Він радо повторяв князеві слова, дотепи і жарти, які чув з уст князевих, а часом в потребі, в розговорі з добрими знайомими приписував князеві і такі дотепні, мудрі

або меткі слова, яких той ніколи й не говорив. Одним словом, пан лісничий, Зенон Смуглевич, був ідеалом вірного слуги, був натурою, немов зроду сотвореною на слугу, одним із немногих представників того типу старих слуг, який тепер чимраз більше переводиться і вимирає.

Нараз пан Зенон зупинився, притулився до високого дуба, що стояв на самім окопі, і почав надслухувати. Та не був се звір, що звернув на себе його увагу. Він почув, як під його ногами земля почала глухо гудіти та дудніти, а далі почув далеко-далеко за лісом легесенький та довгий свист.

— Одинадцята година! — промовив він.— Поїзд надходить Персонка Цікаво, чи нема кого до нас! Піти хіба на стацію.

І він рушив прискореним кроком наперед, тою самою стежкою по окопі, якою йшов і досі. Стація залізниці була не дуже далеко, не більше кілометра дороги Прийде якраз в пору, коли поїзд вирушить зі стації,— значить, коли хто висяде на стації, то він мусить побачити його. Пан Зенон ждав і не ждав приїзду знайомих: брат його жінки обіцяв колись, що приїде в гостину, та коли-то він збереться! Можуть приїхати знов які купці, котрих з поручення князя треба буде примістити на лісничівці; в остатніх часах такі гості вже кілька разів бували у нього. І бог знає, хто ще може приїхати і потребувати у нього притулку, бо стація стоїть серед темного лісу, далеко від села. Князь умисне вистарався о те, щоб побудувати йому стацію в лісі — для вигоди в разі рубання лісу; що через се дооколичні села мали величезну невигоду, бо доїзд до стації був далекий і дуже трудний, особливо весною і восени — се князя нічогісінько не обходило. Адже вся ота віднога залізниці, що перед двома роками була побудована за його стараннем, то була, властиво, його залізниця, хоч і побудована головно на крайові гроші. Вона перетинала його маєток, доходила аж близько до його резиденції, зупинялася там, де йому було треба, і поки що служила головно для його потреб: возила його збіжжя, дрова, поташ і смолу з його лісів, скло з його гути, вапно з його вапнярок, його воли, вівці та свині; коли й другі люди хоч що то користали з сеї залізниці, то виглядало се так, немовби князь робив їм якусь особливу ласку.

Все дужче і дужче гуде і гуркотить земля. Ось в темряві ночі далеко під лісом заблисла мов зірка — се світло стації залізничої. Друга зірка віддалік — се барвиста лампа коло зворотниці. Ось роздався сильний свист — поїзд наближається. Далеко-далеко під лісом показалося мов криваво-червоне око, що свердлує пітьму, а за ним і весь потвір — чорний, грізний та довгий. Він бухає димом, гуркоче тисячами залізних суставів, сотками коліс товче о залізні шини на своєму шляху, а сірим димом, пересипаним іскрами бухає високо вгору, майже врівень з дубами та березами лісовими

Коли поїзд надлетів близько, пан Зенон зупинився Він був задиханий швидкою ходою. Стація вже недалеко, поїзд стоїть там п'ять минут — буде час дійти Він оперся о дуба і почав числити вагони, що один за одним пересувалися поперед нього, віддалені від нього лиш о пару кроків. У особових вагонах він міг зазирати до вікон і бачити нутро кождого купе, де фіранки не були спущені А його, певно, ні один пасажир...

Другий фрагмент (№ 362):

НОВЕ ЖИТТЯ

Повість

I

Була пречудна липнева ніч. Через сонне Підгір'я, грохочучи та дуднячи, гнав поїзд залізниці. Стогнали під ним ковані залізом мости на мілких шумлячих річках, тремтіли дерева і тихо шепталися при його пролеті, і дрімаючий в сумерку вітер зривався в погоню за могучим дивоглядом, що всею силою пари, фукаючи та пращучи іскрами, гнався до своєї далекої, незвісної цілі. І серед того скаженого розгону роздався свист, довгий, прошибаючий; потвір почав звільнювати в бігу і вкінці став.

— Стація Н. Н., п'ять мінут! — крикнув кондуктор, а затим, пробігаючи здовж поїзду, раз у раз повторяв: — Стація Н. Н., п'ять мінут! Хто висідає? Хто висідає? Прошу!

Се послідне слово було відкликом на голосний стук о шибку самого послідного купе в послідним вагоні. Там находився одинокий подорожній, що висідав на тій маленькій, відлюдній стації, котрої низенький, брудно-жовтий, шифром критий будинок стояв, немов загублений на краю лісу, меланхолійно поглядаючи на широкі пусті поля, що розлягалися праворуч і наперед нього ген-ген хвилястою площиною. Тільки одна нужденна, вічно болотниста дорога вела від того двірця десь-кудись в безвісті, кривлячись та звиваючись без цілі поміж горбками, немов заблукана, шукаючи якої-небудь людської оселі Величезні стирти тертиць, порогів і других дерев'яних матеріалів показували, що станція та гільки задля лісових спекуляцій була тут побудована так далеко від усякого людського житла. Тільки вбогі рубачі, трачі та фірмани, звозячи сюди дерев'яний матеріал, пробирались щодня довгими, понурими шнурами по сій, більшу часть року бездонно болотяній та вибоїстій дорозі; тільки ще бідніші заробники, складаючи звезений матеріал в стирти або нагружуючи його на вагони, оголошували день у день відлюдну стацію своїми криками, розмовами, жартами і прокльонами, а вряди-годи, особливо надвечір, тужливими, то розгульно-веселими піснями. Лиш кілька разів до року, перед роковими святами, всідали і висідали на тій стації гамірливі товпи вояків з околичних сіл, що спішили або додому на кількаденний урльоп, або з урльопу назад до служби. Впрочім, появлення якогось постороннього чоловіка, висідаючого з вагону на тій стації, було рідким і незвичайним явищем.

Тож ніщо й казати, що немало здивувався одинокий, повнячий службу при стації «пакер», коли побачив висідаючого з вагона молодого ще і дуже вродливого панича. Немало здивувався такій появі й сам начальник стації, що гільки що, проговоривши пару слів з машиністом поїзда, проходив здовж перону і якось не то сонливо, не то гнівно поглядав на той чорний, дрімаючий поїзд, наморщивши низьке чоло з мохнатими, навислими над очі бровами, на котрі насувався дашок його червоної урядової шапки...

Клейтон і Шетлюорт — відомі свого часу віденські фірми, що виробляли сільськогосподарські машини.

...Як «божественний» той свинар в Гомера-батька.— Натяк на свинопаса Евмея з Гомерової «Одіссеї».

Фаетон — у грецькій міфології син бога сонця Геліоса; він ублагав батька дати йому на один день управління сонячною коліс-

ницею, але не зумів справитися з кіньми і випустив віжки. Колісниця збилась з дороги, коні домчали її майже до землі, і вона мало не запалила цілого світу. Щоб врятуваги землю, Зевс убив Фаетона блискавицею.

...Ні квітки синьої...— Синя квітка, за народним повір'ям, як і цвіт папороті,— символ щастя

...То вже й за Баха теж плелось...— Мається на увазі Олександр Бах (1814—1893), реакційний австрійський політичний діяч, міністр внутрішніх справ у 1849—1859 рр.

...сорок осьмий рік...— тобто 1848-й рік, рік буржуазної революції в Австрії, під тиском якої австрійський уряд був примушений скасувати панщину і надати конституцію

Що не Баярд...— тобто Баярд (Баяр) П'єр (1876—1924) — французький полководець.

Він другом був поета Маркіяна...— тобто Маркіяна Шашкевича.

...день третій мая...— Мається на увазі 3 травня 1848 р.— день, коли було проголошено скасування панщини в Галичині.

«Різунські гаденята» — діти селян, які брали участь у придушенні повстання польської шляхти 1846 р.

[ІЗ ЦИКЛУ] «ЖИДІВСЬКІ МЕЛОДІЇ»

Сурка. Вперше надруковано окремим виданням: Сурка. Оповідання служниці, написав Іван Франко. Накладом автора. Львів, 1890.

Поема створена 1889 р «в тюрмі, в самі тяжкі години», коли поетові «здавалося, що прийдеться пропадати з гризоти», як пише він у листі до М. Драгоманова від 15 вересня 1891 р. Про зародження задуму і джерела поеми Франко говорить у тому самому листі: «Бажалося віддихнути згадкою про дітей, та, власне, ся згадка найдужче мучила, бо бачилось їх самих, покинутих і безпомічних, мов те старченя в снігу. Отут і підвернулося оповідання конокрада Гершона про Сурку, і я взяв його живцем та й обробив віршами болгарських пісень».

До форми болгарських пісень поет звернувся не випадково. У цей час він переклав 4 пісні про давніх болгарських гайдуків із збірника Любена Каравелова (надруковані в 1888 р. під заголовком «Із болгарських пісень народних» у «Зернах», літературному додатку до «Буковини»).

В архіві письменника зберігаються два фрагменти автографів поеми: № 307 — три маленьких аркушики олівцем від слів: «Із своїм плодом поганим...» і кінчаючи словами: «Ану ж почують собаки»; № 230 — продовження першого автографа, запис олівцем на другій сторінці форзацу книжки «Hebsew Pentateuch», Wien, 1888, починається словами: «...з'їдять дитину живою...».

Дата обох автографів — 7—8 вересня 1889.

Текст збірки «З вершин і низин» (1893) істотно не відрізняється від першодруку і автографів. Відмінність є лише у графічній побудові віршів: майже всі рядки видання 1890 р. у збірці «З вершин і низин» поділено на два рядки (було, напр.: «Мала я, ростом похила, лицем і зовсім погана» або «Та й як було виростати сгрункою й простою

Сурці...»). А автограф № 230 записано взагалі без поділу на рядки, у вигляді прози.

«Буковина» — українська газета, що виходила у 1885—1910 рр. у Чернівцях, пізніше у Відні; з початку XX ст. стала виразником реакційної австрофільської політики.

У цадика. Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 1, с. 6—7, під заголовком: «У цадика (оповідання жидівки). Присвячено Наталії Кобринській» і з поясненням до слова «кріда»: «Кріда — банкрутство. Лучається дуже часто, що купець попродасть узятий на борг товар, гроші сховає і заявляє, що стратив і не може платити нічого. Се й зоветься кріда. В таку справу мішається тоді суд і слідить, чи справді купець той стратив. Коли покажеться, що збрехав, то його карають, а як справді стратив або добре кінці поховав, то нічого йому не станеться, і се зоветься чесна кріда».

«Народ» — громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка і в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

З любові. Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 5, с. 65—67, і № 6, с. 80—82, під заголовком: «По любві (Оповідання конокрада)». Про конокрада Гершона І. Франко згадує і в «Тюремних сонетах».

По-людськи. Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 8, 9, 11, с 117—118, 130—131, 162—164, під заголовком: «По-людськи (Оповідання онучкаря)» і з приміткою автора: «Писано в тюрмі 1—5 вересня 1889». У першодруці двом віршовим рядкам збірки «З вершин і низин» (1893) скрізь відповідає один:

Онучкарський заробіток, звісно, хліб то не масний.

...Вибори в сорок осьмім...— вибори 1848 р. до державної ради у Відні після проголошення конституції в Австрії.

...Пророк убійця... з невгомонним, диким серцем...— Мойсей, за біблійними переказами, пророк і законодавець, автор П'ятикнижжя.

ЛЕГЕНДИ

Смерть Каїна. Вперше надруковано окремим виданням: Смерть Каїна, легенда Івана Франка. Накладом автора. Львів, 1889 р. 48 с. («Літературно-наукова бібліотека», кн. 3) Написано 1888 р.

Над поемою І. Франко працював кілька років. У листі до М. Драгоманова від 20 березня 1889 р. поет писав: «Він (Каїн.— *Ред.)* сидів мені в мозку ще від часу, коли я перекладував байронівського «Каїна» [1], і тільки торік я осилив якось сю жидівську легенду, домішавши до неї шматок з легенди про Фауста, котрий з вершин Кавказу оглядав рай. З обробкою, сміло скажу, намучився я щиро: цілість переробляв два рази з грунту, так що з первісно написаного ледве чи осталось нетиканих зо 200 віршів — деякі часто переробляв

[1] І. Франко переклав драматичну поему Байрона «Каїн» і видав у «Дрібній бібліотеці» в 1879 р. (див. його примітку до перекладу: Байрон Гордон. Каїн. Містерія в 3-х діях. Переклав Іван Франко. Львів, 1879).

і три, й чотири рази, майструючи зовсім нахолодно, по-столярськи». У передмові до містерії Байрона І. Франко назвав Каїна «мислячим чоловіком двадцятих років нашого століття», «мислячим, бажаючим знання й правди духом людським».

Джерелами поеми, як зазначає сам поет, були: містерія «Каїн» Байрона, народні перекази про Фауста[1], Біблія, апокриф про Лемеха (див Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував та пояснив др. Ів. Франко. Т. 1. Апокрифи старозавітні. Львів, 1895, с. 37—38). Поема Байрона закінчувалась убивством Авеля Каїном з мотивів протесту. «Смерть Каїна» є ніби продовженням містерії, починається саме з цього моменту: «Убивши брата...».

Великою мірою у поемі відбилися власні переживання, настрої та роздуми І. Франка, викликані цькуванням поета клерикально-націоналістичною інтелігенцією Галичини. Про це свідчить він сам у вірші «Неясна для вас ся легенда» (1889), написаному з приводу поеми «Смерть Каїна»:

То власная повість моя,
Мої розчарування власні
І лютая мука — змія.

Поема І. Франка викликала нападки галицького духівництва, поета звинуватили в святотатстві, проклинали з амвона за те, що він насмілився зобразити Каїна «не так, як в Біблії» (див передмову до вид. «З вершин і низин», Київ — Лейпціг, Українська накладня, Коломия, Галицька накладня, [1920], с. 47). Та й не дивно: художнє слово І. Франко вважав одним із дійових засобів боротьби з релігією і клерикалізмом, вирішивши розпочати «теологічну війну белетристичною ракетою» як писав він у листі до М. Драгоманова.

Зберігся автограф одного з перших варіантів поеми (№ 302), з правками І. Франка та О. Маковея. На автографі після тексту поеми є примітка Маковея: «22/2 89 скінчив Фр[анко] другу переробку «Каїна». Сам казав, що мало що не зробив з Каїна Христа. Се мов дальший шаг Байронового Каїна». У цьому варіанті (опублікованому в кн.: «Іван Франко. Статті і матеріали» Зб. 8, Вид-во Львівського ун-ту, 1960, с. 5—19) Каїн—упокорений, «покаянний грішник». Пізніше І. Франко докорінно переробив поему, зробивши багато змін і доповнень. Він підкреслив в образі Каїна богоборські риси, посиливши — завдяки розширенню внутрішніх монологів — ідейно-філософський зміст поеми, глибше розкрив внутрішній світ героя.

Друга (перероблена) редакція поеми подається у розділі «Інші редакції та варіанти» за автографом № 302. Автограф без заголовка. Пізніше олівцем написано назву «Каїн». В квадратних дужках подано ширші місця, викреслені Франком. Поправки Маковея не зазначаються.

В архіві зберігається також уривок перекладу поеми німецькою мовою невідомого автора (№ 3105, дата — 1889)

«Літературно-наукова бібліотека» — серія започаткованих 1889 р. І. Франком видань, що виходили до кінця 90-х років накладом І. Франка

[1] І. Франко здійснив переклад «Фауста» Гете (надруковано 1880 р. в журн. «Правда») і знав народні перекази про Фауста (див. Легенда о докторе Фаусте. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1958, с. 97—98).

«Дрібна бібліотека» — видання перекладних творів художньої і наукової літератури, що його здійснювали І. Франко, М. Павлик, І. Белей (1878—1880). Вийшло 14 випусків (твори Г. Успенського, Е Золя, Дж. Байрона, І. Франка, М Добролюбова, Е. Геккеля та ін.).

П'яниця. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 421—428; передруковано окремим виданням: «П'яниця». Написав І. Франко. Коломия, 1896, 13 с. (як зазначено на обкладинці, це — відбиток «зі збірника поезій Ів. Франка «З вершин і низин», Львів, 1893 р.»).

В основу твору лягла пам'ятка стародавньої російської літератури XVII ст. «Слово о бражнике, како вниде в рай», зокрема її українські рукописні варіанти «Сказание о бражнику» і «Слово о бражнику славном» (див.: «Русская демократическая сатира XVII века». М.— Л., Изд-во АН СССР, 1954, с. 212). У своєму виданні «Апокрифи і легенди з українських рукописів» Франко нерідко посилається на рукописний збірник, в якому була притча про бражника.

З невеликого прозового оповідання, грунтовно і оригінально розробивши його, І. Франко зробив віршовану поему. Із стародавньої легенди поет запозичив для свого твору епізоди з апостолами Петром і Павлом, з царями Давидом і Соломоном, але відкинув образи святого Миколая та Івана Богослова, як невідповідні його задумові. Замість них Франко ввів новий образ — праведника Ноя, цього, за біблійною легендою, першого п'яниці на землі. Він впускає Клима до раю (в стародавній повісті це робить Іван Богослов, зворушений словами бражника про любов до людей)

Посвята Л. М Толстому пояснюється тим, що саме в ці роки Франко писав про Толстого статті для газети «Kurjer Lwowski», в яких стверджує, що творчість найвидатнішого з-поміж тодішніх російських письменників здобула йому визначне місце серед творчих геніїв усього світу. Казка Л. Толстого «Грішник, що кається» (1886) була одним із джерел твору Франка. Про подібність цих творів не раз писали дослідники (М. Гудзій. Іван Франко і російська культура.— «Радянське літературознавство», 1957, № 3; Н. Є. Крутікова. Лев Толстой і українська література (до проблеми російсько-українських літературних зв'язків). К., Вид-во АН УРСР, 1958, с. 45—48).

Відомий чорновий автограф однієї з ранніх редакцій поеми, опублікований у журн. «Радянське літературознавство», 1973, № 2, с. 72—76. У цьому томі подається у розділі «Інші редакції та варіанти» за ксерокопією автографа (№ 5037).

«Общество» — «Общество трезвости»; такі товариства засновувалися «москвофілами» в 60—70-і роки XIX ст.

Іван (Іоан) Богослов — за євангельською легендою, один із дванадцяти апостолів.

«Kurjer Lwowski», — польська щоденна ліберально-буржуазна газета (1883—1926); у 1887—1897 рр. у ній співробітничав І. Франко.

Цар і аскет. Індійська легенда. Вперше надруковано у кн.: «З вершин і низин», 1893, с. 429—468. Передруковано окремим виданням: Іван Франко. Цар і аскет. Індійська легенда. Львів, 1910. (Універсальна бібліотека, кн. 11-12).

До першодруку І. Франко подав примітки:

1. «Гарісчандра в санскритській мові значить ясний місяць» (с. 431).

2. «Легенда, котру тут подаю, є вільна переробка одного епізоду санскритської книги «Маркандея-пурана». Книги, звані «пурана» (святі повісті), займають у санскритській літературі доволі видне місце. Є їх усіх 18, і разом вони обіймають 1 600 000 віршів, а майже друге тільки обіймають т[ак] зв[ані] «Упа-пурани» («Менші пурани»), з чого можна собі виробити виображення о об'ємі тої величезної літератури «Пурани» належать до найпізніших творів санскритської літератури і постали в часі від VII до XII віку по Хр[исті], а то й ще пізніше. Нав'язуючи до святих книг «Веди» і до великих національних епопей «Махабхарати» і «Рамаяни», «Пурани» оповідають «про сотворення і відновлення світу, про поділ часу, про встановлення законів і релігії, про родовід патріархальних родин і царських династій». Без сумніву, в тих нових «пуранах», досі ще дуже мало простудійованих європейськими вченими, в масі новішого, брахманського віршування заховалось чимало зламків давнішої, свобіднішої творчості, багато перлів поетичних високої стійності. До найкращих належить, безперечно, повість про терпіння царя Гарісчандри. Повість ся була в старій Індії дуже популярна і належить до найстарших легенд індійських; зав'язки її стрічаємо вже в найдавніших брахманських поясненнях «Веди», в так званій «Айтарейя-Брахмана». Так само популярною була історія царя-аскета Вісвамітри. Обі ті історії, в різних віках різно оброблювані, становлять нині великий хаос різнородних і незгідних з собою варіантів. Взявши основою своєї переробки варіант, мабуть, найпізніший, що становить глави VII і VIII «Маркандея-пурани» (я користувався текстом транскрибованим) і перекладом Рюккерта («Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft», XII), я позволив собі супроти оригіналу поробити деякі зміни. Поперед усього індійський розмір і індійський спосіб оповідання я замінив нашим, сучасним; я не хотів давати перекладу індійського тексту, але індійську легенду, по-нашому оброблену; задля того я, держачися взагалі вірно ходу оповідання «Пурани», позволяв собі декуди коротити, інде знов ширше малювати деякі сцени і ситуації, про те дбаючи, щоб легенда на сучасного читача робила хоч в приближенні таке враження, яке мусила в санскритськім оригіналі робити на давніх індусів. Задля тої самої причини мусив я міфологічний deus ex machina [1], котрим кінчиться легенда індійська, усунути і замінити його закінченням, котре, по моїй думці, більше відповідає нашим почуттям і поглядам» (с 431—432).

3. «В різних легендах походження Вісвамітри різно розказано. Найчастіше він походить із царської сім'ї, та я тут приймаю таку відміну, котра найліпше надається до ходу дальшого оповідання» (с. 432).

4 [Рудра]. «Одна з незлічимих назв бога Сіви» (с. 433).

Видаючи поему другим виданням, І. Франко додав до неї передмову, короткий нарис історії староіндійської, зокрема санскритської, літератури, переклад індійського тексту легенди про Гарісчандру під заголовком «Король Гарісчандра і Вісвамітра». Наводимо текст передмови:

«Ся книжечка складається з трьох частей. Перша часть дає короткий нарис історії староіндійської, спеціально санскритської літе-

[1] Бог з машини *(лат.)*.— *Ред.*

ратури і зупиняється трохи довше над останньою її верствою, так званими «пуранами». Сей нарис опертий головно на найновішій німецькій праці: Dr. M. Winternitz, Geschichte der indischen Literatur, виданій у серії «Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen», видаваній фірмою Амелянга в Липську, в якій творить дев'ятий том. Дещо користаю також із інтересної книжки ученої американки Єлисавети Рід (Hindu Literature, or the ancient books of India By Elizabeth A. Reed, member of the Philosophical Society of Great Britain. Chicago. S. C. Griggs and Company. 181), у якій «Пуранам» присвячено XXII главу, ст. 353—375. Відомі мені старші курси, а власне A. Weber, Indische Literaturgeschichte, і дерптського доцента Dr. Leopold V. Schroeder, Indiens Literatur und Cultur in historischer Entwicklung, Leipzig, 1887, можна було поминути тому, що при всій їх науковій вартості власне про «Пуранів» вони подають скупі і не скрізь докладні відомості.

Друга часть, се поема «Цар і аскет», написана мною 1892 р. на основі німецького віршованого перекладу одної частини «Маркандея-Пурани», доконаної Фрідріхом Ріккертом і друкованої в «Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft», т. XIII, ст. 103. Я не держався строго німецького тексту і позволив собі змінити закінчення поеми, даючи трагедії короля Гарісчандри замість індійського фатального новочасний щасливий, але й індійському духові зовсім не противний вихід. Поема була друкована в моїй збірці поезій «З вершин і низин», друге видання р. 1893. Се видання тепер майже розпродане.

Поема в тім виданні була присвячена молодому тоді російському князю Сергію Щербатському, що як студент індології перебував тоді у Відні, слухаючи викладів славного, передчасно помершого професора Bühler-a[1]. З ним познайомив мене др. М. Мурко, і ми кілька разів проводили по кілька годин у дружніх розмовах. Я доручив кн. С. Щербатському свіжовиданий том моїх поезій, а він за се дарував мені чотири томи тихонравовського видання Гоголя в гарній оправі. З нагоди проїзду Драгоманова через Відень весною 1894 р. я мав приємність познайомити Щербатського також із Драгомановим. Щербатський якось боявся думки про поворот до Росії, хоч і як любив студії над індійською культурою, і надіявся за поворотом до Росії попасти в експедицію до Кашгару, яка мала відкопувати знайдені там кимось руїни прастарих міст, у яких надіялися познаходити також багато північноіндійських рукописів. Не знаю, чи була вирядженa російським правительством ся експедиція і чи попав у неї Щербатський. «Боюсь, что дома разопьюсь»,— повторяв він кілька разів, роздумуючи про своє недалеке будуще. Пізніше чув я, що він був учасником подорожі російського престолонаслідника, а теперішнього царя Миколи II, до Індії та Японії. Нехай отсі слова разом із короткою присвятою на чолі поеми будуть милою згадкою сьому від при-

[1] Два чи три роки пізніше він під час літніх ферій, проводжених у Швейцарії, в часі самітньої прогулки на малім човнику при наглім вибуху бурі втонув у Баденськім озері. З ним погибли, принаймні на якийсь час, великі плани, укладені ним в порозумінні з англійським правительством, щодо спеціальних розслідів і розкопок рідного міста Будди — Капілявасту, якого руїни тепер лежать під прастарим лісом.

роди і фортуни багато обдарованому, а притім простому в поводженні, щирому і чесному чоловікові.

Щоб дати можність читачам порівняти мою поему з індійським первовзором, я на третьому місці в отсій книжечці подаю дословний прозовий переклад легенди про Гарісчандру, держачися не Ріккертового віршованого, а дословного англійського перекладу тексту, що міститься в виданні: The Markandeya Purana, translated with notes by F. Eden Pargiter. (Biblioteka Indica, a collection of oriental works published by the Asiatic Society of Bengal). Calcutta, 1904, стор. 32—59» (Іван Франко. Цар і аскет. Індійська легенда. Львів, 1910, с. 3—5).

В кінці книжки додано пояснення:

«Сторона 22

У краї Косаля в великім лісі
Жив в давню давнину пустинник
славний.

Розцвіт чернечого життя в Індіях припадає на рік 600 п[о] Х[ристі]. Кождий правовірний буддист мусив бути ченцем. В книзі Ману говориться про се: «Коли брахманський батько родини завважає, що його лице починає вкриватися зморшками, а волосся сивіти, тоді нехай іде в ліс». Він забирав зі собою святий огонь і живився корою, корінням, лісними овочами і зіллями. Деякі жертви були приписані, як напр[иклад], гостинність. Він мав пізнавати «Веду», не приймати дарунків і бути милосердним для всіх. Чернець повинен говорити правду і благословити тих, що проклинають його. Взагалі своїми ідеалами зближалося пустинниче життя брахманців до ідеалів середньовічного аскетизму.

Сторона 23.

І дух свій углубляв в таємність
Брами

Брахман (Brachman, початкове значення — молитва, побожність) — творець і перший бог індійської трійці. Після книги Ману, зразу панувала темрява і був лише один бог, який істнів сам від себе (Svajambhu). Він сотворив світло і води. Відтак заплідниів їх, і з того постало золоте яйце, з якого він народився яко брахман, творець світу. Він переділив яйце на дві часті і утворив з них небо і землю. Потім сотворив десять праджапаті (prajapati — пан творіння), які довершили його діла.

Сторона 27.

Хай вишній Індра
Мене хоронить від лихої думки!

Індра — бог, підчинений трійці Брахма—Вішну—Сіва, але сам панує над сторожами світу (lokapala, також astadikpala, с[е] є сторож вісьмох сторін світу) і над іншими богами. Він панує на сході у своїм небі (svarga), до якого по смерті йдуть герої і князі і яке часами навіть за життя відвідують. Своєю ролею і різними любовними авантюрами нагадує грецького Зевса.

Сторона 29.

Немає
Страшнішого під сонцем ні на небі
Як гнів святих, брахманцеве прокляття!

В книзі Ману говориться про се: «Ніколи, навіть в найбільшій потребі, не повинен король доводити брахманця до гніву; бо тоді він може знищити його разом з військом і возами. Хто ж міг би уйти перед загладою, прогнівивши тих, що сотворили огонь, аби все знищити, і зробили воду морську непридатною до пиття? Кождий брахманець, вчений чи невчений, є великим божеством».

Сторона 31.

Не допустить того
Високий Індра і пресвітлий Агні.

А г н і — бог огню, один з вісьмох сторожів світу.

Сторона 33.

А через місяць у преславний город
Варанасі прийти повинен ти

В а р а н а с і — місто над Гангесом, нинішній Бенарес

Сторона 34.

Город весь заворушився.
Айодії міщани як уздріли..

А й о д і я («Непоборима»), нинішнє — Augh (в англійській орфогр[афії] Oude).

Сторона 36.

Кшатріє віроломний!

К ш а т р і я — каста рицарів.

Сторона 37.

Помалу наближався перед брами
Преславної столиці бога Сіви.

С і в а — третій бог індійської трійці».

Про джерела поеми І. Франко писав у листі до М. Драгоманова від 20 грудня 1892 р.: «...Я переробив тепер по-своєму одну індійську легенду (із «Маркендея-пурани», текст і переклад німецький були в ZDDMG [1], т. XXIII), про Гарісчандру і Вісвамітру. Вийшла доволі довга поемка в 1268 віршів. Я старався цю типово індійську штуку перетягти якмога на загальнолюдський грунт, не фальшуючи її основного характеру. В «Пурані» вона — звеличення брахманізму, хоч зміст її показує брахманця Вісвамітру прямо собакою. От я і вложив ціле оповідання в уста Будди, яко полеміку проти попів-брахманів і «святих» аскетів, котрі в погоні за святістю загубили

[1] «Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft» — «Журнал німецького сходознавчого товариства».— *Ред.*

людське серце і людське чуття. Так само прийшлося змінити й кінець легенди. Задумав я сунутися з нею до «Зорі»[1], та не знаю, що з того буде».

Зберігся автограф (№ 320) — уривок поеми (с. 3—16) від слів: «Ламать і паном буть на всю вселенну..» і кінчаючи словами: «Та, так і будь! Моя дружина мила...», написаний чорним чорнилом на рожевому папері, з окремими поправками. Текст його відповідає тексту другого видання збірки «З вершин і низин». Від тексту окремого видання 1910 р. відрізняється деякими виправленнями в словах (наприклад, *дмесь понад* — замість *дметься над; ховаєсь він* — замість *ховаться звик; всі тайники зглубить* — замість *всі таємниці зглибить* тощо).

У присвяті Франко помилково називає російського вченого-індолога Федора Іпполитовича Щербатського (1866—1942) Сергієм.

Подається за останнім виданням 1910 р.

«Універсальна бібліотека» — серійне видання художніх творів; видавалось у Чернівцях 1895—1899 рр.

Weber A. — Вебер Альбрехт-Фрідріх, відомий німецький орієнталіст, читав лекції з санскритської літератури в Берлінському університеті.

Шредер Леопольд (Schröder) — санскритист, доцент у Дерпті, потім у Відні.

Книга Ману — Ма́ну зако́ни (санскрит Манаводхар-машастра), давньоіндійський збірник приписів, що визначали поведінку індійців в особистому і суспільному житті, у відповідності до законів брахманізму (див. «Закони Ману», М., 1960).

Мурко Матіяс (1861—1951) — словенський учений, редактор журналу «Slavia», доцент Віденського університету.

---

[1] В листі до М. Драгоманова від 14 січня 1893 р. І. Франко зазначав: «Індійську легенду згодився друкувати Лукич у «Зорі», та тільки десь аж в марті або апрілі». Однак поема так і не була надрукована в журналі.— *Ред.*

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А ва́ н с — підвищення по службі
А в л я — актовий зал у вищому навчальному закладі
А г і́ й — вигук обурення, невдоволення, відрази
А д и́ — вигук (а дивися, а глянь; адіть — а дивіться, а гляньте)
А д ' ю н к т у́ р а — асистентура, аспірантура; ад'юнкт — помічник, заступник відповідальної особи; в дореволюційні роки — вчене звання в деяких наукових установах; також особа, що має це звання
А к а д е́ м і я — до революції — назва деяких вищих навчальних закладів; тут — середній учбовий заклад, гімназія
А л ю́ м н — семінарист, казенно-коштний вихованець
А н а л о́ й — високий, з похилим верхом столик у церкві, на якому кладуть ікони, богослужбові книги
А н д р о́ н и — теревені, нісенітниці
А т е н т а́ т н и к — людина, що вчинила замах на когось (з політичних міркувань)

Б а х м а́ т — бойовий верховий кінь
Б а́ ч н і с т ь — увага, обачність, обережність, передбачливість
Б е з г о́ н н и й — той, що його не можна відігнати
Б е з ч и́ н н и й — бездіяльний; який нічого не робить
Б л і н д — насліпо, не дивлячись на карту, ставити на неї гроші
Б л у д — помилка; неправильна, помилкова дія, думка
Б л я́ ш к а — бляшанка (посуд — банка або коробка з бляхи)
Б о в в а́ н — ідол, кумир; дурень
Б о ж н и́ ц я — храм, церква; тут єврейська синагога
Б о з — бузок
Б о р и́ т е л ь — борець (іронічно)
Б р и г і́ д к а — тюрма; бригідська — гюремна
Б у́ р г е р — громадянин (у зневажливому значенні), обиватель, міщанин
Б у т а́ — пиха, зарозумілість; бутний — гордовитий, зарозумілий

В а н ь к и́ р (валькир, алькир) — невеличка бічна кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати
В а́ р е (вара) — зась, не можна, геть
В а́ р т з а л — чекальня на вокзалі
В е́ р г т и — з силою кинути, шпурнути
В е р с т а́ т (варста́т) — верстат, майстерня
В е р е д и́ т и с я — чванитися, пиндючитися
В е р е́ т а — те саме, що рядно
В е с ь — село, громада
В и́ к р е н т — викрутас, крутня
В и н о с и́ т и с я — швидко вибиратися, виїжджати, вилітати

Відкли́кати — відмовитися від чогось
Відме́т — відходи
Відмо́к — відімкнув
Відно́га (залізниці) — відгалуження
Віз залізний — поїзд
Візити́рка — віконце у дверях тюремної камери
Ві́рник — довірена особа
Вори́ння — загорожа з тонких довгих кругляків (жердин)
Впімну́ти, упімнути — дорікнути, вказати на те, що хтось чогось не робив
Всклесь — поперек
Вста́витися в слові — дотримати слова
Втепени́тися — сильно втомитися, спинитися на місці
Ву́йко — дядько (брат матері)
Вше́цко — все

Га́вра — лігво звіра, барліг
Гада́ння — балаканина, базікання
Га́лех — уніатський піп
Га́ман — збити, як гамана — сильно бити, на ніщо збити
Гвер — гвинтівка, рушниця
Гешефтсмен — торговець, купець
Гич, ні гич — нічого, ніскільки
Гіт — добре
Глід *(військ.)* — ряд, стрій
Гнеть — як стій, вмить
Го́ля! — гайда! далі *(вигук)*
Гости́нець — великий битий шлях, мощений шлях
Го́цки — брати на гоцки — дошкуляти комусь
Грань — жар, розжарене вугілля
Гри́жа — гризота, турбота, журба
Грипс, грипсанка — незаконвертований лист, записка
Гук — багато (не гук — не багато, мало)
Гумо́р — психічний стан, настрій, (не в гуморі — у поганому настрої); гумори — примхи

Да́чка — данина, податок
Двір — панська садиба, маєток
Двірець — вокзал, залізнична станція

Декрето́ві (дозорці) — штатні
Дзіньо (в дитячій мові) — дрібні гроші
Дик — дикий кабан, вепр
Дили́на — груба дошка, балка, брус
Діди́цтво — спадщина, маєток («дідич» — поміщик)
Дідне — вдосвіта
Дільний — низький, ниций, підлий, негідний
Дісто́дьто — нібито так, мовляв, мов насправді
До́вбанці — взуття, видовбане з дерева
Доста́ви — військові постачання
Драби́нка — ясла
Дра́чі — непомірні податки, здирства
Дреко́лля — дрюки, кілля
Друхота́ти — ламати, трощити, розшматовувати
Дубо́ва каша — каша з ячмінної крупи
Дури́ця — дурман, вид блекоти
Ду́фати — думати, надіятися, покладатися на щось

Евфемічно — злагіднюючи, прикрашуючи
Екстре́м — крайність

Жи́вність — пожива, харчі; свійські тварини, птиця, живі істоти, призначені для їжі

Зада́вка — дифтерит
Замо́к — замкнув, зачинив
Зарі́нок — рівне місце близько ріки, поросле травою, де літом у неділю збирається сільська молодь
За́ряд — управа
Засклепи́тися — замкнутися в собі, втратити життєвий інтерес, скам'яніти
Звір, ізвір — яр, провалля в горах
Зворо́тниця (на залізниці) — стрілка
Здихана́т — глумлива переробка слова «деканат», тобто назва

церковно-адміністративного району, на чолі якого стояв декан

Здуфа́льство — зухвальство, нахабство

Зі́ви — зябра (у риб)

Зісну́тися — прокинутися, отямитись

З'ї́жня — ненажери (їжа — витрата їжі)

Зліс ний — лісник

Зліцитува́ти — продати з торгів, з аукціону

Злу́да — ілюзія, омана; злудний — оманливий

Зма́рганий — змучений; змордований

Змили́ти — ввести в оману

Змисло́вий — почуттєвий, пристрасний

Змо́ра — примара, кошмар, марення у сні

Змрік, змрок — присмерк, сутінок

Знітува́ти — склепати, з'єднати, спаяти

Зрі́бний — тут: зношений, спрацьований

Зухува́тий — молодецький, хвацький

Ібунк — вправа

Інвента́р — опис обов'язків кріпака; список майна, особливо рухомого

Інквізи́т — обвинувачений, в'язень

Інте́рес — справа, діло

Йму, му — буду

Каблу́к — карлючка; дуга, частина кола

Каза́льниця — підвищене місце в церкві, звідки ведеться проповідь; амвон

Ка́зня — камера (гюремна)

Кайстро́вий — повстяний

Каламанція — клопіт, нещастя

Канцеліст — канцелярист

Ка́ня — канюк, птах з родини яструбових

Капува́ти — схоплювати, розуміти

Ка́рність — дисципліна

Каса́рня — казарма

Касино́, казино́ — клуб військових; гральний будинок або ресторан з естрадними розвагами

Катра́га — опудало

Кеп — дурень

Керкерма́йстер — начальник в'язниці

Ки́бель — відро, цебер (параша)

Киблюва́ння — випорожнювання кибля

Клапа́тий — пейсатий, нікчемний

Клевре́ти — прислужники

Клеме́зити — ліпити докупи

Клепа́ня, клапа́ня — зимова тепла шапка переважно з хутра, з «клепами» на вуха

Кляка́ти — ставати навколішки; кляча́ти — стояти на колінах

Кльоц — колода, брус

Кньох, кнюх — вайло, тюхтій, телепень

Ко́вбиця — колода, на якій рубають дрова; пень

Козидра — козолуп

Коли́ба — хатина, городжена або збита з дощок (у горах у чабанів)

Колона — кіл, кілок

Колоддя, коло́дка — висячий замок

Комі́рне — плата за найману кімнату, куток; піти в комірне — стати квартирантом

Комісня́к — черствий, грубого помолу житній хліб

Ко́пнути — вдарити когось (ногою)

Коре́ць — стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг; центнер Металевий або дерев'яний кухоль чи ківш із держаком

Коритар — коридор

Корито (річки) — річище

Короводи — тяганина, клопоти, заходи

Корува́ти — знімати кору

Коц — грубе вовняне однотонне вкривало

Кре́йцар, кре́йцер — стара німецька дрібна монета (в Авст-

ро-Угорщині дорівнювала 1/100 гульдена)
Крем — конечно, обов'язково, наразКрепірувáти — мучитися, страждати, конатиКримінáл — в'язницяКýгель — коржик з крутого тістаКýнтуш — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI—XVIII ст.Кýнтуші скрáяти — дошкулитиКурсóрія — обіжникКутáс — прикраса у вигляді китиці на одязі тощоКýфер — чемодан, валіза, скриняКýхта — прислужник на кухні, кухарчук

Лáпати — хапати, ловитиЛéгіт — легкий, приємний вітерецьЛéда — тільки, тільки-но, мало що не; леда днина — щоднини, з дня на деньЛúлик — кажанЛіска — ціпок (з ліщини)Літорость — парість, пагінЛогáза — ячна кашаЛут (лот) — російська міра ваги, яка застосовувалася до запровадження метричної системи і дорівнювала 1/32 фунта (12,8 грама)Лю́ра — поганий напій (бурда)Лю́фа — дуло, ствол вогнепальної зброї

Мáєсь гіт — мається добреМандрóни плестú — говорити нісенітниціМаняти (у злодійському жаргоні) — всілякі домашні речі, ганчір'я (манатки)Мáчку засвітúти — давати ляпасаМаштáрня — стайня, манежМéре — дійсно, насправдіМешíгенуватий — дурнуватийМíрність — стриманість, поміркованість
Міхуáйль — архангел МихаїлМонстрáція — посудина з прозорими стінками, в якій переховуються в католицькій церкві «святі тайни»Мот — мовить, кажеМóцюпан — милостивий пан (глумливий вислів)

Надрáдця — старший судовий радникНакрінýти — рушитисяНам'єтний — пристрасний
Нам'єтність — пристрасть
Напýдитися — налякатися
Наріжниця — верхня частина крокви, де з'єднуються під кутом два бруси; ріг (будинку)
Насúхмісць — як стій, у цю мить
Невечéрне — невечірнє
Неконтентний — невдоволений
Несвíчний — що не знає світу, необізнаний
Нéтля — невеликий нічний метелик; рій нічних метеликів
Нехáрний — неохайний, брудний
Нім — поки
Норá — джерело
Нýда — нудьга

Обáва — побоювання, острахОб'єкція — закид, докірОбійстя́ — садиба, двірОборíг — повітка на чотирьох стовпах для зберігання збіжжя і т. ін.; кількість сіна, що вміщується під такою повіткою; стіжокОмáсті омáста — жир; приправиОпóка — тверда легка гірська породаОрúння — див. воринняОсвінýти — освітити, осяяти; розвиднітисяОсобóвий вагóн — пасажирський вагонОфіціалíст — службовець у панському маєтку: економ, гуральник, писар тощо

Па́кер — носильник (на залізниці)
Пали́ти (горілку) — варити, гнати
Палькува́ти—позначати якесь місце, забиваючи палі (кілля).
Палюга́н (отаман) — старший над робітниками
Парастá́с — церковна відправа за «душі померлих»
Па́тент (цісарський) — розпорядження, указ, дозвіл
Па́хта — аренда
Паця́тко — порося
Пе́нсія— тут: зарплата
Персо́нка — пасажирський поїзд
Пе́рун — тут: грім
Пивни́ця — льох, погріб, підвал
Пироги́ — тут: вареники
Пи́щик — тут: мундштук
Підве́ргнути — підкинути
Плай — гірська стежка
Пли́на— трісочка, відривок, зломок, скалка
Пля́стер — пластинка меду, стільник
Пова́ла — стеля
Пови́й — берізка, кручені паничі
Повінувати — дати придане; віно — придане
Погре́б — похорон
Пола́пати — похопитися
Полегóйки — злегенька
Поли́ка — знак, слід; без полики — так, щоб не було видно, непомітно
Посе́сія — аренда
Поспóлу, поспíл — докупи, разом
Постеру́нок — жандармська дільниця
Поступо́вець — прогресивна людина
Похи́льний, похи́лий — слухняний, покірний
Почéсне — частування
Пренумера́та — передплата
Пре́ці, пре́ціньо — адже, а все ж, усе-таки
Прикла́дно — сумлінно, зразково
При́пуст — їжа, яку дають корові, коли її доять
Приректи́ — приобіцяти
При́сний — постійний, вічний
Причякну́ти — присісти
Прíча — тапчан, нари
Про́бство — пробство, садиба католицького пароха (парафіального попа)
Продру́хатися — прочуматися, очуняти
Прото́ —через те, тим-то
Прут (поля) — вузенька ділянка землі, міра довжини (3,5 метра)
Публи́ка — ганьба, сором, осуд

Ра́павий—шорсткий, негладкий
Ра́та — термін сплати, а також частина плати (орендної, боргу та ін.), що приходиться на певний час
Ра́ція — пайка
Ревíзор, левíзор — австрійський акцизник
Реколе́кції — церковні повчання, які влаштовувала католицька церковна влада для духівництва; вони були пов'язані з постом, сповіддю і т. д
Ре́курс — апеляція до вищої інстанції
Рефекта́рська за́ла — загальна їдальня в монастирі, духовній семінарії
Ржóнца — управитель
Ри́мський, або ри́нський — грошова одиниця в Австро-Угорщині (срібна монета на 80 крон, теж: гульден)
Риска́ль — заступ
Рíнь — дрібненькі камінчики, жорства, гравій
Ро́вта — натовп людей, рота
Ро́зказ — наказ
Ро́зкаль — бездоріжжя, багно, велике болото
Ро́зпуди — розгони, біганина то сюди, то туди
Розсíл — бульйон
Розщиба́тися — товктися, метатися, кидатися в неладі сюди й туди
Ру́пія — індійська грошова одиниця (срібна і золота)
Рустика́льний — селянський, мужичий

Саéти — оксамитний одяг, дорога матерія
Сарáка — сердега, бідолаха
Свічáдло — дзеркало
Сверщкúй — цвіркуни, саранча
Секвестрáтор — збирач податків
Сикомóр — фігове дерево
Сíвня — фартух, що служить для сіяння
Скáза, сказ — вада, огріх, порок, ганж
Скарбóна — скарбниця
Сквáра, сквар — страшна спека
Скиндя́чка, скиндя́к — стрічка
Склеп — крамниця
Скóчний (сміх) — веселий
Скрýха — каяття, жура
Сли — якщо, коли
Слýпи — стовпи
Смок — змій, дракон; смочий — зміїний, драконовий
Сніт — грибок (головня), що нищить збіжжя, поїдаючи зерно в колосі
Соборчик — з'їзд (збір) духівництва з якоїсь більшої чи меншої церковно-адміністративної одиниці
Сос — соус
Сотнáр — центнер; тягар сотнаровий — тягар вагою в один центнер
Сотрýдник — помічник пароха; піп без парохії
Спижéвий — бронзовий, мідний
Спíса — рибальський прилад, ості
Спýза, спýдза — попіл, сажа
Старóста — начальник політично-адміністративної округи (циркулу), пізніше — повіту в колишній Галичині
Стéклий — скажений, божевільний; стекся — сказився
Стúпа — похоронний обід, поминки
Стравувáти — годувати, харчувати
Стремезлúвість — тверезість
Стрик, або стрий — дядько (брат батька); стрийна — дружина стрия
Стрипихáтий — розкуйовджений
Стрібувáти — попробувати
Стріп — покрівля, дах, небозвід
Струг — потік (рвучкий)
Стýпінь — міра довжини (30—32 см)
Сумітувáти — поставити замість себе
Суфíт — стеля
Сухарúна — сухий хмиз
Схаб — бік, ребро; спражити на схаб — знищити когось, що лише кістки лишаться
Схизмáтик — православний (зневажливо)

Тáний — дешевий; низькопробний, невисокий (процент)
Тéльмом — в одну мить
Тéньгий — огрядний, дебелий, кремезний
Тéре-фéре — теревені-вені (вигук)
Тéртиця — тонка й довга дошка
Тúка — дрючок, тичка
Тúкати — займати, зачіпати, торкатися
Тúти — товстіти, гладшати
Тлúти — зжирати, роз'їдати
Тлум — натовп, юрба
Точúть вíйну — вести війну
Травúти — поїдати
Трам — колода, стовбур, тягар
Трафýнок — випадок
Трач — пильщик; трачка — гартак, лісопильний завод
Трéби — попівські служби
Трúни — відходи соломи під час молотіння, залишки дрібного сіна, тирса
Трúснути — бризнути
Трібувáти — пробувати
Тропáр — церковна пісня
Трóща — очерет
Трýмна — труна, домовина
Туй-тýй — ось-ось
Тя́гом — постійно, далі, так само
Тя́тий — дрібно різаний

У ж в а́, в у ж і́ в к а — рід вірьовки із лози, пруття
У́ р л ь о п — відпустка
У с п о с о́ б л е н и й (до чогось) — має до чогось нахил, охоту
У с т о́ к — схід
У́ ч т а — бенкет, гостина

Ф е́ р б е л ь — азартна гра в карти
Ф и́ в к н у т и — полетіти вгору
Ф і г л я́ р к а — збиточниця, жартівниця
Ф і н а́ н с и — прикордонна австрійська сторожа

Х о́ п т а — бур'ян
Х о с е́ н н и й — корисний, вигідний
Х р і я — виконання на письмі якогось завдання

Ц в і́ л и т и — дошкулювати, докучати; бичувати, стьобати, шмагати
Ц е н т — сота частина долара
Ц и́ р к у л — округа, колишня адміністративна одиниця в Австрії, складалася з кількох повітів
Ц ю́ п а — в'язниця, в'язнична камера; невеличка темна кімната, комірчина
Ц ю п а́ с о м — етапом

Ч е́ р е с — широкий ремінний пояс з кишеньками на гроші та інші речі
Ч у́ г а — верхній чоловічий одяг у лемків

Ш а б а с у в а́ т и — проводити шабас, святковий суботній день
Ш а р у́ г а — завірюха, заметіль
Ш а с т ь - н е - п р а с т ь — ні з сього ні з того
Ш е́ л ь в а х — вартовий
Ш и́ з м а (схизма) — єресь (від слова «схизматик»), розкол; так католики називають всіх іновірців
Ш і с т к а, ш у́ с т к а — дрібна монета, шість (згодом 10) крейцерів австрійської валюти
Ш к о́ л а — тут: синагога
Ш л ю б у в а́ т и — дати слово, обіцянку, присягнути
Ш л я б а́ н т — шлагбаум, застава на дорозі
Ш п а́ д а — шпага
Ш п а́ н г а — кайдани, якими сковували в австрійському війську ногу з рукою, караючи жовніра
Ш п и х л і́ р — громадська комора для збіжжя, гамазей
Ш п и́ ч к а — шпиг
Ш т а ф е́ т а — екстренний кінний посланець
Ш т у́ к а — мистецтво

Я б к о — яблуко
Я л о в е́ ц ь — колючий кущ, можевіль
Я л о в и́ й — ялиновий

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Портрет роботи І. І. Труша. 1940. Львівський державний літературно-меморіальний музей І. Я. Франка . . . 4—5
2. Фрагмент автографа вірша І. Франка «Гімн» 23
3 Фрагмент автографа вірша І. Франка «Каменярі» 67
4. Обкладинка збірки поезій І. Франка «З вершин і низин» 112
5. Обкладинка другого видання збірки «З вершин і низин» (Львів, 1893) 255
6. І. Франко (в центрі) с товаришами І. Погорецьким та М. Рошкевичем. Фото. 1875 320—321

ЗМІСТ

Від редакційної колегії 5

ІЗ ЗБІРКИ «З ВЕРШИН І НИЗИН»

Передне слово 19

DE PROFUNDIS

Гімн. Замість пролога 22

ВЕСНЯНКИ

I. «Дивувалась зима...» 25
II. «Гримить! Благодатна пора наступає...» 26
III. «Гріє сонечко!..» 26
IV. «Вже сонечко знов на лугах...» 27
V. «Земле моя, всеплодющая мати...» 28
VI. «Розвивайся, лозо, борзо...» 28
VII. «Не забудь, не забудь...» 29
VIII. «Лице небесне прояснилось...» 30
IX. «Ще щебече у садочку соловій...» 30
X. «Весно, ох, довго ж на тебе чекати!..» 31
XI. «Рад би я, весно, в весельшії нути...» 32
XII. «Ой що в полі за димове?..» 32
XIII. «Веснянії пісні...» 33
XIV. «Думи, діти мої...» 34
XV. Vivere memento! 35

ОСІННІ ДУМИ

I. «Осінній вітре, що могучим стоном...» 37
II. «Журавлі» («Понад степи і поле, гори й доли...») 37
III. «Тихенько річка котить хвилі чисті...» 38
IV. «Паде додолу листя з деревини...» 39

СКОРБНІ ПІСНІ

I. «Не винен я тому, що сумно співаю...» 40
II. «Бувають хвилі — серце мліє...» 40
III. «До моря сліз, під тиском пересудів...» 41
IV. «Нехай і так, що згину я...» 41
V. «Тяжко-важко вік свій коротати...» 42
VI. «Вій, вітре, горою...» 42
VII. Думка в тюрмі 43
VIII. «Відцуралися люди мене!..» 44
IX. «Мій раю зелений...» 44

НІЧНІ ДУМИ

I. «Ночі безмірній, ночі безсоннії...» 46
II. «Непереглядною юрбою...» 46
III. «Світ дрімає. Блідолиций...» 47
IV. «Чи олово важке пливе у моїх жилах...» 47
V. «Безкраї, чорні і сумні...» 48
VI. «Догорають поліна в печі...» 48
VII. «Не покидай мене, пекучий болю...» 49
VIII. «Місяцю-князю!..» 50
IX. Пісня геніїв ночі 51

ДУМИ ПРОЛЕТАРІЯ

I. На суді 52
II. Милосердним 53
III. Semper idem! 54
IV. Ідеалісти 55
V. «Всюди нівечиться правда...» 56
VI. Супокій 57
VII. Товаришам 57
VIII. «Не люди наші вороги...» 58
IX. «Не довго жив я в світі ще...» 58
X. «Ви плакали фальшивими сльозами...» 59

EXCELSIOR!

I. Наймит 60
II. Беркут 62
III. Христос і хрест 63
IV. Човен 65
V. Каменярі 66
VI. Ідилія 68

ПРОФІЛІ І МАСКИ

Поезія 72

Поет

I. Пісня і праця 74
II. Чим пісня жива? 75
III. Співакові 76
IV. Рідне село 76
V. Поєдинок 78

[ІЗ ЦИКЛУ] «УКРАЇНА»

Моя любов 83

КАРТКА ЛЮБОВІ

I. «Зближаєсь час, і з серцем б'ючим в груди...» 84
II. «Плив гордо яструб в лазуровім морі...» 85
III. «Від того дня вже другий рік пройшов...» 85
IV. Тріолет 86
V. «Я не лукавила з тобою...» 86
VI. «І ти підеш убитою дорогов...» 87
VII. «Я буду жити, бо я хочу жити!..» 87

ЗНАЙОМИМ І НЕЗНАЙОМИМ

I. Корженкові 89
II. Данилові Млаці 90
III. Молодому другові 90
IV. N. N. («Виступаєш ти чемно, порядно...») 91
V. Михалині Р. 92
VI. Анні П. 93
VII. N. N. («Будь здорова, моя мила...») 94
VIII. К. П. 94
IX. Олі 95
X. О. О. 96
XI. Тетяна Ребенщукова 97
XII. Гриць Турчин 98

ОСИ

I. «Ми оси, ми оси!..» 99
II. «Був у нас мужик колись...» 100
III. Якось-то буде! 101
IV. «Послухай, сину, що премудрість каже...» 101
V. «Хлібороб» 102
VI. «Ужас на Русі» 103
VII. З екзамену 104
VIII. Ботокуди 105
IX. Вандрівка русина з Бідою 126

СОНЕТИ

ВОЛЬНІ СОНЕТИ

I. «Сонети — се раби. У форми пута...» 142
II. «Чого ти, хлопе, вбравсь у стрій лицарський...» 142
III. Котляревський 143
IV. Народна пісня 143
V. «Незрячі голови наш вік кленуть...» 144
VI. «Жіноче серце! Чи ти лід студений...» 144
VII. «Вам страшно тої огняної хвилі...» 145
VIII. «В снах юності так сквапно ми шукаєм...» 145
IX. «Як те залізо з силою дивно́ю...» 146
X. «Смішний сей світ! Смішніший ще поет...» 146
XI. Сікстинська мадонна 147
XII. «Ось спить дитя, невинний ангел чистий...» 147
XIII. Пісня будущини 148
XIV «Досить, досить слова до слів складати...» 148
XV. «Ні, не любив на світі я нікого...» 149
XVI. «І довелось мені за се страждати!..» 149
XVII. «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» 150

ТЮРЕМНІ СОНЕТИ

I. «Се дім плачу, і смутку, і зітхання...» 151
II. «Вузька, важкая до добра дорога...» 151
III. «Гей, описали нас, немов худобу...» 152
IV. «Сиджу в тюрмі, мов в засідці стрілець...» 152
V. «Вам хочесь знать, як нам в тій казематі...» 153
VI. «Не будеш тихо! — крикнув пост і шпарко...» 153
VII. «Вже ніч. Поснули в казні всі, хропуть...» 154
VIII. «А ледве тільки сон нам зломить очі...» 154
IX. «А рано, поки час ще виб'є п'ятий...» 155
X. «Колись в однім шановнім руському домі...» 155
XI. «Встаєм раненько, миємось гарненько...» 156
XII. Прохід 156
XIII. «Ні, наш тюремний домовий порядок...» 157
XIV. «Беруть діру, залізом обкують...» 157
XV. «Та ви не думайте, що вища власть...» 158
XVI. «В тих днях, коли, неначе риба в сіті...» 159
XVII. «Замовкла пісня, чи ж то їй, свобідній...» 159
XVIII. Hausordnung 159
XIX. «Не вільно в казні тютюну курити...» 160
XX. Ключники і дозорці 160
XXI. «Что ми шумить, что ми дзвенить, мов в хмарі...» . . . 161
XXII. «Ввійшла фігура. «Як зве́тесь ви?» — «Франко»...» . . 161

XXIII. Тюремна культура 162
XXIV. Розмови 162
XXV. Пісня арештантська 163
XXVI. Хто її зложив 163
XXVII. «Народ наш в бідах добрий практик: зла вість...» . . . 164
XXVIII. «Ні, ви не мали згляду надо мною!..» 164
XXIX. «У сні мені явились дві богині...» 165
XXX. «І говорила перша: «Я любов...» 165
XXXI. «І говорила друга: «Я ненависть...» 166
XXXII. «Сидів пустинник біля свого скиту...» 166
XXXIII. «Росіє, краю туги та терпіння...» 167
XXXIV. «Як я ненавиджу вас, ви машини...» 167
XXXV. «Що вовк вівцю їсть — жалко, та не диво...» 168
XXXVI—XXXVIII. Легенда про Пілата 168
XXXIX—XLIII. Криваві сни 170
XLIV. «Багно гнилеє між країв Європи...» 172
XLV. «Тюрмо народів, обручем сталеним...» 173
Епілог 173

ГАЛИЦЬКІ ОБРАЗКИ

I. В шинку 175
II. Великдень 176
III. Максим Цюник 177
IV. Михайло 177
V. Баба Митриха 179
VI. Галаган 180
VII. Журавлі («Журавлі ключем летять...») 181
VIII. Гадки на межі 182
IX. Гадки над мужицькою скибою 186
X. В лісі 188
XI. Голод (Уривок з поеми «Різуни») 189
XII. Уривки з поеми «Марійка» 191
XIII. Уривки з поеми «Нове життя» 199
Пролог 199
I. Стріча 200
II. Панич 209

[ІЗ ЦИКЛУ]
«ЖИДІВСЬКІ МЕЛОДІЇ»

Сурка 215
У цадика 224
З любові 227
По-людськи 240

ЛЕГЕНДИ

Смерть Каїна 270
П'яниця 295
Цар і аскет. Індійська легенда 303

ІНШІ РЕДАКЦІЇ ТА ВАРІАНТИ

«Вни плакали фальшивими сльозами...» 343
Idylla 344
«Кожда пісня моя...» 347
Гей, хто на світі кращу долю має? 347
«Ужас на Русі» («Ой, зле сусіде! Лихо нам, свату!..») 348
«Ужас на Русі» («Лихо, сусіде, ой горе нам, свату!..») 349
Вісті з краю ботокудів 351
Галицьким сонетистам 385
Каїн 386
П'яниця. Староруська легенда 403

КОМЕНТАРІ

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ 489
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ 496

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1—25

Том 1

Поэзия

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. І. Мазний

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректор
Л. В. Малюта

Здано до набору 24.II 1975 р. Підписано до друку 10.XII 1975 р. Зам. 5-80. Видавн. № 241. Тираж 50 000. Папір № 1. 84×108¹/₃₂. Друк. фіз аркушів 15,75+2 вкл. Умовн. друк. аркушів 26,67. Обліково-видавн. аркушів 27,23. Ціна 1 крб. 89 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
Київ. Рєпіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.